

क्रयस्याप्यभवत् कुन्तिर्दृष्टिस्तस्याभवत् सुतः ।
 दृष्टेर्नाष्टितत्पत्नी दशार्हस्तत्सुतो दिजाः ॥ ११
 दशार्हपुत्रो व्योमा स्याज्जीमूतस्तत्सुतोऽभवत् ।
 तस्य भीमरथः पुत्रस्तस्मान्नवरथः स्मृतः ॥ १२
 दानधर्करतो नित्यं सत्यशैलपरायणः ।
 यथ मेमरधिर्वीरो विकृतिः परवीरहा ॥ १३
 कदाचिन्नगरां यातो दृष्ट्वा राक्षसमूर्जितम् ।
 दुद्राव महताविष्टो मथेन मुनिपुङ्गवाः ॥ १४
 शन्वधावत संक्रुद्धो राक्षसस्तं महाबलः ।
 दुर्योधनोऽनिसङ्गायः शूलासक्तमहाकरः ॥ १५
 राजा नवरथो भीतो नातिदूरादवस्थितम् ।
 अपश्यत् परमं स्थानं सरस्वत्याः सुगोपितम् ॥ १६
 स तद्देगेन महता सम्प्राप्य मतिमान् नृपः ।
 ववन्दे शिरसा दृष्ट्वा साक्षाद्देवीं सरस्वतीम् ॥ १७
 तुष्टाव वाग्भिरिष्टाभिर्वृद्धाञ्जलिरमित्रजित् ।
 प्रपात दण्डवद्भूमौ तामहं शरणं गतः ॥ १८
 नमस्यामि महादेवीं साक्षाद्देवीं सरस्वतीम् ।
 वाग्देवतामनायन्तामीश्वरीं ब्रह्मचारिणीम् ॥ १९
 नमस्ये जगतां योगिं योगिनीं परमां कलाम् ।
 हिरण्यगर्भसम्भूतां त्रिनेत्रां चन्द्रशेखराम् ॥ २०
 नमस्ये परमानन्दां चित्तलां ब्रह्मरूपिणीम् ।
 पाहि मां परमेशानि भीतं शरणमागतम् ॥ २१
 एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो राजानं राक्षसेश्वरः ।
 हन्तुं समागतः स्थानं यत्र देवी सरस्वती ॥ २२
 समुद्यम्य तथा शूलं प्रविष्टो बलगर्वितः ।
 त्रिलोक्यमातुर्हि स्थानं यथाङ्गादित्यसन्निभम् ॥ २३
 तदन्तरे महद्भूतं युगान्तादित्यसन्निभम् ।
 शूलेनोरधि निर्भयसूणं स्थानेऽस्मिन् राक्षसो हतः ॥ २४
 गच्छेत्त्याह महाराज न स्वातन्त्र्यं त्वया पुनः ।
 इदानीं निर्भयसूणं स्थानेऽस्मिन् राक्षसो हतः ॥ २५
 ततः प्रणम्य दृष्टात्मा राजा नवरथः पराम् ।
 पुरीं जगाम विप्रेन्द्राः पुरन्दरपुरोपमाम् ॥ २६
 स्थापयामास देवेशीं तत्र भक्तिसमन्वितः ।
 ईजे च विविधैर्यज्ञैर्होमैर्देवीं सरस्वतीम् ॥ २७
 तस्य चासीद्वरधः पुत्रः परमधार्मिकः ।
 दिव्या भक्तो महातेजाः शकुनिस्तस्य चात्मजः ॥ २८

तस्मात् करग्रः सम्भूतो देवरातोऽभवत् ततः ।
 ईजे स चाश्वमेधेन देवदत्तश्च तत्सुतः ॥ २९
 मधुस्तस्य तु दायादस्तस्मात् कुरुरजायत ।
 पुत्रद्वयमभूत् तस्य सुतामा चानुरैव च ॥ ३०
 यनोस्तु पुरुकुलोऽभूदंशुस्तस्य च रिकुयभाक् ।
 यथांयोः सत्सुतो नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान् ॥ ३१
 महात्मा दाननिरतो धनुर्वेदविदांवरः ।
 स नारदस्य वचनाहासुर्देवाक्षमे रतः ॥ ३२
 शास्त्रं प्रवर्तयामास कुण्डगोलादिभिः श्रुतम् ।
 तस्य नाम्ना तु विख्यातं सास्वतानाञ्च शोभनम् ॥ ३३
 प्रवर्तते महच्छास्त्रं कुण्डादीनां हितावहम् ।
 सास्वतस्तस्य पुत्रोऽभूत् सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ३४
 पुण्यश्लोको महाराजस्तेन वै तत् प्रवर्तितम् ।
 सास्वतान् सख्यसम्पन्नान् कौशल्या सुपुत्रे सुतान् ॥ ३५
 यन्मकं वै महाभोजं वृष्णिं देवावृषं नृपम् ।
 ज्येष्ठश्च भजमानास्त्र्यं धनुर्वेदविदां वरम् ॥ ३६
 तेषां देवावृषो राजा वचार परमं तपः ।
 पुत्रः सर्वशुणोपेतो मम भूयादिति प्रभुः ॥ ३७
 तस्य बभूविति ख्यातः पुण्यश्लोकोऽभवन्नृपः ।
 धार्मिको रूपसम्पन्नस्तस्यैवानरतः सदा ॥ ३८
 भजमानाः श्रियं दिव्यां भजमानाद्रिजिह्वरे ।
 तेषां प्रधानो विख्यातो निमिः कृष्ण एव च ॥ ३९
 महाभोजकुले जाता भोजा वैमादकास्तथा ।
 वृष्णोः सुमित्रो बलवाननमित्रः शिनिस्तथा ॥ ४०
 अनमिताद्भून्निजो निजस्य हौ बभूवतुः ।
 प्रसेनस्तु महाभागः सत्ताजिन्नाम चोत्तमः ॥ ४१
 अनमित्राच्छिनेर्जज्ञे कनिष्ठादृष्टिगन्धनात् ।
 सत्यवाक् सत्यसम्पन्नः सत्यकस्तत्सुतोऽभवत् ॥ ४२
 सात्यकिर्युधानस्तु तस्यासङ्गोऽभवत् सुतः ।
 कुणिस्तस्य सुतो धीमांस्तस्य पुत्रो युगम्बरः ॥ ४३
 माद्र्यां वृष्णिः सुतो जज्ञे वृष्णो वै यदुगन्दनः ।
 जज्ञाते तनवी वृष्णोः खड्गस्तद्विद्वत्सु हि ॥ ४४
 खड्गस्तः काशिराजस्य सुतां भार्यामविन्दत ।
 तस्यामजगयत् पुत्रमक्रूरं नाम धार्मिकम् ॥ ४५
 उपमङ्गुं तथा मङ्गुमन्ये च बहवः सुताः ।
 अक्रूरस्य स्मृतः पुत्रो द्विवानिति विद्युतः ॥ ४६

उपदेवस्य देवात्मा तयोर्विश्वप्रमाथिनी ।
 चित्तकस्याभवत् पुत्रः पृथुर्विपुत्रदेव च ॥ ४७
 अश्वघोवः सुबाहुश्च सुपार्श्वक-गवेषणी ।
 अश्वकात् काश्यदुहिता लोमे च चतुरः सुतान् ॥ ४८
 कुक्षुरं भजमानश्च शमीकं बलगर्वितम् ।
 कुक्षुरस्य सुतो वृषिर्दृष्टोऽस्तु तनयोऽभवत् ॥ ४९
 कपोतरोमा विश्वातस्तस्य पुत्रो विलोमकः ।
 तस्यासीत् तुम्बुरुसखा विद्वान् पुत्रस्तमः किल ।
 तमस्याप्यभवत् पुत्रस्तथैवानकदुन्दुभिः ॥ ५०
 स गोवर्धनमासाद्य तताप विपुलं तपः ।
 वरं तस्मै ददौ देवो ब्रह्मा लोकमहेश्वरः ॥ ५१
 वंशस्य चाक्षयां कीर्तिं शानयोगं तयोत्तमम् ।
 गुरोरप्यधिकं विप्राः कामरूपितमेव च ॥ ५२
 स लब्ध्वा वरमव्यग्रो वरेष्वाहृषवाहनात् ।
 पूजयामास गानेन स्थायं त्रिदशपूजितम् ॥ ५३
 तस्य गानरतस्याय भगवानब्धिकापतिः ।
 कन्यारत्नं ददौ देवो दुर्लभं त्रिदशैरपि ॥ ५४
 तदा स सङ्गतो राजा गानयोगमनुत्तमम् ।
 अग्निस्यदमितपन्नः प्रियां तां भ्रान्तलोचनाम् ॥ ५५
 तस्यामुत्पाद्यामास सुभुजं नाम शोभनम् ।
 स्वपलावण्यवम्पनां क्रीमतीमिति कन्यकाम् ॥ ५६
 ततस्तं जननी पुत्रं वात्ये वयसि शोभनम् ।
 शिष्यामास विधिवद्गानविद्याञ्च कन्यकाम् ॥ ५७
 कृतोपनयनो वेदानधीत्य विधिवद्गुरोः ।
 उहवाहलज्जां कन्यां गन्धर्वान्तु मानसीम् ॥ ५८
 तस्यामुत्पाद्यामास पञ्च पुत्राननुत्तमान् ।
 वीणावादनतत्त्वज्ञानं गानशास्त्रविशारदान् ॥ ५९
 पुत्रैः पीत्रैः उपत्नीको राजा गानविशारदः ।
 पूजयामास गानेन देवं त्रिपुरनाशनम् ॥ ६०
 क्रीमतीं चारुसर्वाङ्गीं श्रीमिवायतकोचनाम् ।
 सुबाहुनामा गन्धर्वस्तामादाय ययौ पुरीम् ॥ ६१
 तस्यामप्यभवन् पुत्रा गन्धर्वस्य सुतेजसः ।
 सुविण-वेण-सुग्रीव-सुभोज-नरवाहनाः ॥ ६२
 अथासीदभिजिन् पुत्रश्चन्दनोदकदुन्दुभेः ।
 पुनर्वसुयाभिजितः सन्धभूवाङ्गकस्ततः ॥ ६३
 आङ्गकस्योशसेनस्य देवकस्य हिजीतमाः ।

देवकस्य सुता वीरा जज्ञिरे त्रिदशोपमाः ।
 देवानुपदेवस्य सुदेवो देवरक्षितः ॥ ६४
 तेषां स्वसारः सप्तासन् वसुदेवाय ता ददौ ।
 धृतदेवोपदेवा च तन्नाम्या देवरक्षिता ॥ ६५
 श्रीदेवा भ्रान्तिदेवा च सहदेवा च सुव्रता ।
 देवकी चापि तासान्तु वरिष्ठाभूत् समर्थमा ॥ ६६
 तशसेनस्य पुत्रोऽभून्मगधोः कंस एव च ।
 सुभूमौ राष्ट्रपालश्च तुष्टिमान् शत्रुदेव च ॥ ६७
 भजमानादभूत् पुत्रः प्रख्यातोऽसौ विदूरथः ।
 तस्य शूरः समिस्तस्मात् प्रतिचक्ष्य तत्सुतः ॥ ६८
 स्वयंभोजस्ततस्तस्माददिकः शत्रुतापनः ।
 कृतवर्माश्च तत्पुत्रो देवस्तत्सुतः स्मृतः ।
 स शूरस्तत्सुतो धीमान् वसुदेवोऽय तत्सुतः ॥ ६९
 वसुदेवाभ्याबाहुर्वासुदेवो जगद्गुरुः ।
 बभूव देवकीपुत्रो देवैरभ्यर्थितो हरिः ॥ ७०
 रोहिणी च महामागा वसुदेवस्य शोभना ।
 असूत पत्नी सङ्घर्षं रामं ज्येष्ठं हलायुधम् ॥ ७१
 स एव परमात्मासौ वासुदेवो जगन्नाथः ।
 हलायुधः स्वयं साक्षाच्छ्रेष्ठः सङ्घर्षणः प्रभुः ॥ ७२
 भृशुष्मापच्छलेनैव मानयन् मानुषीं तनुम् ।
 बभूव तस्यां देवक्यां रोहिण्यामपि माधवः ॥ ७३
 लमादिहससुभूता योगनिद्रा च कौशिकी ।
 नियोगादासुदेवस्य यथोदात्तनया लभूत् ॥ ७४
 ये चान्ये वसुदेवस्य वासुदेवाग्रजाः सुताः ।
 प्रागिव कंसस्तान् सर्वान् जघान मुनिसत्तमाः ॥ ७५
 सुषेणस्य तथोदापिर्भद्रसेनो महाबलः ।
 ऋजुदासो भद्रदासः कीर्त्तिमानपि पूजितः ॥ ७६
 हतेष्वेतेषु सर्वेषु रोहिणी वसुदेवतः ।
 असूत रामं लोकेयं बलभद्रं हलायुधम् ॥ ७७
 जातेऽथ रामे देवानामादिमात्मानमच्युतम् ।
 असूत देवकी कृष्णं श्रीवत्साङ्गितवत्सलम् ॥ ७८
 देवती नाम रामस्य भार्यासीत् सुगुणान्विता ।
 तस्यामुत्पाद्यामास पुत्रौ द्वौ निशठोत्सुकौ ॥ ७९
 षोडश स्त्रीसङ्घस्याणि कृष्णस्याङ्गिष्टकर्मणः ।
 बभूवुस्तान्जास्तासु यतयोऽय सहस्रतः ॥ ८०
 चारुदेशः सुचारुश्च चारुवेशो यथोधरः ।

चारुशवाचारुशवाः प्रद्युम्नः शङ्ख एव च ॥ ८१
 सन्निध्यां वासुदेवस्य महावक्त्रपराक्रमाः ।
 विमिश्रिताः सर्वपुत्राणां सन्धभूतुरिमे सुताः ॥ ८२
 तान् दृष्ट्वा तनवान् वीरान् रौक्मिणीवान् जनाईनात् ।
 जाम्बवत्यवतीत् कृष्णं भार्या तस्य शुचिजिता ॥ ८३
 मम त्वं पुण्डरीकाक्ष विमिश्रगुणवत्तरम् ।
 सुरैश्चसम्मितं पुत्रं देहि दानवसूदन ॥ ८४
 जाम्बवत्या वचः श्रुत्वा जगन्नाथः स्वयं हरिः ।
 समारेभे तपः कर्तुं तपोनिधिररिन्दमः ॥ ८५
 तच्छूष्यं सुनिश्रेष्ठा यथासौ देवकौसुतः ।
 दृष्ट्वा लीम सुतं रुद्रं तस्मा तीव्रं महत् तपः ॥ ८६
 इति श्रीकौर्मो महापुराणे पूर्वभागे सीमवर्गं
 वदुवंगानुकीर्तने चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

यद्य देवो हृषीकेशो भगवान् पुरुषोत्तमः ।
 तताप धीरं पुत्राद्यं निधानं तपसस्तपः ॥ १
 स्वेच्छयाप्यवतीर्णोऽसौ कृतकृत्योऽपि विश्वं हृक् ।
 चचार स्वात्मनो मूलं वीचयन् परमेश्वरम् ॥ २
 जगाम योगिभिर्जुष्टं नानापद्मिसमाकुलम् ।
 आश्रमन्तूपमन्योर्वै मुनीन्द्रस्य महात्मनः ॥ ३
 पतन्निराजमारुहः सुपर्यमतितेजसम् ।
 यङ्ग चक्र गदापाणिः श्रीवत्सकृतलक्षणः ॥ ४
 नानाद्रुमलताकीर्णं नानापुष्पोपशोभितम् ।
 ऋषीणामाश्रमैर्जुष्टं वेदवोषनिनादिनम् ॥ ५
 सिंहचंशरभाकोणं शार्ङ्गलजसंयुतम् ।
 विमलखादुपानीयैः सरोभिरुपशोभितम् ॥ ६
 आरामैर्विविधैर्जुष्टं देवतायतनैः शुभैः ।
 ऋषिभिर्ऋषिपुत्रैश्च महासुनिगणैस्तथा ॥ ७
 वेदाध्ययनसम्पन्नैः सेवितश्चान्द्रिन्द्रोत्तिभिः ।
 योगिभिर्ध्याननिरतैर्नासाग्र्यस्तलोचनैः ॥ ८
 उपेतं सर्वतः पुण्यं ज्ञानिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
 गद्गीभिरभितो जुष्टं जापकैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ९

सेवितं तापसैः पुण्यैरीशाराधनतत्परैः ।
 प्रशान्तैः सत्यसङ्गल्पनिःशोकैर्निरुपद्रवैः ॥ १०
 भस्मावहातसर्वाङ्गं रुद्रजाप्यपरायणैः ।
 मुष्टितैर्जटिलैः शुद्धैस्तथान्यथ चिन्ताजटैः ।
 सेवितं तापसैर्निर्द्वयं ज्ञानिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ११
 तत्राद्यमवरे रम्ये सिद्धायनविभूषिते ।
 गङ्गा भगवती नित्यं बह्व्येवावनाग्निनी ॥ १२
 स तत्र वीक्ष्य विश्वात्मा तापसान् वीतकल्मषान् ।
 प्रणामेनाथ वचसा पूजयामास माधवः ॥ १३
 तं ते दृष्ट्वा जगद्भूयोनिं यङ्ग-चक्र-गदाधरम् ।
 प्रणीसुर्भक्तिसंयुक्ता योगिनां परमं सुरम् ॥ १४
 स्तुवन्ति वैदिकैर्मन्त्रैः कृत्वा हृदि सनातनम् ।
 प्रोचुरन्योन्यमव्यक्तमादिदेवं महासुनिम् ॥ १५
 अयं स भगवानेकः साक्षी नारायणः परः ।
 प्रागच्छत्यधुना देवः प्रधानपुरुषः स्वयम् ॥ १६
 अयमेवाव्ययः स्रष्टा संहर्ता चैव रक्षकः ।
 समूर्त्तो भूर्त्तिमान् भूत्वा मुनीन् द्रष्टुमिच्छागतः ॥ १७
 एष धाता विधाता च समागच्छति सर्वगः ।
 अनादिरक्षयोऽनन्तो महाभूतो महेश्वरः ॥ १८
 श्रुत्वा बुद्ध्वा हरिस्तेषां वचांसि वचमातिशयः ।
 ययौ स तूष्णं गोविन्दः स्थानं तस्य महात्मनः ॥ १९
 उपस्थग्राह्य भावेन तीर्थं तीर्थं स आदवः ।
 चकार देवकौसुतुर्देवर्षिपितृतर्पणम् ॥ २०
 नदीनां तीरसंस्थानि स्थापितानि मुनीश्वरैः ।
 लिङ्गानि पूजयामास अश्वोरमिततेजसः ॥ २१
 दृष्ट्वा दृष्ट्वा समाधानं तत्र तत्र जनाईनम् ।
 पूजयाश्चक्रिरे पुण्यैरक्षतैस्तन्निवासिनः ॥ २२
 समीक्ष्य वासुदेवं तं शार्ङ्गशङ्खासिधारिणम् ।
 तस्थिरे निखलाः सर्व्यं शुभाङ्गं तन्निवासिनः ॥ २३
 यानि तत्रारुरुचूणां मानसानि जनाईनम् ।
 दृष्ट्वा समाहितान्यासन् न निष्क्रामन्ति चाङ्गतः ॥ २४
 अथावगाञ्च गङ्गायां कृत्वा द्विर्वितर्पणम् ।
 आदाय पुण्यवर्थाणि मुनीन्द्रस्याविशङ्कम् ॥ २५
 दृष्ट्वा तं योगिनां श्रेष्ठं भस्मोज्ज्वलितविग्रहम् ।
 जटाचौरधरं शान्तं ननाम शिरसा मुनिम् ॥ २६
 आलोक्य कृष्णमायान्तं पूजयामास तत्त्ववित् ।

भासने वासयामास योगिनां प्रथमातिथिम् ॥ २७
 उवाच वचसां योनिं जानीमः परमं पदम् ।
 विष्णुमव्यक्तसंस्थानं शिष्यभावेण संस्थितम् ॥ २८
 स्वागतं ते हृषीकेश सफलानि तपोसि नः ।
 यत् साक्षादेव विश्वात्मा मद्देहं विष्णुरागतः ॥ २९
 त्वां न पश्यन्ति मुनयो यतन्तोऽपौह योगिनः ।
 तादृशस्यात्रभवतः किमागमनकारणम् ॥ ३०
 शुलोपमन्योस्तदाकथं भगवान् देवकौसुतः ।
 व्याजहार महायोगी प्रसन्नं प्रणिपत्य तम् ॥ ३१

श्रीकृष्ण उवाच ।

भगवन् द्रष्टुमिच्छामि गिरीशं कृत्तिवाससम् ।
 सम्प्राप्तो भवतः स्थानं भगवद्दर्शनोत्सुकः ॥ ३२
 कथं स भगवानोद्यो दृष्टो योगविद्वां वरः ।
 मयाचिरेण कुलाहं दृष्ट्यामि तमुमापतिम् ॥ ३३
 प्रत्याह भगवानुक्तो दृश्यते परमेश्वरः ।
 भक्त्योगेण तपसा तत् कुरुष्वेह संयतः ॥ ३४
 इहेश्वरं देवदेवं मुनीन्द्रा ब्रह्मवादिनः ।
 ध्यायन्त्याराधयन्त्येनं योगिनस्तापसाश्च ये ॥ ३५
 इह देवः सपत्नीको भगवान् वृषभध्वजः ।
 ज्ञोयते विविधैर्भूतैर्योगिभिः परिवारितः ॥ ३६
 इहाश्रमे पुरा रुद्रं तपस्तप्त्वा सुदारुणम् ।
 लेभे महेश्वराद्योगं वसिष्ठो भगवानुपि ॥ ३७
 इहैव भगवान् व्यासः कृष्णहेपायनः स्वयम् ।
 दृष्ट्वा तं परमेशानं लब्धवान् ज्ञानमेश्वरम् ॥ ३८
 इहाश्रमपदे रम्ये तपस्तप्त्वा कपहिनः ।
 अविन्दन् पुत्रकान् रुद्रात् सूरयो भक्तिसंयुतः ॥ ३९
 इहैव देवताः सर्वाः कालाहोत्या महेश्वरम् ।
 दृष्टव्यो हरं श्रीमन् निर्मेया निर्वृतिं ययुः ॥ ४०
 इहाराध्य महादेवं सावर्ण्यस्तपतां वरः ।
 लब्धवान् परं योगं शन्यकारत्नमुत्तमम् ॥ ४१
 प्रवर्त्तयामास शुभां कृत्वा वै संहितां हिजाः ।
 पौराणिकौ सुपुण्याथं सङ्क्षिप्येण दिजोत्तमाः ॥ ४२
 इहैव संहितां दृष्ट्वा कपेयः शंशपायनः ।
 महादेवं चकारेमां पौराण्यौ तन्त्रियोगतः ॥ ४३
 दादशैव सहस्राणि श्रीकानां पुरुषोत्तम ।
 इह प्रवर्त्तिता पुण्या प्रष्टाहसिकोत्तरा ॥ ४४

वायवौयोत्तरं नाम पुराणं वेदसंमितम् ।
 इहैव स्थापितं शिष्यैः शंशपायनभाषितम् ॥ ४५
 याज्ञवल्क्यो महायोगी दृष्ट्वा तपसा हरम् ।
 चकार तन्त्रियोगिन योगशास्त्रमनुत्तमम् ॥ ४६
 इहैव शृगुणा पूर्वं तस्मात्पूर्वं महातपः ।
 शुक्रो महेश्वरात् पुत्रो लब्धो योगविद्वां वरः ॥ ४७
 तस्मादिहैव देवेश तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ।
 द्रष्टुमर्हसि विश्वेशसुशं भीमं कपहिनम् ॥ ४८
 एवमुक्त्वा ददौ ज्ञानमुपन्युर्मेहामुनिः ।
 व्रतं पाशुपतं योगं कृष्णाद्याक्रिष्टकर्मणैः ॥ ४९
 स तेन मुनिवर्येण व्याहृतो मधुसूदनः ।
 तत्रैव तपसा देवं रुद्रमाराधयत् प्रभुः ॥ ५०
 भस्मोदलितसर्वाङ्गो मुण्डो वल्गुलसंयुतः ।
 जजाप रुद्रमनिशं शिवैकाहितमानसः ॥ ५१
 ततो बह्मतिथे काले सोमः सोमादिभूषणः ।
 प्रदृश्यत महादेवो व्योम्नि देव्या महेश्वरः ॥ ५२
 किरीटिनं गदिनं चित्रमालं
 पिनाकिनं शूलिनं देवदेवम् ।
 शार्ङ्गलचर्मास्त्ररसंभृताङ्गं
 देव्या महादेवमसौ ददर्श ॥ ५३
 प्रभुं पुराणं पुरुषं पुरस्तात्
 समातनं योगिनभीषितारम् ।
 अणोरणीयांसमनन्तशक्तिं
 प्राप्येश्वरं शम्भुमसौ ददर्श ॥ ५४
 परब्रह्मासक्तकरं त्रिनेत्रं
 लसिंहचर्मावृतभस्मगात्रम् ।
 समुत्तिरन्तं प्रणवं वृहन्तं
 सहस्रसूर्यप्रतिमं ददर्श ॥ ५५
 न यस्य देवा न पितामहोऽपि
 नेन्द्री न चानिर्वरुणी न मृत्युः ।
 प्रभावमद्यापि वदन्ति रुद्रं
 तमादिदेवं पुरतो ददर्श ॥ ५६
 तदन्वपश्यन्निरिशस्य वामे
 स्वात्मानमव्यक्तमनन्तरूपम् ।
 स्तुवन्तभीशं बह्मभिर्वचोभिः
 शङ्खासिचक्रान्वितहस्तामाद्यम् ॥ ५७

कृतास्त्रिं दक्षिणतः सुरेशं
हंसाधिकृतं पुरुषं दृश्यं ।
स्तुवानमौघस्य परं प्रभावं
पितामहं लोकगुरुं दिविष्ठम् ॥ ५८
गणेश्वरानकैसहस्रकल्याण
नन्दीश्वरादीनमितप्रभावान् ।
त्रिलोकभर्तुः पुरतोऽन्वपश्यत्
कुमारमन्त्रिप्रतिभं विशाखम् ॥ ५९
मरौचिमर्त्रिं पुलहं पुलस्त्यं
प्रचेतसं दक्षमथापि कण्वम् ।
पराशरं तत्पुरतो वसिष्ठं
स्वायम्भुवश्चापि मनु दृश्यं ॥ ६०
तुष्टाव मन्त्ररमरप्रधानं
वडास्त्रलिर्विष्णुसुदारबुद्धिः ।
प्रणम्य देव्या गिरिशं स्वशक्त्या
स्वात्मन्यवात्मानमसौ विचिन्त्य ॥ ६१

श्रीकृष्ण उवाच ।

नमोऽस्तु ते प्राश्रुत सर्वयोने
ब्रह्माधिपं त्वामप्यसौ वदन्ति ।
तपस सत्त्वस्य रजस्तमस
त्वामेव सर्वं प्रवदन्ति सन्तः ॥ ६२
त्वं ब्रह्मा हरिरथ विश्वयोनिरग्निः
संहर्ता दिनकरमण्डलाधिवासः ।
प्राणस्त्वं ज्ञतवहवासवादिभेद-
स्त्वामेकं शरणमुपैमि देवमीशम् ॥ ६३
सांख्यास्त्वां त्रिगुणमथाङ्गरेककृपं
योगास्त्वां सततमुपासते हृदिस्थम् ।
वेदास्त्वामभिदधतीह रुद्रमीशं
त्वामेकं शरणमुपैमि देवमीशम् ॥ ६४
तत्पादं कुसुममथापि पत्रमेकं
दृष्ट्वासौ भवति विमुक्तविश्वबन्धः ।
सर्वाङ्गं प्रणदति सिद्धयोगिजुष्टं
स्त्वत्ता ते पद्मयुगलं भवत्यसादात् ॥ ६५

वक्ष्यामिप्रविभागहीनममलं हृद्यन्तरावस्थितं
तत्त्वं ज्योतिरनन्तमेकमचलं सत्यं परं सर्वेशम् ।

स्नानं प्राङ्गुलनादिमध्यनिधनं वस्त्रादिहं जायते
नित्यं त्वाहमुपैमि सत्यविभवं विश्वेश्वरं तं धिवम् ॥ ६६
सौ नमो नीलकण्ठाय त्रिनेत्राय च रंहसे ।
महादेवाय ते नित्यमीशानाय नमो नमः ॥ ६७
नमः पिनाकिने तुभ्यं नमो सुण्डाय दण्डिने ।
नमस्ते बज्रहस्ताय दिग्वक्त्राय कर्पाङ्गिने ॥ ६८
नमो भैरवनादाय कालरूपाय दंष्ट्रिणे ।
नागयज्ञोपवीताय नमस्ते वज्रिरेतसे ॥ ६९
नमोऽस्तु ते गिरौमाय स्वाहाकाराय ते नमः ।
नमो मुक्ताङ्गहासाय भौमाय च नमो नमः ॥ ७०
नमस्ते कामनाथाय नमः कालप्रमाधिने ।
नमो भैरववेष्टाय हराय च निषङ्गिणे ॥ ७१
नमोऽस्तु ते त्वम्बकाय नमस्ते कृत्तिवाससे ।
नमोऽम्बिकाधिपतये पञ्चानां पतये नमः ॥ ७२
नमस्ते व्योमरूपाय व्योमाधिपतये नमः ।
नरनारीशरीराय सांख्ययोगप्रवर्तिने ॥ ७३
नमो भैरवनाथाय दिवानुगतलिङ्गिने ।
कुमारगुरवे तुभ्यं देवदेवाय ते नमः ॥ ७४
नमो यज्ञाधिपतये नमस्ते ब्रह्मचारिणे ।
मृगव्याधाय महते ब्रह्माधिपतये नमः ॥ ७५
नमो हंसाय विश्वाय मोहनाय नमो नमः ।
योगिने योगगम्याय योगमायाय ते नमः ॥ ७६
नमस्ते प्राणपालाय षण्ढानादप्रियाय च ।
कपालिने नमस्तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ॥ ७७
नमो नमो नमस्तुभ्यं भूय एव नमो नमः ।
मच्छं सर्व्वात्मना कामान् प्रवच्छ परमेश्वर ॥ ७८

सूत उवाच ।

एवं हि भक्त्या देवेशमभिष्टय स माधवः ।
पपात पादयोविप्रा देव-देव्योः स दण्डवत् ॥ ७९
उत्थाप्य भगवान् सोमः कृष्णं कैशिनिसूदनम् ।
बभाषे मधुरं वाक्यं मेघगञ्जौरनिखनः ॥ ८०
किमर्थं पुण्डरीकाक्ष तप्यते भवता तपः ।
त्वमेव दाता सर्व्वाङ्गां कामानां कामिनामिह ॥ ८१
त्वं हि सा परमा मूर्तिर्मम नारायणात्मया ।
न विना त्वां जगत् सर्व्वं विद्यति पुरुषोत्तम ॥ ८२
वेत्य नारायणानन्तमात्मानं परमेश्वरम् ।

महादेवं महायोगं स्वेन योगिन केचन ॥ ८३
 श्रुत्वा तद्वचनं कृष्णः प्रहसन् वै तपध्वजम् ।
 उवाचात्मीय विद्वेषं देवीं हिमशैलजाम् ॥ ८४
 शतं हि भवता सर्वं स्वेन योगिन शङ्कर ।
 इच्छाम्यात्मासमं पुत्रं तद्वत्तं देहि शङ्कर ॥ ८५
 तदास्त्रिधाह विश्वात्मा प्रहृष्टमनसा हरः ।
 देवीमालोक्य गिरिजां केशवं परिषस्त्रजे ॥ ८६
 ततः सा जगतां माता शङ्करादेवरीरिणी ।
 व्याजहार हृषीकेशं देवी हिमगिरीन्द्रजा ॥ ८७
 महं जाने तवानन्त निखलां सर्वदाश्रुत ।
 जगन्नामीश्वरे भक्तिमात्मन्यपि च केशव ॥ ८८
 त्वं हि नारायणः साक्षात् सर्वात्मा पुरुषोत्तमः ।
 प्रार्थितो देवतैः पूर्वं सज्जातो देवकीसुतः ॥ ८९
 पश्य त्मात्मनात्मानमात्मानं मम सम्प्रति ।
 नावयोर्विद्यते भेद एकं पश्यन्ति सूरयः ॥ ९०
 इमानिह वरानिष्टान् मत्तो यस्त्वैव केशव ।
 सर्वेष्वत्वं तद्यशस्यं ज्ञानं तत् पारमेश्वरम् ।
 ईश्वरे निखलां भक्तिमात्मन्यपि परं वक्ष्ये ॥ ९१
 एवमुक्तस्तथा कृष्णो महादेव्या जगद्देवः ।
 आश्रितः शिरसाऽष्टकृद्देवोऽप्याह महेश्वरः ॥ ९२
 प्रसृज्य कृष्णं भगवानक्षेपः
 करेण देव्या सद्य देवदेवः ।
 सम्पूज्यमानो मुनिभिः सुरैश्चै-
 र्जगाम कैलासगिरिं गिरीशः ॥ ९३
 इति श्रीकौर्म्य महापुराणे पूर्वभागे सीमवर्षे
 यदुवंशानुकीर्तने श्रीकृष्णतपश्चरणं
 नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

प्रविश्य नेत्रशिखरं कैलासं जनकप्रभम् ।
 रराम भगवान् सीमः केशवेन महेश्वरः ॥ १
 अपश्यंस्ते महात्मानं कैलासगिरिवाचिनः ।
 पूजयामासुः कृष्णं देवं नारायणं प्रभुम् ॥ २
 चतुर्बाहुसुहृदाङ्गं कालमेघसमप्रभम् ।
 किरीटिनं शङ्खपाणिं श्रीवत्साङ्गितवच्चसम् ॥ ३

दीर्घबाहुं विशालाङ्गं पीतवाससमन्युतम् ।
 दधानसुरसा मालां वैजयन्तीमनुत्तमाम् ॥ ४
 भ्राजमानं श्रिया देव्या युवानमतिकोमलम् ।
 पद्माङ्गिं पद्मनवनं सञ्चितं सद्गतिप्रदम् ॥ ५
 कदाचित् तत्र लीलायं देवकीनन्दवर्चनः ।
 भ्राजमानः श्रिया कृष्णश्चार गिरिकन्दरे ॥ ६
 गन्धर्व्वाप्सरसां मुख्या नागकन्याश्च कृतघ्नयः ।
 सिद्धा दक्षाश्च गन्धर्वा देवास्तच्च जगज्जयन् ॥ ७
 दृष्ट्वा स्वार्थं परं गत्वा चर्षादुत्फुल्ललोचनाः ।
 मुमुक्षुः पुण्यवर्षाणि तस्य भूर्गुं महात्मनः ॥ ८
 गन्धर्व्वकन्यका दिव्यास्तदप्सरसो वराः ।
 दृष्ट्वा चकमिरे कृष्णं सस्तवस्त्वविभूषणाः ॥ ९
 काश्चिदावन्ति विविधं गानं गीतविशारदाः ।
 सम्येष्ट्य देवकीसूतं सुन्दरं काममोहिताः ॥ १०
 काश्चिद्विलासवद्गता नृत्यन्ति स्य तदग्रतः ।
 सम्येष्ट्य सञ्चितं काश्चित् पपुस्तददनामृतम् ॥ ११
 काश्चिद्वृणवर्षाणि स्वाङ्गाङ्गादयः सादरम् ।
 भूषणं उक्त्रिरे कृष्णं कामिन्यो लोकभूषणम् ॥ १२
 प्रणवर्षाणि समादाय तदग्रतः ।
 स्वैः भूषयामासुः स्वात्मकीरपि माधवम् ॥ १३
 काश्चिदागत्य कृष्णस्य समीपं काममोहिताः ।
 चुचुस्त्व वदनाम्बोजं हरेर्मुखमृगच्छणा ॥ १४
 प्रसृज्य काश्चित्तेविन्दं करेण भवमं स्वकम् ।
 प्रापयामास लोकादिं माधवा तस्य मोहिता ॥ १५
 तासां स भगवान् कृष्णः कामान् कमललोचनः ।
 बहूनि कृत्वा रूपाणि पुरयामास लीलया ॥ १६
 एवं वै सुचिरं कालं देवदेवपुरे हरिः ।
 रेमे नारायणः सीमान् माधवा मोहयन् जगत् ॥ १७
 गते बहुतिथे काले हारवत्या निवासिनः ।
 बभूवुर्विकला भीता गोविन्दविरहे जनाः ॥ १८
 ततः सुपर्णो बलवान् पूर्वमेव विसर्पितः ।
 स कृष्णं मार्गमाणस्तु हिमवन्तं यवी गिरिम् ॥ १९
 गृह्णन् तत्र गोविन्दं प्रणम्य शिरसा मुनिम् ।
 आजगामोपमन्युं तं पुरीं हारवतीं पुनः ॥ २०
 तदन्तरे महादव्या राक्षसासातिभीषणाः ।
 आजम्भुर्हारकां शुभां भीषयन्तः सद्यस्रजः ॥ २१

स तान् सुपर्णो बलवान् कृष्णतुल्यपराक्रमः ।
 कृत्वा युद्धेन मद्यता रक्षति च पुरीं शुभाम् ॥ २२
 एतस्मिन्नेव काले तु नारदो भगवानुचिः ।
 दृष्ट्वा कैलासशिखरे कृष्णं दारवतीं गतः ॥ २३
 ते दृष्ट्वा नारदमर्षिं सर्वं तत्र निवासिनः ।
 प्रोचुर्नारायणो नाथः कुत्रास्ते भगवान् हरिः ॥ २४
 स तानुवाच भगवान् कैलासशिखरे हरिः ।
 रमतेऽद्य महायोगी तं दृष्ट्वाहमिहागतः ॥ २५
 तस्योपश्रुत्य वचनं सुपर्णः पततां वरः ।
 जगामाक्रायणो विप्राः कैलासं गिरिसुत्तमम् ॥ २६
 इदं देवकौस्तुभं भवने रत्नमण्डिते ।
 वरासनस्थं गोविन्दं देवदेवान्तिके हरिम् ॥ २७
 उपास्यमानममरैर्दिव्यस्त्रीभिः समन्ततः ।
 अद्भुतैर्विभक्तैः स्रष्टैर्योगिभिः परिवारितम् ॥ २८
 प्रणम्य दण्डवद्भूमौ सुपर्णः यक्षरं शिवम् ।
 निवेदयामास हरिं प्रवृत्तं दारकापुरे ॥ २९
 ततः प्रणम्य शिरसा यक्षरं नीललोहितम् ।
 आजगाम पुरीं कृष्णः कोऽनुज्ञातो हरेण तु ॥ ३०
 शारङ्गं कक्षपसृतं स्त्रीगणैरभिपूजितः ।
 वचोभिरमृतास्त्राहैर्मानितो मधुसूदनः ॥ ३१
 वीक्ष्य यान्तमभितप्तं गन्धर्व्याप्सरसां वराः ।
 शन्यगच्छन् महायोगं यक्ष-चक्र-गदाधरम् ॥ ३२
 विमलविला विश्वात्मा सर्वो एवाङ्गना हरिः ।
 यद्यो स तूष्णं गोविन्दो दिव्यां दारवतीं पुरीम् ॥ ३३
 गते देवेऽसुररिपो न कामिन्यो मुनीश्वराः ।
 निषेव चन्द्ररहिता विना तेन चकाशिरै ॥ ३४
 श्रुत्वा पीरजनास्तूष्णं कृष्णगमनसुत्तमम् ।
 मण्डवाक्षत्रिरे दिव्यां पुरीं दारवतीं शुभाम् ॥ ३५
 यथाकाभिर्विशालाभिर्ध्वजैरन्तर्ध्वजिष्कृतेः ।
 मालादिभिः पुरीं रम्यां भूषयाक्षत्रिरे जनाः ॥ ३६
 अवाद्यन्त विविधान् वादितान् मधुरस्वनान् ।
 यक्षान् सहस्रशो दधुर्वीणावादान् वितेजिरे ॥ ३७
 प्रविष्टमात्रे गोविन्दे पुरीं दारवतीं शुभाम् ।
 अगाधन् मधुरं गानं स्त्रियो यौवनशोभिताः ॥ ३८
 दृष्ट्वा नन्दतुरीयानं स्थिताः प्रासादमूर्धसु ।
 सुसुप्तः पुष्पवर्षाणि वसुदेवसुतोपरि ॥ ३९

प्रविष्टं भवनं कृष्णस्वाधीर्वादाभिवर्धितः ।
 वरासने महायोगी भाति दिव्यभिरन्वितः ॥ ४०
 सुरस्ये मण्डपे शुभे यक्षादौ परिवारितः ।
 आत्मजैरभितो मुखैः स्त्रीसहस्रैश्च संवृतः ॥ ४१
 तत्रासगवरे रम्ये जाम्बवत्या महापुतः ।
 भाजते सोमया देवो यथा दिव्या समन्वितः ॥ ४२
 योजन्मुर्ध्वं गन्धर्व्यां द्रष्टुं लोकादिमव्ययम् ।
 महर्षयः पूर्वजाता मार्कण्डेयादयो द्विजाः ॥ ४३
 ततः स भगवान् कृष्णो मार्कण्डेयं समागतम् ।
 ननामोत्थाय शिरसा स्वासनं ददौ हरिः ॥ ४४
 सम्पूज्य तादृशिगणान् प्रणामेन सहानुगः ।
 विमलविलासं हरिर्देवा तदभिवाञ्छितान् ॥ ४५
 तदा मध्याह्नसमये देवदेवः स्वयं हरिः ।
 स्नातः शुक्लाब्जरो भानुसुपतिष्ठन् कृताञ्जलिः ॥ ४६
 जलाप जायं विधिवत् प्रक्षेपमाणो दिवाकरम् ।
 तर्पयामास देवेशो देवान् पितृगणान् मुनीन् ॥ ४७
 प्रविष्टं देवभवनं मार्कण्डेयेन चैव हि ।
 पूजयामास लिङ्गस्थं भूतेशं भूतिभूषणम् ॥ ४८
 समाप्य नियमं सर्वं निवृत्ता स स्वयं नृणाम् ।
 भोजयित्वा मुनिवरं ब्राह्मणानभिपूज्य च ॥ ४९
 कृत्वात्मयोगं विप्रेन्द्रा मार्कण्डेयेन चाप्युतः ।
 कथां पौराणिकीं पुण्यां चक्रे सुत्रादिभिर्वृतः ॥ ५०
 पश्यतु सर्वमखिलं दृष्ट्वा कर्म महासुनिः ।
 मार्कण्डेयो हसन् कृष्णं वभाषे मधुरं वचः ॥ ५१
 मार्कण्डेय उवाच ।
 कः समाराध्यते देवो भवता कर्मभिः शुभैः ।
 ब्रूहि तं कर्मभिः पूज्यो योगिनां ध्येय एव च ॥ ५२
 त्वं हि तत् परमं ब्रह्म निर्वाणममलं पदम् ।
 भारावतरणार्थाय जातो वृषिकुक्षे मभूः ॥ ५३
 तमब्रवीन्महाबाहुः कृष्णो ब्रह्मविदां वरः ।
 मृण्यतामेव पुत्राणां सर्वेषां प्रहसन्निव ॥ ५४
 श्रीभगवानुवाच ।
 भवता कथितं सर्वं तव्यमेव स संशयः ।
 तद्यापि देवसीमानं पूजयामि सनातनम् ॥ ५५
 न मे विप्रास्ति कर्तव्यं मानवाप्तं कथञ्चन ।
 पूजयामि तस्मादीशं जानन् वै परमं शिवम् ॥ ५६

न वै पश्यन्ति तं देवं मायया मोहिता जनाः ।
ततश्चैवात्मनो मूलं चापयन् पूजयामि तम् ॥ ५०
न च लिङ्गास्तेनात् पुण्यं लोके दुर्गतिनाशनम् ।
तथा लिङ्गे हितायैषां लोकानां पूजयेच्छिवम् ॥ ५१
योऽहं तल्लिङ्गमित्याहुर्वेदेवाद्बिहो जनाः ।
ततोऽहमात्मनीशानं पूजयाम्यात्मनैव तु ॥ ५२
तस्यैव परमा मूर्तिस्तन्मयोऽहं न संशयः ।
नात्रयोर्विद्यते भेदो वेदेष्वेवं विनिश्चयः ॥ ५३
एष देवो महादेवः सदा संसारभीरुभिः ।
ध्येयः पूज्यश्च वन्द्यश्च श्रेयो लिङ्गे महेश्वरः ॥ ५४

मार्कण्डेय उवाच ।

किं तल्लिङ्गं सुरश्रेष्ठ लिङ्गे सम्पूज्यते च कः ।
ब्रूहि कृष्ण विद्यालाभ गणनं ह्येतदुत्तमम् ॥ ५५
श्रीभगवानुवाच ।

सव्यक्तं लिङ्गमित्याहुर्गानन्दं ज्योतिरश्चरम् ।
विहा महेश्वरं देवमाहुर्लिङ्गिनमव्ययम् ॥ ५६
पुरा वैकार्णवे घोरे नष्टे स्थावर-जङ्गमे ।
प्रबोधायं ब्रह्मणो मे प्रादुर्भूतो महाशिवः ॥ ५७
तस्मात् कालात् समारभ्य ब्रह्मा चाहं सदैव हि ।
पूजयावो महादेवं लोकानां हितकाम्यया ॥ ५८

मार्कण्डेय उवाच ।

कथं लिङ्गमभूत् पूर्वमेश्वरं परमं पदम् ।
प्रबोधायं स्वयं कृष्ण वक्तुमर्हसि साम्प्रतम् ॥ ५९
श्रीभगवानुवाच ।

आसीदेकार्णवं घोरमविभागं तमोमयम् ।
मध्ये वैकार्णवे तस्मिञ्छङ्ख-चक्र-गदाधरः ॥ ६०
महस्रशीर्षा भूत्वाहं सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
सहस्रबाहुः पुरुषः शयितोऽहं सनातनः ॥ ६१
एतस्मिन्नन्तरे दूरे पश्यामि कामितप्रभम् ।
कोटिसूर्यप्रतीकार्थं भाजमानं श्रियावृतम् ॥ ६२
चतुर्वैक्लवं महावीर्यं पुरुषं कारणं प्रभुम् ।
कृष्णाजिनधरं देवमन्यजुःसामभिः स्तुतम् ॥ ६३
निनेषमातेण स मां प्राप्नो योगविदावरः ।
व्याजहार स्वयं ब्रह्मा ज्ञयमानो महाद्युतिः ॥ ६४
कस्त्वं कुतो वा किञ्चेह तिष्ठसे वद मे प्रभो ।
अहं कर्त्ता हि लोकानां स्वयम्भूः प्रपितामहः ॥ ६५

एवमुक्तस्तदा तेन ब्रह्मणाहमुवाच ह ।
अहं कर्त्तास्मि लोकानां संहर्त्ता च पुनःपुनः ॥ ६६
एवं विवादे वितते मायया परमेष्ठिनः ।
प्रबोधायं परं लिङ्गं प्रादुर्भूतं शिवात्मकम् ॥ ६७
कालानलसमप्रख्यं ज्वालाभालासमानुलम् ।
अथ-वृद्धिविनिर्मुक्तमादिमध्यान्तवर्जितम् ॥ ६८
ततो मामाह भगवानधो गच्छ लमाशु वै ।
अन्तमस्य विजानीव जहं गच्छेम इत्यजः ॥ ६९
तदाशु समयं कृत्वा गतापूर्वमधश्च तौ ।
पितामहोऽप्यहं नान्तं ज्ञातवन्तौ समेत्य तौ ॥ ७०
ततो विज्ञायमापन्नौ भीतौ देवस्य शूलिनः ।
मायया मोहितौ तस्य ध्यायन्तौ विश्वमीश्वरम् ॥ ७१
श्रुतवन्तौ महानादमोहकारं परमं पदम् ।
तं प्राञ्जलिपुटौ भूत्वा शशं तुष्टुवतुः परम् ॥ ७२

ब्रह्म-विष्णु जनतुः ।

अनादिमूलसंसार-रोगवैद्याय अश्ववे ।
नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥ ७३
प्रलयार्णवसंस्थाय प्रलयोद्भूतिहेतवे ।
नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥ ७४
ज्वालाभालावृताङ्गाय ज्वलनस्तम्भरूपिणे ।
नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥ ७५
आदिमध्यान्तहीनाय स्वभावामलहीने ।
नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥ ७६
महादेवाय महते ज्योतिषिऽनन्ततेजसे ।
नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥ ७७
प्रधानपुरुषिषाय व्योमरूपाय वेधसे ।
नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥ ७८
निर्विकाराय सत्याय नित्यायातुल्यतेजसे ।
नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥ ७९
वेदान्तसाररूपाय कालरूपाय धीमते ।
नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥ ८०
एवं संस्तूयमानस्तु व्यक्तो भूत्वा महेश्वरः ।
भाति देवो महायोगी सूर्यकोटिसमप्रभः ॥ ८१
वक्त्रकोटिसहस्रेण शसमान इवाम्बरम् ।
सहस्रहस्तवरणः सूर्यसोभामिलोचनः ॥ ८२
पिनाकपाणिर्मगवान् कृत्तिवासास्त्रिशूलधृक् ।

व्यासवशोपवीतस्य मेघदुन्दुभिनिखनः ॥ ८०
 यशोवाच महादेवः प्रीतोऽहं सुरसत्तमौ ।
 पश्यतं मां महादेवं भयं सर्वं प्रमुच्यताम् ॥ ८१
 युवां प्रसूतो गात्रेभ्यो मम पूर्व्वं सनातनौ ।
 अयं मे दक्षिणे पार्श्वे ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ८२
 वामपार्श्वे च मे विष्णुः पालको हृदये हरः ।
 प्रीतोऽहं युवयोः सम्यग्भरं दक्षि यद्येषितम् ॥ ८३
 एवमुक्त्वा च मां देवो महादेवः स्वयं शिवः ।
 आश्लिष्य देवं ब्रह्माणं प्रसादाभिमुखोऽभवत् ॥ ८४
 ततः प्रकृष्टमनसौ प्रणिपत्य महेश्वरम् ।
 ज्वलतुः प्रेष्य तदहं नारायण-पितामहौ ॥ ८५
 यदि प्रीतिः समुत्पन्ना यदि देवो वरस्य मी ।
 भक्तिर्भवतु नौ नित्यं त्वयि देव महेश्वरे ॥ ८६
 ततः स भगवानीयः प्रहसन् परमेश्वरः ।
 उवाच मां महादेवः प्रीतं प्रीतिम चेतसा ॥ ८७
 देवदेव उवाच ।
 प्रलय-स्थिति-सर्गाणां कर्त्ता त्वं धरणीपते ।
 वत्स वत्स हरे विश्वं पालयेतद्वराचरम् ॥ ८८
 त्रिधाऽभिन्नोऽग्रहं विश्वो ब्रह्म-विष्णु-हरास्त्रया ।
 सर्ग-रक्षा-लयशुद्धेर्निर्गुणोऽपि निरञ्जनः ॥ ८९
 सम्मोहं त्यज भो विष्णो पालयेनं पितामहम् ।
 भविष्यत्येव भगवांस्तव पुत्रः सनातनः ॥ ९०
 अहञ्च भवतो वक्ता कल्पान्ते घोररूपपृष्ठकृ ।
 शूलपाणिर्मेविष्यामि क्रोधजस्तव पुत्रकः ॥ ९१
 एवमुक्त्वा महादेवो ब्रह्माणं मुनिसत्तम ।
 अनुसृज्य च मां देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ९२
 ततः प्रभृति लोकेषु लिङ्गाणां सुप्रतिष्ठिता ।
 लिङ्गं तज्जयनाह्वयन् ब्रह्मणः परमं वपुः ॥ ९३
 एतलिङ्गस्य साक्षात्कृत्यं भाषितं ते मयानघ ।
 एतदुध्यन्ति योगज्ञा न देवा न च दानवाः ॥ ९४
 एतदि परमं ज्ञानमव्यक्तं शिवसंज्ञितम् ।
 धीन सूक्ष्ममचिन्त्यं तत् पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ९५
 तस्मै भगवते नित्यं नमस्कारं प्रकुर्महे ।
 महादेवाय देवाय देवदेवाय भद्रिणे ॥ ९६
 नमो वेदरहस्याय मौल्यपाय नै नमः ।
 विभौषणाय शान्ताय स्वायवे योगिने नमः ॥ ९७

ब्रह्मणे वामदेवाय त्रिनेत्राय महीवसे ।
 गङ्गाय महेशाय गिरौषाय शिवाय च ॥ १०८
 नमस्कुरुष्व सततं ध्यायस्व च महेश्वरम् ।
 संसारसागरादस्मादचिरादुद्धरिष्यति ॥ १०९
 एवं स वासुदेवेन व्याहृतो मुनिपुङ्गवः ।
 जगाम मनसा देवभीषानं विश्वतोमुखम् ॥ ११०
 प्रणम्य शिरसा कृष्णमनुज्ञातो महामुनिः ।
 जगाम वेष्टितं देयं देवदेवस्य शूलिनः ॥ १११
 य इमं श्रावयेन्नित्यं लिङ्गाध्यायमनुत्तमम् ।
 शृणुवादा पठेदापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११२
 युक्ता सङ्गदपि श्येतत् तपश्चरणमुत्तमम् ।
 वासुदेवस्य विप्रेन्द्राः पार्थ मुञ्चति मागवः ॥ ११३
 जपेदाहरहर्नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ।
 एवमाह महायोगो कृष्णदेवायनः प्रभुः ॥ ११४
 इति श्रीकौर्मि महापुराणे पूर्व्वभागे सीमवंशि
 यदुर्वंशानुकीर्त्तने कृष्णतपस्यायां लिङ्गा-
 विर्भावोनाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

ततो लब्धवरः कृष्णो जाम्बवत्यां महेश्वरात् ।
 अजीजनन्महात्मानं शम्भुमात्मजमुत्तमम् ॥ १
 प्रद्युम्नस्य ह्यभूत् पुत्रो ह्यनिरुद्धो महाबलः ।
 तावभौ गुणसम्पन्नो कृष्णस्यैवापरे तनू ॥ २
 हत्वा च कंसं नरकमन्यांश्च शतशोऽसुरान् ।
 विजित्य लीलायां शक्रं जित्वा वाणं महासुरम् ॥ ३
 स्थापयित्वा जगत् कृत्वां लोके धर्मांश्च याश्वतान् ।
 चक्रे नारायणो गन्तुं स्वस्थानं बुद्धिमुत्तमम् ॥ ४
 एतस्मिन्नन्तरे विप्रा भृग्वाद्याः कृष्णमौश्वरम् ।
 राजमुर्धारकां द्रष्टुं कृतकार्यं सनातनम् ॥ ५
 स तानुवाच विश्वात्मा प्रणिपत्याभिपूज्य च ।
 आसनेषूपविष्टान् वै सह रामेण धीमता ॥ ६
 गमिष्यामि परं स्थानं स्वकीयं विष्णुसंज्ञितम् ।
 कृतानि सर्वकार्याणि प्रसीदध्वं सुनीश्वराः ॥ ७
 इदं कलियुगं घोरं सम्प्राप्तमधुनाशुभम् ।

भविष्यन्ति जनाः सर्वे क्षान्तिं पापानुवर्तिनः ॥ ८

प्रवर्तयन् विज्ञानमज्ञानाच्च हितावहम् ।

धेनेने कलिजैः पापैर्मुच्यन्ते हि दिजोत्तमाः ॥ ९

ये मां जनाः संस्मरन्ति कलौ सक्तृदपि प्रभुम् ।

तेषां मज्जति तत् पापं भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥ १०

शेऽर्चयिष्यन्ति मां भक्ता नित्यं कलियुगे हिजाः ।

विधिना वेददृष्टेन ते गमिष्यन्ति तत्पदम् ॥ ११

ये ब्राह्मणा वंशजाता युष्माकं वै सत्स्रमः ।

तेषां नारायणे भक्तिर्भविष्यति कलौ युगे ॥ १२

परात्परतरं दान्ति नारायणपरा जनाः ।

न ते तत्र गमिष्यन्ति ये हिषन्ति महेश्वरम् ॥ १३

ध्यानं योगस्तपस्तप्तं ज्ञानं यज्ञादिको विधिः ।

तेषां विनश्यति क्षिप्रं ये निन्दन्ति महेश्वरम् ॥ १४

यो मां समर्चयेन्नित्यमेकान्तं भावमाश्रितः ।

विनिन्दन् देवमीशानं स याति नरकायुतम् ॥ १५

तस्मात् सम्परिहर्तव्या निन्दा पशुपतेर्हिजाः ।

कर्मणा मनसा वाचा मङ्गलैश्चपि यजतः ॥ १६

ये च दक्षाध्वरे शप्ता दक्षीचेन दिजोत्तमाः ।

भविष्यन्ति लौ भक्तेः परिहार्थाः प्रयत्नतः ॥ १७

हिषन्तो देवमीशानं युष्माकं वंशसम्भावाः ।

शप्ताश्च गौतमेनोर्वागं न सम्भाष्या दिजोत्तमैः ॥ १८

एवमुक्ताश्च कृष्णो न सर्वे ते वै महर्षयः ।

शोमित्युक्ता ययुस्तूष्णीं स्वानि स्वानानि सत्तमाः ॥ १९

ततो नारायणः कृष्णो लौलयेव जगन्मावः ।

संस्तृत्य स्वकुलं सर्वं यदौ तत् परमं पदम् ॥ २०

इत्येष वः समासेन राज्ञां वंशः सुकीर्तितः ।

न शक्यो विस्तरादहत्तुं किं भूयः श्रोतुमिच्छथ ॥ २१

यः पठेच्छृणुयादापि वंशानां कथनं शुभम् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥ २२

इति श्रीकौर्म महापुराणे पूर्वभागे राजवंशानु-

कीर्तनं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

कृतं त्रेता हापरं कलिषेति चतुर्गुणम् ।

एषां प्रभावं सूताय कथयस्व समासतः ॥ १

सूत उवाच ।

गते नारायणे कृष्णे स्वमेव परमं पदम् ।

पार्थः परमधर्मात्मा पाण्डवः शत्रुतापनः ॥ २

कृत्वा वैवोत्तरविधिं शोकेन महताहतः ।

अपश्यत् पथि गच्छन्तं कृष्णदेवायनं मुनिम् ॥ ३

शिष्यैः प्रशिष्येरभितः संवृतं ब्रह्मवादिनम् ।

पपात दण्डवद्भूमौ त्यक्त्वा शोकं तदाङ्गुनः ॥ ४

उवाच परमप्रीत्या कस्माद्देशाभ्याहमानु ।

इदानीं गच्छसि क्षिप्रं कं वा देशं प्रति प्रभो ॥ ५

सन्दर्शनार्हे भवतः शोको मे विपुलो गतः ।

इदानीं मम यत् कार्यं ब्रूहि पदादलेक्षण ॥ ६

तमुवाच महावीर्यो कृष्णदेवायनः स्वयम् ।

उपविष्ट नदीतीरे शिष्यैः परिवृतो मुनिः ॥ ७

व्यास उवाच ।

इदं कलियुगं घोरं सम्प्राप्तं पाण्डुनन्दन ।

ततो गच्छामि देवस्य पुरीं वाराणसीं शुभाम् ॥ ८

अस्मिन् कलियुगे घोरे लोकाः पापानुवर्तिनः ।

भविष्यन्ति महाबाहो वर्णाश्रमविवर्जिताः ॥ ९

नान्यत् पश्यामि जन्तूनां मुक्ता वाराणसीं पुरीम् ।

सर्वपापोपशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे ॥ १०

कृतं त्रेता हापरं सर्वेष्वेतेषु ते नराः ।

भविष्यन्ति महात्मानो धार्मिकाः सत्यवादिनः ॥ ११

त्वं हि लोकेषु विख्यातो वृतिमान् जनवत्सलः ।

पालयाथ परं धर्मं स्वकीयं मुच्यसे भयात् ॥ १२

एवमुक्तो भगवता पार्थः परपुरञ्जयः ।

पृष्ठवान् प्रणित्यासौ युगधर्मान् दिजोत्तमाः ॥ १३

तस्मै प्रोवाच सकलं मुनिः सत्यवतीसुतः ।

प्रणम्य देवमीशानं युगधर्मान् सनातनान् ॥ १४

व्यास उवाच ।

वक्ष्यामि ते समासेन युगधर्मान् नरेश्वर ।

न शक्यते मया राजन् विस्तरेणाभिभाषितुम् ॥ १५

पार्थं कृतयुगं प्रोक्तं ततस्त्रेतायुगं बुधैः ।

द्वतीयं हापरं पार्थ चतुर्थं कलिरुच्यते ॥ १६

ध्यानं तपः कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।

हापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ १७

ब्रह्मा कृतयुगे दिव्योतावां भगवान् रविः ।

हापरे देवतं विष्णुः कलौ द्वौ महेश्वरः ॥ १८
 ब्रह्मा विष्णुस्तथा सूर्यः सर्वे एव कलावपि ।
 पूज्यन्ते भगवान् सदसतुर्वपि पिनाकधृक् ॥ १९
 आद्ये कृतयुगे धर्मस्तुष्टादः प्रकीर्तितः ।
 त्रेतायुगे त्रिपादः स्याद्विपादो हापरे स्मितः ।
 त्रिपादहीनस्तथे तु सत्तामात्रेण तिष्ठति ॥ २०
 कृते तु मिथुनोत्पत्तिर्द्विः साक्षादलोलुपा ।
 प्रजास्रष्टाः सदा सर्वाः सदानन्दास भोगिनः ॥ २१
 अधमोत्तमता नाशं निर्विशेषाः पुरस्कृतः ।
 तुल्यमायुः सुखं कपं तासां तस्मिन् कृते युगे ॥ २२
 विद्योक्ताः सत्त्वबुद्ध्या एकान्तबुद्ध्यास्तथा ।
 ध्याननिष्ठास्तपोनिष्ठा महादेवपरावणाः ॥ २३
 ता वै निष्कामचारिण्यो नित्यं मुदितमानसाः ।
 पञ्चतोद्भिवाचिन्यो ज्ञानिकेताः परन्तप ॥ २४
 रसोक्ताः कालयोगात् त्रेतायुगे नश्यति हिजाः ।
 तस्यां सिद्धौ प्रनष्टायामन्या सिद्धिरवर्त्तत ॥ २५
 अथां सौख्ये प्रतिष्ठते तदा मेधात्मना तु वै ।
 मेधेभ्यः स्तनयिदुभ्यः प्रवृत्तं दृष्टिर्जननम् ॥ २६
 सकृदेव तदा दृष्ट्या संयुक्ते पृथिवीतले ।
 प्रादुरासंस्तथा तासां वृक्षा वै गृहसंज्ञिताः ॥ २७
 सर्वेः प्रत्युपयोगस्तु तासां तेभ्यः प्रजायते ।
 वर्त्तयन्ति स तेभ्यस्तास्त्रेतायुगमुखे प्रजाः ॥ २८
 ततः कालेन महता तासामेव विपर्ययात् ।
 रागसोभात्मको भावस्तदा ज्ञाकस्त्रिकोऽभवत् ॥ २९
 विपर्ययेण तासान्तु तेन तत्कालभाविताः ।
 प्रणश्यन्ति ततः सर्वे वृक्षास्ते गृहसंज्ञिताः ॥ ३०
 ततस्तेषु प्रनष्टेषु विभ्रान्तो नैयुनोद्भवाः ।
 अभिधायन्ति तां सिद्धिं सत्याभिधायिनस्तदा ॥ ३१
 प्रादुर्बभूवुस्तासान्तु वृक्षास्ते गृहसंज्ञिताः ।
 वृक्षाणि ते प्रसूयन्ते फलान्याभरणानि च ॥ ३२
 तेष्वेव जायते तासां गन्ध-वर्ण-रसान्वितम् ।
 अभाक्षिकं महावीर्यं पुटके पुटके मधु ॥ ३३
 तेन ता वर्त्तयन्ति स त्रेतायुगमुखे प्रजाः ।
 वृष्टाः पुष्टास्तथा सिद्धा सर्वा वै विगतश्वराः ॥ ३४
 पुनः कालान्तरेणैव ततो लोभाद्वतास्तदा ।
 वृक्षांस्तान् पथ्येगृहान्त मधु चामाक्षिकं वृक्षात् ॥ ३५

तासां तेनापचारेण पुनर्लोभकृतेन वै ।
 प्रनष्टा मधुना साहं कल्पवृक्षाः क्वचित् क्वचित् ॥ ३६
 शीतवर्षातप्रेस्तीव्रेस्तास्ततो दुःखिता भृशम् ।
 इन्द्रेः सम्पीड्यमानास्तु चक्रुरावरणानि च ॥ ३७
 कृत्वा इन्द्रप्रतीषातान् वार्त्तापावमचिन्तवन् ।
 नष्टेषु मधुना साहं कल्पवृक्षेषु वै तदा ॥ ३८
 ततः प्रादुरभूत् तासां सिद्धिस्त्रेतायुगे पुनः ।
 वार्त्तायाः साधकास्तस्या दृष्टिस्तासां निकामतः ॥ ३९
 तासां वृक्षदकानीह यानि निम्नगतानि तु ।
 अभवन् दृष्टिसन्तत्या शीतः स्थानानि निम्नगाः ॥ ४०
 धी पुनस्तदपां स्तोका आपन्नाः पृथिवीतले ।
 अथां भूनेष संयोगाद्दीपधस्तास्तदाभवन् ॥ ४१
 अफालकृष्टाश्चानुप्रा श्म्यारण्यास्तुर्द्वय ।
 ऋतुपुष्पफलेष्वेव वृक्षगुल्माश्च जज्ञिरे ॥ ४२
 ततः प्रादुरभूत् तासां रागो लोभश्च सर्वेष्वः ।
 अवश्यभावितायेन त्रेतायुगवशेन वै ॥ ४३
 ततस्ताः पथ्येगृहान्त नदीक्षेत्राणि पल्लवान् ।
 वृक्षगुल्मीषधीष्वेव प्रसृज्य तु वयावलम् ॥ ४४
 विपर्ययेण तासां ता शीतयो विविशुर्महीम् ।
 पितामहनियोगेन दुदोह पृथिवौ पृथुः ॥ ४५
 ततस्ता जगृहुः सर्वा ज्ञान्योन्यं क्रोधमूर्च्छिताः ।
 आपदादरघमाद्यास्तु वृक्षात् कालवशेन च (क) ॥ ४६
 मर्त्यादायाः प्रतिष्ठां च ज्ञातेतद्गवानजः ।
 ससर्ज जज्ञिवान् ब्रह्मा ब्राह्मणानां चित्ताय वै ॥ ४७
 वर्णाश्रमव्यवस्थां च त्रेतायां कृतवान् प्रभुः ।
 यज्ञप्रवर्त्तनञ्चैव पशुहिंसाविवर्जितम् ॥ ४८
 हापरेऽप्यस्य विद्यन्ते मतिभेदात् सदा नृपान् ।
 रागो लोभस्तथा युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः ॥ ४९
 एको वेदस्तुष्टादस्त्रिधा विह विभाव्यते ।
 वेदव्यासस्तुर्धा च व्यस्यते हापरादिषु ॥ ५०
 ऋषिपुत्रैः पुनर्विहा मिद्यन्ते दृष्टिविस्तमैः ।
 मन्त्रब्राह्मणविन्यासैः स्वरवर्णविपर्ययैः ॥ ५१
 संज्ञिता ऋषयः साक्षां संद्वन्द्यन्ते मृतपिभिः ।
 सामान्योद्भावना चैव दृष्टिभेदैः क्वचित् क्वचित् ॥ ५२

(क) अक्षरा राजवाद्यास्तु वृक्षात्कारवशेन त्विति क्वचित् पाठः ।

ब्राह्मणं कल्पसूत्राणि ब्रह्मप्रचनानि च ।
 इतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि सुव्रत ॥ ५३
 अष्टादिर्मरणस्यैव तथैव व्याधुपपट्टवाः ।
 वाहनः कायजैर्दुःखैर्निर्व्विहो जायते नृणाम् ॥ ५४
 निर्व्विहाज्जायते तेषां दुःखमोक्षविचारणा ।
 विचारणाश्च वैराग्यं वैराग्याहोषदर्शनम् ॥ ५५
 होषाणां दर्शनस्यैव हापरे ज्ञानसम्भवः ।
 एषा राजसमोयुक्ता वृत्तिर्वै हापरे हिजाः ॥ ५६
 आद्ये कृते तु धर्मोऽस्ति स त्रेतायां प्रवर्त्तते ।
 हापरे व्याकुलीभूय प्रणश्यति कलौ युगे ॥ ५७
 इति श्रीकौर्मो महापुराणे पूर्व्वभागे युगधर्मानु-
 कीर्त्तनेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

तिये मायामसूयाश्च वधस्यैव तपस्विनाम् ।
 आधयन्ति नरा नित्यं तमसा व्याकुलीकृताः ॥ १
 कलौ प्रमारको रोगः सततं सुदुःखं तथा ।
 अनादृष्टिभयं चोरं देशानाश्च विपथीयः ॥ २
 अस्वार्म्हिका निराहारा महाकोपाल्यतेजसः ।
 अमृतं हवने लुब्धास्तिष्ठे जाताः सुदुष्प्रजाः ॥ ३
 दुरिष्टेर्दुरधीतेषु दुराचारेदुरागमैः ।
 विप्राणां कर्मदोषैश्च प्रजानां जायते भयम् ॥ ४
 आधीयते तदा वेदान् न यजन्ति हिजातयः ।
 यजन्ति यच्चान् वेदांश्च पठन्ते चाल्पबुद्धयः ॥ ५
 शूद्राणां मन्त्रयोगैश्च सम्बन्धो ब्राह्मणैः सह ।
 अविध्यति कलौ तस्मिन्कृत्यनासनभोजनैः ॥ ६
 राजानः शूद्रभूविष्टा ब्राह्मणान् आधयन्ति च ।
 भूषणहत्या वीरहत्या प्रजायते नरेश्वरे ॥ ७
 ज्ञानं होमं जपं दानं देवतानां तथार्चनम् ।
 यस्यान्यानि च कर्माणि न कुर्व्वन्ति हिजातयः ॥ ८
 विनिन्दन्ति महादेवं ब्राह्मणान् पुरुषोत्तमम् ।
 शान्नावधर्मशास्त्राणि पुराणानि कलौ युगे ॥ ९
 कुर्व्वन्त्यवेददृष्टानि कर्माणि विविधानि च ।
 स्वधर्मं तु रुचिर्नैव ब्राह्मणानां प्रजायते ॥ १०

कुशीलवर्था पाण्डुरैर्हवाकपैः समावृताः ।
 बहुवाचनका लोका भविष्यन्ति परस्परम् ॥ ११
 अट्टशूला जनपदाः शिवशूलास्तुष्यथाः ।
 प्रमदाः केशशूलाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ १२
 मुक्तदन्तास्त्रिताक्षाश्च मुष्ठाः काषायवाससः ।
 शूद्रा धर्मं चरिष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते ॥ १३
 अस्यचौरा भविष्यन्ति तथा चैलाभिमर्षिणः ।
 चौराचौराश्च हर्तारो हर्तुर्हन्ता तथापरः ॥ १४
 दुःखप्रचुरतात्प्रायुर्दहोत्साहः सरोगता ।
 अघर्माभिमिनेष्विष्यन्तं तमोवृत्तं कलौ स्मृतम् ॥ १५
 काषाविणोऽश्च निर्घ्नन्त्यास्तथा कापालिकाश्च ये ।
 वेदविक्रयिणस्याग्रे तीर्थविक्रयिणः परे ॥ १६
 पासनस्थान् हिजान् दृष्ट्वा चालयन्त्यल्पबुद्धयः ।
 ताडयन्ति हिजेन्द्रांश्च शूद्रा राजोपजीविनः ॥ १७
 उच्चासनस्थाः शूद्राश्च हिजमध्ये परन्तप ।
 हिजामानकरो राजा कलौ कालवसेन तु ॥ १८
 पुण्यैश्च भूषणस्यैव तस्यान्यैर्मङ्गलैर्हिजाः ।
 शूद्रान् परिचरन्त्यल्प-श्रुतभाष्यवशास्त्रिताः ॥ १९
 न प्रेक्षन्तेऽस्त्रिताश्चापि शूद्रा हिजवरान् नृप ।
 सेवावसरमासीक्य हारे तिष्ठन्ति च हिजाः ॥ २०
 वाहनस्थान् समावृत्य शूद्रान् शूद्रोपजीविनः ।
 सेवन्ते ब्राह्मणास्तांस्तु स्तुवन्ति स्तुतिभिः कलौ ॥ २१
 सध्यापयन्ति वै वेदान् शूद्रान् शूद्रोपजीविनः ।
 एवं निर्व्वेदकानर्चान् नास्तिक्थं चोरभान्विताः ॥ २२
 तपोयज्ञफलानान्तु विक्रेतारो हिजोत्तमाः ।
 यतयश्च भविष्यन्ति यतयोऽश्च सहस्रयः ॥ २३
 नाशयन्तः स्वकं धर्मं नाधिगच्छन्ति तत्पदम् ।
 गावन्ति लौकिकैर्गार्भैर्देवतानि वराधिप ॥ २४
 वामाः पाशुपताचारस्तासा वै पाशरात्रिकाः ।
 भविष्यन्ति कलौ तस्मिन् ब्राह्मणाः क्षत्रियास्तथा ॥ २५
 ज्ञाने कर्मण्यपगते लोके निष्क्रियतां गते ।
 कौट-भूषिक-सर्पाश्च धर्षयिष्यन्ति मानुषान् ॥ २६
 कुर्व्वन्ति चावताराणि ब्राह्मणानां लोकेषु वै ।
 दधीचयापनिर्दग्धाः पुरा दृष्टाध्वरे हिजाः ॥ २७
 निन्दन्ति च महादेवं तमसाविष्टचेतसः ।
 तथा धर्मं चरिष्यन्ति कलौ तस्मिन् युगान्तिने ॥ २८

ये चाग्रे आपनिर्देष्टा गौतमस्य महात्मनः ।
 सर्वे तेऽवतरिष्यन्ति ब्राह्मणास्तासु योनिषु ॥ २८
 विनिन्दन्ति कृषीकेषां ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
 वेदवाङ्मनसा दुरावारा वृथाश्रमाः ॥ २९
 मोक्षयन्ति जनान् सर्वान् दर्शयित्वा फलानि च ।
 तमसाविष्टमनसो वैडालप्रतिकाशमाः ॥ ३०
 कसौ रुद्रो महादेवो लोकानामीश्वरः परः ।
 तद्देव साधयिन्नाणां (क) देवतानास्तु देवतम् ॥ ३१
 करिष्यत्यवताराणि शङ्करो नीललोहितः ।
 शीतफार्सप्रतिष्ठायं भक्तानां हितकाम्यया ॥ ३२
 उपदिष्यति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंज्ञितम् ।
 सर्ववेदान्तसारं हि धर्मान् वेदनिर्दिष्टान् ॥ ३३
 ये तं प्रीता निषिन्ते धीम केनोपचारतः ।
 विजित्य कलियान् दोषान् यान्ति ते परमं पदम् ॥ ३४
 अनायासेन सुमहत् पुण्यमाप्नोति मानवः ।
 अनेकदोषदुष्टस्य कलेरेको महान् गुणः ॥ ३५
 तस्मात् सर्वप्रव्रजेन प्राप्य माहेश्वरं युगम् ।
 विशेषाब्राह्मणो रुद्रमीशानं शरणं व्रजेत् ॥ ३६
 धी नमन्ति विरूपाक्षमीशानं कृत्तिवाससम् ।
 असन्नचेतसो रुद्रं ते यान्ति परमं पदम् ॥ ३७
 ब्रह्मा रुद्रनमस्कारः सर्वकामफलो भवः ।
 अन्यदेवनमस्कारान् तत् फलमवाप्नुवात् ॥ ३८
 एवंविधे कलियुगे दोषाणामेव शोधनम् ।
 महादेवनमस्कारो ध्यानं दानमिति श्रुतिः ॥ ३९
 तस्मादधीश्वरानन्यास्थज्जा देवं महेश्वरम् ।
 समाश्रयेदिकपाशं यदीच्छेत् परमं पदम् ॥ ४०
 नार्थवन्तीह धी रुद्रं शिवं त्रिदशवन्दितम् ।
 तेषां दानं तपो यज्ञो वृथा जीवितमेव च ॥ ४१
 नमो रुद्राय महति देवदेवाय शूलिने ।
 व्यस्यकाय त्रिनेत्राय योगिनां गुरवे नमः ॥ ४२
 नमोऽस्तु देवदेवाय महादेवाय वेधसे ।
 यज्ञावे स्वाणवे नित्यं शिवाय परमेश्वरे ॥ ४३
 नमः सोमाय रुद्राय महाप्रासाय हेतवे ।
 प्रपद्येऽहं विरूपाक्षं शरणं ब्रह्मचारिणम् ॥ ४४
 महादेवं महायोगमीशानमष्टाश्लिकापतिम् ।

(क) न देवता भवप्रशामिति पाठान्तरं कश्चिन् ।

योगिनां योगदातारं योगमायासमावृतम् ॥ ४५
 योगिनां गुरुमाचार्यं योगगम्यं पिनाकिनम् ।
 संसारनाशकं रुद्रं ब्रह्माणं ब्रह्मणोऽधिपम् ॥ ४६
 आश्रुतं सर्वगं शान्तं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मणप्रियम् ।
 कपर्दिनं कलामूर्त्तिममूर्त्तिमममेश्वरम् ॥ ४७
 एकमूर्त्तिं महामूर्त्तिं वेदवेद्यं हिवस्यतिम् ।
 नीलकण्ठं विश्वमूर्त्तिं व्यापिनं विश्वरेतसम् ॥ ४८
 कालानि कालदहनं कामदं कामनाशकम् ।
 नमस्ये गिरिशं देवं चन्द्रावयवभूषणम् ॥ ४९
 विशोदितं लेलिहानमादित्यं परमेश्वरम् ।
 उग्रं पशुपतिं भीमं मास्करं तमसः परम् ॥ ५०
 इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं युगानां वै समासतः ।
 अतीतानागतानां वै यावन्मन्त्ररक्षयम् ॥ ५१
 मन्त्रन्तरेण चैकेन सर्वान्शेषान्तराणि वै ।
 व्याख्यातानि न सन्देहः कल्पः कल्पेन चैव हि ॥ ५२
 मन्त्रन्तरेषु चैतेषु अतीतानागतेषु वै ।
 तुल्यभिमानिनः सर्वे नामरूपैर्मवन्त्युत ॥ ५३
 एवमुक्ती भगवता किरीटी श्वेतवाहनः ।
 वभार परमां भक्तिमीशानेऽव्यभिचारिणीम् ॥ ५४
 नमस्कारं तदृषिं कृष्णहैपायनं प्रभुम् ।
 सर्वेषां सर्वकर्तारं साक्षादृष्यां व्यवस्थितम् ॥ ५५
 तमुवाच पुनर्व्यासः पाशं परपुरण्ययम् ।
 कराभ्यां सुशुभाभ्याश्च संस्पृष्ट प्रणतं मुनिः ॥ ५६
 धन्योऽस्यनुग्रहीतोऽसि त्वादृशोऽन्यो न विद्यते ।
 तैल्लोक्ये शङ्करे नूनं भक्तः परपुरण्ययः ॥ ५७
 दृष्टवानसि तं देवं विश्वाक्षं विश्वतोमुखम् ।
 प्रत्यक्षमेव सर्वेषां रुद्रं सर्वेश्वरमायम् ॥ ५८
 ज्ञानं तद्देश्वरं दिव्यं यथावद्विहितं त्वया ।
 स्वयमेव कृषीकेषः प्रीत्योवाच सनातनः ॥ ५९
 गच्छ गच्छ स्वकं स्थानं न शोकं कर्तुमर्हसि ।
 ब्रह्मस्य परया भक्त्या शरण्यं शरणं शिवम् ॥ ६०
 एवमुक्त्वा च भगवाननुग्रहाब्जिनं प्रभुः ।
 अमाम् शङ्करपुरीं समाराधयितुं भवम् ॥ ६१
 पाण्डवेयोऽपि तदाक्यात् सम्प्राप्य शरणं शिवम् ।
 सन्त्यज्य सर्वकर्मणि ज्ञात्वा तत्परमोऽभवत् ॥ ६२
 नार्जुनेन समः प्रश्नोर्भक्त्या भूतो भविष्यति ।

शुक्ला सत्यवतीस्तु कृष्णं वा देवकीसुतम् ॥ ६४
तस्मै भगवते नित्यं नमः शान्ताय धीमते ।
पाराशर्याय मुनये व्यासायामिततेजसे ॥ ६५
कृष्णदेपायनः साक्षाद्विष्णुरेव सनातनः ।
को ह्यन्यस्तत्त्वतो रुद्रं वेत्ति तं परमेश्वरम् ॥ ६६
नमस्तु कृष्णं तदृषिं कृष्णं सत्यवतीसुतम् ।
पाराशर्यं महात्मानं योगिनं विष्णुमव्ययम् ॥ ६७
एवमुक्तास्तु मुनयः सर्वे एव समाहिताः ।
प्रशंसुस्तं महात्मानं व्यासं सत्यवतीसुतम् ॥ ६८

इति श्रीकौर्म्य महापुराणे पूर्वभागे व्यासार्जुन-
संवादे युगधर्म एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

प्राप्य वाराणसीं दिव्यां कृष्णदेपायनी मुनिः ।
किमकार्षीन्महाबुद्धिः श्रोतुं कौतूहलं च नः ॥ १
सूत उवाच ।

प्राप्य वाराणसीं दिव्यामुपस्थञ्च महासुनिः ।
पूजयामास जाह्नवां देवं विश्वेश्वरं शिवम् ॥ २
तमागतं मुनिं दृष्ट्वा तत्र ये निवसन्ति वै ।
पूजवाञ्छन्निरे व्यासं मुनयो मुनिपुङ्गवम् ॥ ३
पप्रच्छुः प्रणताः सर्वे कथां पापप्रणाशिनीम् ।
महादेवासयां पुण्यां मोक्षधर्मान् सनातनान् ॥ ४
स चापि कथयामास सर्वेभ्यो भगवानृषिः ।
माहात्म्यं देवदेवस्य धर्मान् वेदनिर्दिष्टान् ॥ ५
तेषां मध्ये मुनीन्द्राणां व्यासप्रियो महासुनिः ।
पृष्टवान् जेमिनिर्व्यासं गूढमर्थं सनातनम् ॥ ६

जेमिनिरुवाच ।

भगवन् संशयज्ञेकं हेतुमर्हसि सर्ववित् ।
न विद्यते ह्यविदितं भवता परमर्षिणा ॥ ७
केचिद्यानं प्रशंसन्ति धर्ममेवापरे जनाः ।
तान्ये सांख्यं तथा योगं तपस्यान्ते महर्षयः ॥ ८
ब्रह्मचर्यमथो मौनमन्ये प्राङ्महर्षयः ।

सहिंसां सत्यमप्यन्ये सन्ध्यासमपरे विदुः ॥ ९
केचिद्भवां प्रशंसन्ति दानमध्ययनं तथा ।
तीर्थयात्रां तथा केचिदन्ये वेन्द्रियनिग्रहम् ॥ १०
किमेवाह भवेच्छ्रेयः प्रब्रूहि मुनिपुङ्गव ।
सहि वा विद्यतेऽप्यन्यदृष्टं तदहं तुमर्हसि ॥ ११
शुक्ला स जेमिनेर्वाक्यं कृष्णदेपायनी मुनिः ।
प्राह गङ्गीरया वाचा प्रणम्य तेषकैतनम् ॥ १२

भगवानुवाच ।

साधु साधु महाभाग यत् पृष्टं भवता मुने ।
वक्ष्ये शुद्धतमाहुषं शृण्वन्त्वन्ये महर्षयः ॥ १३
ईश्वरेण पुरा प्रोक्तं ज्ञानमेतत् सनातनम् ।
गूढमप्राप्तविदितं केचित् सूरक्षार्थिभिः ॥ १४
नासहस्रानि दातव्यं नामक्ते परमेश्विनः ।
नावेदविदुषि देवं ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥ १५
नेरुश्रेष्ठे पुरा देवमीशानं त्रिपुरहिणम् ।
देवासनगता देवी महादेवमपृच्छत ॥ १६

श्रीदेव्युवाच ।

देवदेव महादेव भक्तानामार्तिनाथन ।
कथं तां पुरुषो देवमचिरादेव पश्यति ॥ १७
सांख्ययोगस्तपो ध्यानं कर्मयोगश्च वैदिकः ।
आयासवद्ब्रह्मान्याहुर्व्यानि शान्यानि शङ्कर ॥ १८
येन विभ्रान्तचित्तानां विज्ञानां योगिनामपि ।
दृष्टो हि भगवान् सूर्यः सर्वेषामपि देहिनाम् ॥ १९
एतद्ब्रह्मतमं ज्ञानं गूढं ब्रह्मादिसिचितम् ।
हिताय सर्वभक्तानां ब्रूहि कामाङ्गनाथन ॥ २०

ईश्वर उवाच ।

अवाच्यमेतद्गूढं ज्ञानमशैर्विहङ्कृतम् ।
वक्ष्ये तव यथातथ्यं यदुक्तं परमर्षिभिः ॥ २१
परं शुद्धतमं चैवं मम वाराणसी पुरी ।
सर्वेषामेव भूतानां संसारार्थवतारिणी ॥ २२
तस्मिन् भक्ता महादेवि महीयं व्रतमास्थिताः ।
निवसन्ति महात्मानः परं निश्चयमास्थिताः ॥ २३
उत्तमं सर्वतीर्थानां स्थानानामुत्तमञ्च यत् ।
ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानमविमुक्तं परं मम ॥ २४
स्थानान्तरे पवित्राणि तीर्थान्यायतनानि च ।

अथाने संस्त्रिनायेऽद्वि भूमिगतानि च ॥ २५
 भूर्लोकं चैव संलम्बमन्तरोक्षे ममाक्षयम् ।
 अविमुक्ता न पश्यन्तिः मुक्ता पश्यन्ति चेतसा ॥ २६
 अथानमेतद्विद्यातमविमुक्तमिति श्रुतम् ।
 काशी भूला जगदिदं संहारान्यत्र सुन्दरि ॥ २७
 देवीदं सर्वगुह्याणां स्थानं प्रियतमं मम ।
 मङ्गलता यत्र गच्छन्ति । मेव प्रविशन्ति ते ॥ २८
 इदं जगत्तुल्यं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।
 ध्यानमध्यशनं चानं सर्वं तत्राद्यं भवेत् ॥ २९
 जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं पूर्वसञ्चितम् ।
 अविमुक्ते प्रविश्य तत् पूर्वं व्रजति ययम् ॥ ३०
 नास्त्रिणाः कृत्रिणा वैश्याः शूद्रा ये वर्णसङ्गराः ।
 स्त्रियो स्त्रीच्छाया ये चान्ये सङ्गीर्णाः पापयोगिनः ॥ ३१
 कीटाः पिपीलिकाश्च ये चान्ये मृग-पक्षिणः ।
 कालेन निधनं प्राप्ता अविमुक्ते वरानने ॥ ३२
 चर्द्धिर्मोक्षवस्त्राणां महावृषभवाहनाः ।
 शिवे मम पुरे देवि जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ३३
 नाविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी ।
 ईश्वरानुमन्तीता हि सर्वं याति परां गतिम् ॥ ३४
 मोक्षं सुदुर्लभं ज्ञात्वा संसारहातिभीषणम् ।
 जन्मना चरणो हत्वा वाराणस्यां वसेन्नरः ॥ ३५
 दुर्लभा तपसा चापि पूनस्य परमेश्वरि ।
 यत्र तत्र विपन्नस्य गतिः संसारमोक्षणो ॥ ३६
 ब्रह्मादाहृते स्तेनो मम शंखेन्दुनन्दिनि ।
 यत्तावुषा न पश्यन्ति मम आवाविमोहिताः ॥ ३७
 अविमुक्तं न पश्यन्ति मूढा ये तमसावृताः ।
 विष्णुवरेतसां मध्ये संविशन्ति पुनः पुनः ॥ ३८
 इत्यमानोऽपि वा देवि शिषिद्विषयैरपि ।
 च याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोषति ॥ ३९
 जन्म-मृत्यु-जरासु त परं याति शिवाक्षयम् ।
 अगुनर्मरणानां हि सा गतिर्भो वकाङ्क्षिणाम् ॥ ४०
 वां प्राप्य कृतकृत्यः स्वाहति मन्येत पण्डितः ।
 न हार्पेन तपोभिर न दक्षैर्नापि विद्यया ॥ ४१
 प्राप्यते गतिरुक्त्या अविमुक्ते तु लभ्यते ।
 नानावर्णा विरगाश्च चण्डालाद्याः शुशुप्सिताः ॥ ४२
 किल्बिषैः पूर्वदहा ये प्रकृष्टैस्तपकीस्तया ।

भेषजं परमं तेषामविमुक्तं विदुर्बुधाः ॥ ४३
 अविमुक्तं परं ज्ञानमविमुक्तं परं पदम् ।
 अविमुक्तं परं तत्त्वमविमुक्तं परं शिवम् ॥ ४४
 इत्या वै वैष्टिकीं दीक्षामविमुक्ते वसन्ति ये ।
 तेषां तत् परमं ज्ञानं ददास्यन्ते परं पदम् ॥ ४५
 प्रवागं नैमिषं पुष्टं यौगैक्षोऽथ हिमालयः ।
 कैदारं भद्रकर्णञ्च गया पुष्करमेव च ॥ ४६
 कुशक्षेत्रं रुद्रकीर्णसैदा चाटकेश्वरम् ।
 शाकश्यामञ्च कुलाम् कोकामुखमनुत्तमम् ॥ ४७
 प्रभासं विजयेश्वरं गोकर्णं शङ्कर्यकम् ।
 एतानि पुष्ट्यस्थानानि त्रैलोक्ये विद्युतानि च ।
 न नास्यन्ति परं मोक्षं वाराणस्यां यथा मृताः ॥ ४८
 वाराणस्यां विधेयिष्य गङ्गा त्रिपञ्चगामिनी ।
 प्रविष्टा नाशयित् पापं जन्मान्तरघतेः कृतम् ॥ ४९
 पन्थत्र सुलभा गङ्गा शार्ङ्गं दानं तत्रा जपः ।
 व्रतानि सर्वमेवैतद्वाराणस्यां सुदुर्लभम् ॥ ५०
 यजेत् तु जुहुयान्निव्यं ददात्यर्चयतेऽपराजम् ।
 वायुमन्त्रस्य सततं वाराणस्यां स्थितो नरः ॥ ५१
 वहि पापो वहि शठो वहि चाधार्मिको नरः ।
 वाराणसीं समासाद्य पुनाति च कुलजयम् ॥ ५२
 वाराणस्यां महादेवं ये स्तुवन्त्यर्चयन्ति च ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते विज्ञेया गणेश्वराः ॥ ५३
 पन्थत्र योगज्ञानादा सन्मासाद्ववान्यतः ।
 प्राप्यते तत् परं स्थानं सहस्रेणैव जन्मना ॥ ५४
 ये मक्ता देवदेवेषु वाराणस्यां वसन्ति वै ।
 ते विन्दन्ति परं मोक्षमेकैव तु जन्मना ॥ ५५
 यत्र योगस्तया ज्ञानं सुक्तिरेकेन जन्मना ।
 अविमुक्तं समासाद्य नान्यदृच्छेत् तपोवनम् ॥ ५६
 यतो मया न मुक्तं तदविमुक्तमिति श्रुतम् ।
 तदेव सुष्ठं शुद्धानामेतद्विद्याय सुश्रुते ॥ ५७
 ज्ञान-ध्याननिविष्टानां परमानन्दमिच्छताम् ।
 वा गतिविहिता सुष्ठु साविमुक्ते मृतस्य तु ॥ ५८
 वानि कान्यविमुक्तानि देवैरुक्तानि नित्यशः ।
 पुरो वाराणसी तेभ्यः स्थानेभ्योऽप्यधिका शुभा ॥ ५९
 यत्र साक्षात् महादेवो देहान्ते स्वयमोश्वरः ।
 व्याचष्टे तारकं ब्रह्म तथैव अविमुक्तकम् ॥ ६०

जत् तत् परतरं तत्त्वमविमुक्तमिति श्रुतम् ।
 एकेन जन्मना देवि वाराणस्यां तदाप्यते ॥ ६१
 भूमध्ये नाभिमध्ये च हृदयेऽपि च मूर्ध्नि ।
 यथाविमुक्तमादित्ये वाराणस्यां व्यवस्थितम् ॥ ६२
 वरणावास्तथा चास्या मध्ये वाराणसी पुरी ।
 तत्रैव संस्थितं तत्त्वं नित्यमेवाविमुक्तकम् ॥ ६३
 वाराणस्याः परं स्थानं न भूतं न भविष्यति ।
 यथा नारायणो देवो महादेवादिवेश्वरात् ॥ ६४
 तत्र देवाः सगन्धर्वाः सयज्ञोरगराक्षसाः ।
 उपासते मां सन्तं देवदेवः पितामहः ॥ ६५
 महापातकिनो ये च ये तेभ्यः पापकृत्तमाः ।
 वाराणसीं समावाप्य न यान्ति परमां गतिम् ॥ ६६
 तज्जानुमुत्तुर्नियनो वसेजामरणान्तिकम् ।
 वाराणस्यां महादेवि ज्ञानं लब्ध्वा विमुच्यते ॥ ६७
 किन्तु विज्ञा भविष्यन्ति पापोपहतचेतसाम् ।
 ततो नैव चरेत् पापं कायेन मनसा गिरा ॥ ६८
 एतद्ब्रह्म वेदानां पुराणानां दिजोत्तमाः ।
 अविमुक्ताश्च यं ज्ञानं न किञ्चिद्देहि तत्परम् ॥ ६९
 देवतानामृषीणाञ्च शृण्वतां परमेष्ठिनाम् ।
 दिव्ये देवेन कथितं सर्वपापविनाशनम् ॥ ७०
 यथा नारायणः श्रेष्ठो देवानां पुत्रोत्तमः ।
 यथेश्वराणां गिरिधः स्थानानाञ्चैतदुत्तमम् ॥ ७१
 यः समाराधितो रुद्रः पूर्वेस्मिन्नेव जन्मनि ।
 ते विन्दन्ति परं क्षेत्रमविमुक्तं शिवालयम् ॥ ७२
 कक्षिकल्पप्रभृता येषामुपहृता मतिः ।
 न तेषां वीक्षितुं प्रथमं स्थानं तत् परमेष्ठिनः ॥ ७३
 ये ज्वरन्ति सदा कालं विन्दन्ति च पुरीमिहाम् ।
 तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहामुत्र च पातकम् ॥ ७४
 यानि सैव प्रकुर्वन्ति पातकानि कृताश्रयाः ।
 नाशयेत् तानि सर्वान्पि देवः कालतनुः शिवः ॥ ७५
 शान्कृतामिहं स्थानं सेवितुं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
 मृतानां वै पुनर्जन्म न भूयो भवसागरे ॥ ७६
 तज्जानु सर्वप्रयत्नेन वाराणस्यां वसेन्नरः ।
 योगी वाप्यश्रवायोगी पापी वा पुण्यकृतमः ॥ ७७
 न लोकावचनात् पित्रोर्नैव गुरुवादतः ।
 मतिरुत्कमणीया स्यादविमुक्तगतिं प्रति ॥ ७८

श्रुत उवाच ।

एवमुक्त्वा भगवान् व्यासो वेदविदां वरः ।
 सहैव शिष्यप्रवरैर्वाराणस्यां चचार ह ॥ ७९
 इति श्रीकौर्म महापुराणे पूर्वभागे वाराणसी-
 माहात्म्ये त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

श्रुत उवाच ।

च शिष्यैः संवृती धीमान् गुरुदेवायनो मुनिः ।
 जगाम विपुलं लिङ्गमोक्षारं मुक्तिदायकम् ॥ १
 तत्राभ्यर्च्य महादेवं शिष्यैः सह महामुनिः ।
 प्रोवाच तस्य माहात्म्यं मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ २
 इदं तदिमलं लिङ्गमोक्षारं नाम शोभनम् ।
 अस्य कारणमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ३
 एतत् तत् परमं ज्ञानं पञ्चायतनमुत्तमम् ।
 अर्चितं मुनिभिर्मित्यं वाराणस्यां विमोक्षदम् ॥ ४
 अत्र साक्षात् महादेवः पञ्चायतनविग्रहः ।
 रमते भगवान् रुद्रो जन्तूनामपवर्गहः ॥ ५
 यत्तत् पाशुपतं ज्ञानं पञ्चार्थमिति कथ्यते ।
 तद्वैतदिमलं लिङ्गमोक्षारे समवस्थितम् ॥ ६
 शान्त्यतीता परा शान्तिर्विद्या नैव यथाक्रमम् ।
 प्रतिष्ठा च गिरिस्तिस्रः पञ्चाशं लिङ्गमेश्वरम् ॥ ७
 पञ्चानामपि देवानां ब्रह्मादीनां यदाश्रयम् ।
 शोकारबोधितं लिङ्गं पञ्चायतनमुच्यते ॥ ८
 संकरेद्देश्वरं लिङ्गं पञ्चायतनमव्ययम् ।
 देहान्ते तत् परं ज्योतिरामन्दं विद्यते पुनः ॥ ९
 अत्र दिवर्षयः पूर्वं सिद्धा ब्रह्मवैयस्तथा ।
 उपास्य देवमीमानं प्राप्तवन्तः परं पदम् ॥ १०
 मत्स्योद्वर्षास्तटी पुण्यं स्थानं गुह्यतमं शुभम् ।
 गोचर्ममात्रं विप्रेन्द्रा शोकारेश्वरमुत्तमम् ॥ ११
 कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं मध्यमेश्वरमुत्तमम् ।
 विश्वेश्वरं तथोक्षारं कपर्दीश्वरमुत्तमम् ॥ १२
 एतानि गुह्यलिङ्गानि वाराणस्यां दिजोत्तमाः ।
 न कश्चिद्द्विजानाति विना शम्भोरनुग्रहात् ॥ १३
 एवमुक्त्वा वयो कृष्णः पाराशर्यो महामुनिः ।

कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं द्रष्टुं देवस्य भूलिनः ॥ १४
 समभ्यर्च्य तथा त्रिधैर्माहात्म्यं कृत्तिवाससः ।
 कञ्चवामास विप्रेभ्यो भगवान् ब्रह्मवित्तमः ॥ १५
 अस्मिन् स्थाने पुरा देव्यो हस्तो भूत्वा भवान्तिकम् ।
 ब्राह्मणान् हन्तुमावातो वीर्यं नित्यमुपासते ॥ १६
 तेषां लिङ्गावहादेवः प्रादुरासीत् त्रिलोचनः ।
 रक्षणायै दिजश्रेष्ठा भक्तानां भक्तवत्सलः ॥ १७
 कृत्वा गजाकृतिं देव्यं भूलोनावश्रवा हरः ।
 वासस्तस्याकरोत् कृत्तिं कृत्तिवासेश्वरस्ततः ॥ १८
 अत्र सिद्धिं परां प्राप्ता मुनयो मुनिपुङ्गवाः ।
 तेनैव च शरीरेण प्राप्तास्तत् परमं पदम् ॥ १९
 विद्या विद्येश्वरा रुद्राः शिवा ये च प्रकीर्त्तिताः ।
 कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं नित्यमावृत्य संस्थिताः ॥ २०
 आत्मा कलियुगं घोरमधर्मवद्भक्तं जनाः ।
 कृत्तिवासं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते न संशयः ॥ २१
 जन्मान्तरसहस्रेण मोक्षोऽन्यथाप्यते न वा ।
 एकेन जन्मना मोक्षः कृत्तिवासे तु लभ्यते ॥ २२
 आलयः सर्वसिद्धानामेतत् स्थानं वदन्ति हि ।
 गोपितं देवदेवेन महादेवेन शशुना ॥ २३
 युगे युगे अत्र दान्ता ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 उपासते महादेवं जपन्ति यतस्त्रियम् ॥ २४
 स्तुवन्ति सततं देवं महादेवं त्रियस्वकम् ।
 ध्यायन्तो हृदये नित्यं स्थाणुं सर्वोत्तमं शिवम् ॥ २५

गायन्ति सिद्धाः किञ्च गौतकानि
 वाराणसीं ये निवसन्ति विप्राः ।
 तेषामयैकेन भवेन मुक्ति-
 र्यै कृत्तिवासं शरणं प्रपन्नाः ॥ २६
 सम्प्राप्य लोके जगतामभीष्टं
 सुदुर्लभं विप्रकुलेषु जन्म ।
 ध्यानं समाश्रय जपन्ति रुद्रं
 ध्यायन्ति चित्ते यतयो महेष्टम् ॥ २७
 आराधयन्ति प्रभुमीशितारं
 वाराणसीमध्यगता मुनीन्द्राः ।
 नमस्ते वन्दे रभिसन्धिहीनाः
 स्तुवन्ति रुद्रं प्रणमन्ति शशुम् ॥ २८

नमो भवायामलभावधानो
 स्थाणुं प्रपद्ये गिरिशं पुराणम् ।
 करामि रुद्रं हृदये निविष्टं
 जाने महादेवमनेककृपम् ॥ २९

इति श्रीकौर्मो महापुराणे पूर्वभागे वाराणसी-
 माहात्म्ये एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

समाभाष्य मुनीन् धीमान् देवदेवस्य भूलिनः ।
 अगाम लिङ्गं तद्द्रष्टुं कपर्दीश्वरमव्ययम् ॥ १
 आत्मा तत्र विधानेन तर्पयित्वा पिबन् दिजाः ।
 पिशाचमोचने तीर्थे पूजयामास भूलिनम् ॥ २
 तत्रार्थमपश्यंस्ते मुनयो गुरुणा सह ।
 मेनिरे क्षैत्रमाहात्म्यं प्रक्षेमगिरिशं हरम् ॥ ३
 कश्चिदभ्यागमत् तूष्णं शार्ङ्गलो घोरकपष्टक ।
 सृगीमेकां भञ्जयितुं कपर्दीश्वरमुत्तमम् ॥ ४
 तत्र सा भीतहृदया कृत्वा कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 धावमाना सुसन्धान्ता व्याघ्रस्य वशमागता ॥ ५
 तां विदार्य नखैस्तीक्ष्णैः शार्ङ्गलः सुमहाबलः ।
 जगाम चान्यदिजनं स दृष्ट्वा तान् मुनीश्वरान् ॥ ६
 मृतमात्रा च सा बाला कपर्दीशायतो सृगी ।
 अट्टस्थित महाज्वाला व्योम्नि सूर्योत्तमप्रभा ॥ ७
 त्रिनेत्रा नीलकण्ठा च शशाङ्काङ्कितशेखरा ।
 तृषाधिक्रुद्धा पुरुषेस्तादृशैरेव संवता ॥ ८
 पुष्पद्वष्टिं विमुञ्चन्ति खिचरास्तस्य मूर्धनि ।
 गणेश्वरः स्वयं भूत्वा न दृष्टस्तत्क्षणात् ततः ॥ ९
 दृष्ट्वैतदाक्षय्येश्वरं जेमिनिप्रमुखास्तदा ।
 कपर्दीश्वरमाहात्म्यं पप्रच्छुर्गुरुमन्त्रतम् ॥ १०
 तेषां प्रोवाच भगवान् देवाग्रो चोपविष्ट सः ।
 कपर्दीशस्य माहात्म्यं प्रणम्य त्वयभक्षजम् ॥ ११
 रुद्रं देवस्य तस्मिन् कपर्दीश्वरमुत्तमम् ।
 सूर्योवागेषपापीषं क्षिप्रमस्य विनश्यति ॥ १२
 कामक्रोधादयो दोषा वाराणस्यां निवासिनः ।

विषाः सर्वे विनश्यन्ति कपर्दीश्वरपूजनात् ॥ १३
 तस्मात् सदैव द्रष्टव्यं कपर्दीश्वरमुत्तमम् ।
 पूजितव्यं प्रयत्नेन स्तोतव्यं वैदिकैः स्तवैः ॥ १४
 ध्यायतामन्य निवतं योगिनां शान्तचेतसाम् ।
 आदते योगसिद्धिं प्रप्लासेन न संशयः ॥ १५
 ब्रह्मसत्यादिपापानि विनश्यन्त्यस्य पूजनात् ।
 पिशाचमोचने कुण्डे स्नातस्यात्र समीपतः ॥ १६
 यस्मिन् क्षेत्रे पुरा विप्रास्तपस्वी शंघितव्रतः ।
 यत्कुर्यात् इति श्रुतः पूजयामास शूलिनम् ॥ १७
 अजाप रुद्रमनिशं प्रणवं रुद्ररूपिणम् ।
 पुष्प-धूपादिभिः स्तोत्रैर्नमस्करोः प्रदक्षिणेः ॥ १८
 उवाच तत्र योगात्मा कृत्वा दीक्षान्तु नैष्ठिकीम् ।
 कदाचिदागतं प्रेतं पश्यति अशुभान्वितम् ॥ १९
 यस्मिन् वर्षेऽपि न दृष्टं निश्चयं मुहुर्भुङ्क्षुः ।
 तं दृष्ट्वा स मुनिषेष्ठः कृपया परया युतः ॥ २०
 प्रोवाच को भवान् कस्माद्देवाद्देवमिमं गतः ।
 तस्मै पिशाचः सुखदा पीडयमानोऽब्रवीदथः ॥ २१
 पूर्वजन्मभयं विप्रो धन-धान्यसमन्वितः ।
 पुत्र-पौत्रादिभिर्भुक्तः कुटुम्बभरणोत्सुकः ॥ २२
 न पूजिता मया देवा गावोऽप्यतिथयस्तथा ।
 न कदाचित् कृतं पुण्यमप्यं वानल्पमेव वा ॥ २३
 एकदा भगवान् रुद्रो गोष्ठिष्वरवाहनः ।
 विश्वेश्वरो वाराणस्यां दृष्टः स्मृतो नमस्कृतः ॥ २४
 तदा चिरेण कालेन पशुलभमहभागतः ।
 न दृष्टं तस्मैवा घोरं वमस्य वदनं मुने ॥ २५
 वैदिकीं वीनिमापन्नः पेशाचौ सुखदार्हितः ।
 पिपासया परिक्रान्तो न ज्ञानामि हिताहितम् ॥ २६
 बहि कश्चित् समुत्सृज्यपापं पश्यसि प्रभो ।
 कुरुष्व तं नमस्तस्य त्वामहं शरणं गतः ॥ २७
 इत्युक्तः यत्कुर्यात्स पिशाचमिदमब्रवीत् ।
 आह्वयो न हि लोकोऽस्मिन् विद्यते पुण्यकृतमः ।
 यत् कदा भगवान् पूर्वं दृष्टो विश्वेश्वरः शिवः ॥ २८
 संस्मृतो वन्दितो भूवः कोऽन्यत्सदृशो भुवि ।
 तेन कर्मविपाकेन देयमेतं समागतः ॥ २९
 स्नानं कुरुष्व घौघं त्वमस्मिन् कुण्डे समाहितः ।
 येनेमां कुलितां वीनिं क्षिप्रमेव प्रहास्यसि ॥ ३०

स एवमुक्तो मुनिना पिशाचो
 दवावता दिववरं त्रिनेत्रम् ।
 कृत्वा कपर्दीश्वरमीशितारं
 वक्रो समाधाय मनोऽवगाहम् ॥ ३१
 तदावगाहान्मुनिसन्निधाने
 ममार हिव्याभरणोपपन्नः ।
 पट्टशतार्कप्रतिमे विमाने
 यथाहविष्ठाहितवारुभौलिः ॥ ३२
 विभाति रुद्रैरभितो दिविष्ठैः
 समावृतो योगिभिरप्रमेयैः ।
 स गालखिल्यादिभिरेष देवो
 यशोदधौ भानुरधिपदेवः ॥ ३३
 स्तुवन्ति सिद्धा दिवि दिवसङ्गा
 दृत्यन्ति हिव्याप्सरसोऽभिरामाः ।
 मुञ्चन्ति वृष्टिं कुसुमाणिभिरां
 गन्धर्व-विद्याधर-किन्नराद्याः ॥ ३४
 संस्तुयमानोऽथ मुनीन्द्रसङ्घै-
 रवाप्य बोधं भगवत्प्रसादात् ।
 समाविष्टमण्डलमेवमग्रां
 तवीमवं यत्र विभाति रुद्रः ॥ ३५
 दृष्ट्वाविमुक्तं स पिशाचभूतं
 मुनिः प्रहृष्टो मनसा महेशम् ।
 विचिन्त्य रुद्रं कविमेवमग्रां
 प्रणम्य तुष्टाव कपर्दिनं तम् ॥ ३६
 यत्कुर्यात् उवाच ।
 नमामि नित्यं परतः परस्ताद-
 गोप्तरनेकं पुरुषं पुराणम् ।
 ब्रह्मामि योगेश्वरमीशितार-
 मादित्यमग्निं कलिनाधिकृतम् ॥ ३७
 त्वां ब्रह्मपारं कृदि सन्निविष्टं
 हिरण्यं योगिनमादिहोतम् ।
 ब्रह्मामि रुद्रं शरणं दिविष्ठं
 महासुनिं ब्रह्ममयं पवित्रम् ॥ ३८
 सङ्क्षपादाक्षिप्योऽभियुक्तं
 सङ्क्षपादं तमसः परस्तात् ।

तं ब्रह्मपारं प्रणमामि यत्
 हिरण्यगर्भाधिपतिं त्रिनेत्रम् ॥ ३८
 यतः प्रसूतिर्जगतो विनाशो
 धनाद्धतं सर्वमिदं धिवेन ।
 तं ब्रह्मपारं भगवन्तमीशं
 प्रणम्य नित्यं शरणं प्रपद्ये ॥ ३९
 अलिङ्गमाशोकविहीनरूपं
 स्वयंप्रभुं चित्प्रतिमैकसूत्रम् ।
 तं ब्रह्मपारं परमेश्वरं त्वां
 नमस्कुरिष्ये न यतोऽन्यदस्ति ॥ ४०
 वं योगिनस्त्वत्कसवीजयोगा
 कृत्वा समाधिं परमात्मभूताः ।
 पश्यन्ति देवं प्रणतोऽस्मि नित्यं
 तद्ब्रह्मपारं भवतः स्वरूपम् ॥ ४१
 न यत्र नामानि विधेयवृत्ति-
 र्भ तादृशे तिष्ठति यत्स्वरूपम् ।
 तं ब्रह्मपारं प्रणतोऽस्मि नित्यं
 स्वयम्भुवं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ ४२
 यदेवेदेवामिरता विदितं
 समस्तविज्ञानमभेदमेकम् ।
 पश्यन्त्यनेकं भवतः स्वरूपं
 तद्ब्रह्मपारं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥ ४३
 यतः प्रधानं पुरुषः पुराणो
 विवर्तते वं प्रणमन्ति देवाः ।
 नमामि तं यद्येतिषि सन्निविष्टं
 कार्त्तं ब्रह्मन्तं भवतः स्वरूपम् ॥ ४४
 ब्रह्मामि नित्यं शरणं महेशं
 स्वाशुं प्रपद्ये गिरिधं पुराणम् ।
 शिवं प्रपद्ये हरमिन्दुमौलिं
 पिनाकिनं त्वां शरणं ब्रह्मामि ॥ ४५
 सुखेवं शृङ्गकर्णोऽसौ भगवन्तं कपर्दिनम् ।
 यपात इण्डवद्भूमौ प्रोक्षरन् प्रणवं ध्रुवम् ॥ ४६
 तत्क्षणान् परमं लिङ्गं प्रादुर्भूतं ध्रुवात्मकम् ।
 ज्ञानमानन्दमहेतं कोटिकाशान्सिद्धिभम् ॥ ४७
 शृङ्गकर्णोऽयं सुतात्मा धर्मात्मा सर्वगोऽमलः ।
 निशितो विमलो लिङ्गे तद्वह्नुतमिवाभवत् ॥ ४८

एतद्ब्रह्मसमाख्यातं माहात्म्यं कपर्दिनः ।
 न कश्चिदेति तमसा विहानप्यत्र सुच्यति ॥ ५०
 य इमां शृणुयान्नित्यं कथां पापप्रणाशिनीम् ।
 भक्तः पापविमुक्तात्मा रुद्रसानीप्यमाप्नुयात् ॥ ५१
 पठेच्च सततं शुद्धो ब्रह्मपारं महास्तवम् ।
 प्रातर्मध्याह्नसमये च योगं प्राप्नुयान्नरः ॥ ५२
 इहेव नित्यं वक्ष्यामी देवदेवं कपर्दिनम् ।
 द्रष्टव्यमः सततं देवं पूजयामस्मि लोचनम् ॥ ५३
 इत्युक्त्वा भगवान् व्यासः शिष्यैः सह महाद्युतिः ।
 उवास तत्र युक्तात्मा पूजयन् वै कपर्दिनम् ॥ ५४
 इति श्रीकौर्म महामुराणे पूर्वभागे वाराणसी-
 माहात्म्ये हातिशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

उषित्वा तत्र भगवान् कपर्दीशान्तिके पुनः ।
 ययौ द्रष्टुं मध्यमेशं ब्रह्मवर्षगणान् प्रभुः ॥ १
 तत्र मन्दाकिनीं पृथ्वागमिष्यन्निषेविताम् ।
 नदीं विमलपानीयां दृष्ट्वा कृष्टोऽभवन्मुनिः ॥ २
 स तामन्वीक्ष्य मुनिभिः सह देवात्मनः प्रभुः ।
 चकार भावपूतात्मा ज्ञानं ज्ञानविधानवित् ॥ ३
 सन्तर्प्य विधिवद्देवान्पुत्रीं पित्रगणांस्तथा ।
 पूजयामास लोकादिं पृथ्वीनां विष्वक्भवं ॥ ४
 प्रविष्ट्य शिष्यप्रवरैः साहं सत्यवतीसुतः ।
 मध्यमेश्वरमीशानमर्चयामास शूक्तिनम् ॥ ५
 ततः पाशुपताः शान्ता मन्त्रीदूक्षितविद्ययाः ।
 द्रष्टुं समागता रुद्रं मध्यमेश्वरमीश्वरम् ॥ ६
 श्रीकृत्वा सक्तमनसो वेदाध्ययनतत्पराः ।
 जटिला मुष्टिताशापि शुक्लवस्त्रोपवीतिनः ॥ ७
 कौपीनवसनाः केचिदपरे चाप्यवाससः ।
 ब्रह्मचर्यरताः शान्ता दान्ता वै ज्ञानतत्पराः ॥ ८
 दृष्ट्वा देवात्मनं विप्राः शिष्यैः परितृतं मुनिम् ।
 पूजयित्वा वक्ष्याम्यावमिदं वचनमब्रुवन् ॥ ९
 को भवान् कुत आयातः सह शिष्यैर्महासुनि ।
 प्रोचुः पैलादयः शिष्यास्तान्पुत्रीं ब्रह्मभाविताम् ॥ १०

ययं सत्यवतीसुनुः कृष्णदेवायनः प्रभुः ।
 व्यासः स्वयं ऋषीकेशो येन वेदाः पृथक्कृताः ॥ ११
 वस्य देवो महादेवः साक्षाद्देवः पिनाकधृक् ।
 अंशं धेनाभवत् पुत्रो नाम्ना शुक्र इति प्रभुः ॥ १२
 यो वै साक्षात्साक्षाद्देवं सर्वभावेण यक्षरम् ।
 प्रपन्नः परया भक्त्या वस्य तज्ज्ञानमैश्वरम् ॥ १३
 ततः पाशुपताः सर्वे ते च ऋष्टतनून्मुखाः ।
 जसुरव्यग्रमनसो व्यासं सत्यवतीसुतम् ॥ १४
 भगवन् भवता ज्ञातं विज्ञानं परमेष्ठिनः ।
 प्रसादाद्देवदेवस्य वत्तत्साहेश्वरं परम् ॥ १५
 तद्वत्साकामव्यग्रं रहस्यं गुह्यमुत्तमम् ।
 क्षिप्रं पश्येम तं देवं युता भगवतो सुखात् ॥ १६
 विस्मृज्य विद्या ताच्छिष्यान् समन्तप्रसूखांस्तदा ।
 प्रोवाच तत् परं ज्ञानं योगिभ्यो योगविश्रमः ॥ १७
 तत्क्षणादेव विमलं सभूतं स्योतिसुतम् ।
 लीनास्तत्रैव ते विप्राः क्षणादन्तरधीवत ॥ १८
 ततः शिष्यान् समाहूय भगवान् ब्रह्मविश्रमः ।
 प्रोवाच मध्यमेयस्य माहात्म्यं पैलपूर्वकम् ॥ १९
 यस्मिन् स्थाने स्वयं देवो दिव्या सह महेश्वरः ।
 इमते भगवान् नित्यं सदैव परिवारितः ॥ २०
 यत्र पूर्वं ऋषीकेशो विशाला देवकीसुतः ।
 उवाच वत्सरं कृष्णः सदा पाशुपतैर्हतः ॥ २१
 भक्तोद्भूतसर्वाङ्गो सहाराधनतत्परः (क) ।
 आराधयन् हरिः शङ्खं कृत्वा पाशुपतं व्रतम् ॥ २२
 तस्य ते वरवः शिष्या ब्रह्मचर्यपरायणाः ।
 जप्त्वा तद्वचनाज्ज्ञानं दृष्टवन्तो महेश्वरम् ॥ २३
 तस्य देवो महादेवः प्रत्यक्षं नीललोहितः ।
 हृदो कृष्णस्य भगवान् वरदो वरमुत्तमम् ॥ २४
 यिः श्रेयिष्यन्ति गोविन्दं महत्ता विधिपूर्वकम् ।
 तेषां तद्देश्वरं ज्ञानमुत्पद्यति जगन्मय ॥ २५
 त्रयीशोऽर्चयितव्यस्य ध्यातव्यो मत्परेर्लभेः ।
 अविद्यसि न सन्देहो मन्त्रसाक्षाद्दिजातिभिः ॥ २६
 ये च ब्रह्मन्ति देवेभ्यं ज्ञात्वा दिवं पिनाकिनम् ।
 ब्रह्महत्यादिकं पापं तेषामाशु विनश्यति ॥ २७
 प्राणांश्च जन्ति ये विप्राः पापकर्मरता अपि ।

(क) यदाध्ययनतत्पर इति पाठान्तरम् ।

ते यान्ति परमं स्थानं नात्र कार्या विचारणा ॥ २८
 वन्यास्तु खलु ये विप्रा मन्दाकिन्यां कृतोदकाः ।
 पश्यन्ति महादेवं मध्यमेश्वरमुत्तमम् ॥ २९
 ज्ञानं दानं तपः आहं पिण्डनिर्व्वेपणान्विह ।
 एकैकथः कृतं विप्राः प्रमात्यासप्रमं कुलम् ॥ ३०
 सन्निहत्यामुपस्यन् राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
 यत् फलं लभते मर्त्यस्तस्माद्दृग्गुणान्विह ॥ ३१
 एवमुक्त्वा महायोगी मध्यमेशान्तिके प्रभुः ।
 उवाच सुचिरं कालं पूजयन् वै महेश्वरम् ॥ ३२
 इति श्रीकूर्म महापुराणे पूर्वभागे वाराणसी-
 माहात्म्ये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

सुत उवाच ।

ततः सर्वाणि गुह्यानि तीर्थान्यायतनानि च ।
 जगाम भगवान् व्यासो जैमिनिप्रमुखैर्हतः ॥ १
 प्रयागं परमं तीर्थं प्रयागादधिकं शुभम् ।
 विश्वरूपं तथा तीर्थं कालतीर्थमनुत्तमम् ॥ २
 आकाशाख्यं महातीर्थं तीर्थैवार्चनं परम् ।
 खलीनक्ष महातीर्थं गौरीतीर्थमनुत्तमम् ॥ ३
 प्राजापत्यं तथा तीर्थं स्वर्गद्वारं तथैव च ।
 जम्बुकेश्वरमित्युक्तं चर्मख्यं तीर्थमुत्तमम् ॥ ४
 गवातीर्थं महातीर्थं तीर्थैव महानदी ।
 नारायणं परं तीर्थं वायुतीर्थमनुत्तमम् ॥ ५
 ज्ञानतीर्थं परं गुह्यं वाराहं तीर्थमुत्तमम् ।
 यमतीर्थं महापुण्यं तीर्थं संवत्सकं परम् ॥ ६
 यमितीर्थं दिजश्रेष्ठाः काशकेश्वरमुत्तमम् ।
 नागतीर्थं सोमतीर्थं सूर्यतीर्थं तथैव च ॥ ७
 पर्व्वताख्यं महापुण्यं मणिकर्णमनुत्तमम् ।
 घटोत्कचं तीर्थवरं श्रीतीर्थं पितामहम् ॥ ८
 गङ्गातीर्थं तु देवीयं यदातेस्तीर्थमुत्तमम् ।
 कापिलेश्वरं सोमेशं ब्रह्मतीर्थमनुत्तमम् ॥ ९
 यत्र सिद्धं पुरानीयं ज्ञातुं ब्रह्मा यदा गतः ।
 तदानीं स्नापयामास विष्णुस्तज्जिह्वमैश्वरम् ॥ १०
 ततः स्नात्वा समागत्य ब्रह्मा प्रोवाच तं हरिम् ।

नवानीतमिदं लिङ्गं कस्मात् स्थापितवानसि ॥ ११
तमाह विष्णुस्त्वत्तोऽपि रुद्रे भक्तिर्दृढा यतः ।
तस्मात् प्रतिष्ठितं लिङ्गं नास्तीति तव भविष्यति ॥ १२
भूतेश्वरं तथा तीर्थं तीर्थं धर्मसमुद्भवम् ।
गन्धर्वतीर्थं सुशुभं वाङ्मेयं तीर्थमुत्तमम् ॥ १३
हौर्वासिकं हौमतीर्थं चन्द्रतीर्थं हिजोत्तमाः ।
चित्राङ्गदेश्वरं पुण्यं पुण्यं विद्याधरेश्वरम् ॥ १४
कोदारतीर्थमुग्राख्यं कालाक्षरमनुत्तमम् ।
सारस्वतं प्रभासञ्च भद्रकणं तथा शुभम् ॥ १५
लौकिकाख्यं महातीर्थं तोर्यक्षैव हिमाचलयम् ।
हिरण्यगर्भं गोप्रख्यं तीर्थञ्च वृषध्वजम् ॥ १६
उपशान्तं शिवञ्चैव व्याघ्रेश्वरमनुत्तमम् ।
त्रिलोचनं महातीर्थं लोकार्कञ्चोत्तराङ्गयम् ॥ १७
कपालभोचनं तीर्थं ब्रह्महत्याविनाशनम् ।
ग्रजेश्वरं महापुण्यमानन्दपुरमुत्तमम् ॥ १८
एवमादीनि तीर्थानि प्राधान्यात् कथितानि तु ।
न यस्या विस्तरादतं तीर्थसंख्या हिजोत्तमाः ॥ १९
तेषु सर्वेषु तीर्थेषु स्थाप्याभ्यर्च्य कपर्दिनम् ।
उपोष्य तत्र तत्रासौ पाराशर्यो महामुनिः ॥ २०
तर्पयित्वा पिबन् देवान् कृत्वा पिष्टप्रदानकम् ।
जगाम पुनरेवापि यत्र विश्वेश्वरः शिवः ॥ २१
स्थाप्याभ्यर्च्य महालिङ्गं शिष्यैः सह महामुनिः ।
उवाच शिष्यान् धर्मात्मा यथेष्टं गन्तुमर्हथ ॥ २२
ते प्रणम्य महात्मानं जम्मुः प्रेक्षादयो हिजाः ।
वासञ्च तत्र नियतो वाराणस्यां चकार सः ॥ २३
यान्तो हान्तस्त्रिषवणं स्थाप्याभ्यर्च्य पिनाकिनम् ।
महाहारो विशुद्धात्मा ब्रह्मचर्यपरायणः ॥ २४
कदाचित् तत्र वसता व्यासिनामिततेजसा ।
भ्रममायिन भिक्षा वै नैव कस्या हिजोत्तमाः ॥ २५
ततः क्रोधावृततनुर्नराणामिह वासिनाम् ।
विघ्नं कृत्वाभि सर्वेषां येन सिद्धिर्हि दीयते ॥ २६
तत्क्षणात् सा महादेवी शङ्करार्कशरीरिणी ।
प्रादुरासीत् स्वयं प्रीत्या वेपं कृत्वा तु मानुषम् ॥ २७
भो भो व्यास महाबुद्धे यत्प्रत्या न त्वया पुरी ।
महाण भिक्षां मत्तस्त्वमुक्तेवं प्रददौ शिवा ॥ २८
उवाच च महादेवी क्रोधनस्त्वं यतो मुने ।

इह क्षेत्रे न वस्तव्यं कृतज्ञोऽसि यतः सदा ॥ २९
एवमुक्तः स भगवान् ध्यात्वा ज्ञात्वा परां शिष्याम् ।
उवाच प्रणतो भूत्वा स्तुत्वा च प्रवरैः स्तवैः ॥ ३०
चतुर्दशामष्टान्यां प्रवेशं देहि शङ्करि ।
एवमस्त्वित्यनुज्ञाय देवी चान्तरधीयत ॥ ३१
एवं स भगवान् व्यासो महायोगी पुरातनः ।
ज्ञात्वा क्षेत्रगुणान् सर्वान् स्थितस्तस्यावपादितः ॥ ३२
एवं व्यासं स्थितं ज्ञात्वा क्षेत्रं सेवन्ति पण्डिताः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वाराणस्यां वसेन्नरः ॥ ३३

सूत उवाच ।

यः पठेद्विमुक्तस्य माहात्म्यं शृणुयादथ ।
आवधेहा हिजाकृष्टान्तान् स याति परमां गतिम् ॥ ३४
आहं वा इविके कार्ये रात्रावपनि वा हिजाः ।
नदीनाञ्च त्रीरेषु देवतायतनेषु च ॥ ३५
ज्ञात्वा समाहितमनाः कामक्रोधविवर्जितः ।
उपेक्ष्य नमस्कृत्य स याति परमां गतिम् ॥ ३६
इति श्रीकौर्म महामुनिः पूर्वभागे वाराणसी-
माहात्म्यं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

शृण्वन्नुवाच ।

माहात्म्यमविमुक्तस्य यथावत् समुदीरितम् ।
इदानीञ्च प्रयागस्य माहात्म्यं ब्रूहि सुप्रत ॥ १
यानि तीर्थानि तत्रैव विश्रुतानि महान्ति वै ।
इदानीं कथयामाकं सूत सर्वार्थविद्वान् ॥ २

सूत उवाच ।

शृणुध्वन्ममः सर्वं विस्तरेण ब्रवीमि वः ।
प्रयागस्य च माहात्म्यं यत्र देवः पितामहः ॥ ३
मार्कण्डेयेन कथितं कीर्तयाम महात्मने ।
यथा युधिष्ठिरायैतत् तदप्ये भवतामहम् ॥ ४
निहत्य कौरवान् सर्वान् भ्रातृभिः सह पार्थिवः ।
योकेन महताविष्टो मुनीह स युधिष्ठिरः ॥ ५
यद्विरेणाथ कालेन मार्कण्डेयो महातपाः ।
सम्प्राप्तो जास्तिनपुरं राजहारे स तिष्ठति ॥ ६
हारपासीऽपि तं दृष्ट्वा रात्रः कथितवान् दुतम् ।

मार्कण्डेयो द्रष्टुमिच्छुस्वामास्ते दार्ढ्यसौ मुनिः ॥ ७
 स्मरितो धर्मपुत्रस्तु हारमभ्येत्य सत्वरम् ।
 हारमभ्यागतस्येह स्वागतं ते महामुने ॥ ८
 यद्य मे सफलं जन्म यद्य मे तारितं कृणुम् ।
 यद्य मे पितरस्तुष्टास्त्वयि तुष्टे सदा मुने ॥ ९
 सिंहासनमुपस्थाप्य पादयौगन्धनादिभिः ।
 युधिष्ठिरो महात्मेति पूजयामास तं मुनिम् ॥ १०
 मार्कण्डेयस्तु संपृष्टः प्रोवाच स युधिष्ठिरम् ।
 किमर्थं मुञ्चसे विदन् सर्वं ब्राह्मणमागतः ॥ ११
 ततो युधिष्ठिरो राजा प्रणम्य शिरसाब्रवीत् ।
 कथयस्व समासेन येन मुच्ये च किंस्त्रिषैः ॥ १२
 निहता बह्वो युडे पुंसो निरपराधिनः ।
 यस्माभिः कौरवैः साहं प्रसङ्गाद्भुमिसत्तम ॥ १३
 येन हिंसासमुद्भूताप्यन्त्यान्तरकृतादपि ।
 मुच्येम पातकादय तद्भवान् वक्तवर्हति ॥ १४

मार्कण्डेय उवाच ।

मृशु राजन् महाभाग यस्मां पृच्छसि भारत ।
 प्रयागगमनं श्रेष्ठं नराणां पापनाशनम् ॥ १५
 तत्र देवो महादेवो रुद्रो विश्वामरेश्चरः ।
 समास्ते भगवान् ब्रह्मा स्वयम्भुः सह देवतैः ॥ १६

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन् श्रोतुमिच्छामि प्रयागगमने फलम् ।
 मृतानां का गतिस्तत्र स्नातानाञ्चैव किं फलम् ॥ १७
 ये वसन्ति प्रयागे तु ब्रूहि तेषान्तु किं फलम् ।
 भवतो विदितं श्रेयस् तन्मे ब्रूहि नमोऽस्तु ते ॥ १८

मार्कण्डेय उवाच ।

कथयिष्यामि ते वत्स प्रयागस्नानजं फलम् ।
 पुरा महर्षिभिः सम्यक् कथ्यमानं मया श्रुतम् ॥ १९
 एतत् प्रजापतेः क्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 यत्र स्नात्वा दिवं वान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्मवाः ॥ २०
 तत्र ब्रह्मादेवो देवा रक्षां कुर्वन्ति सङ्गताः ।
 बह्वन्यानि तीर्थानि सर्वपापापहानि तु ॥ २१
 कथितुं नैह यत्नोमि बह्ववर्षयतैरपि ।
 संक्षेपेण प्रवक्ष्यामि प्रयागस्येह कीर्तनम् ॥ २२
 यष्टिर्धनुःसहस्राणि यानि रक्षन्ति जाङ्गवीम् ।
 यमुनां रक्षति सदा सविता सप्तवाहनः ॥ २३

प्रयागे तु विशेषेण स्वयं वसति वासवः ।
 मण्डलं रक्षति हरिः सर्वदेवैश्च सम्मितम् ॥ २४
 न्यग्रोधं रक्षते नित्यं शूलपाणिर्महेश्वरः ।
 स्थानं रक्षन्ति वै देवाः सर्वपापहरं शुभम् ॥ २५
 स्वकर्मेणा वृता लोका नैव गच्छन्ति तत्पदम् ।
 स्वल्पमल्पतरं पापं यस्य चास्ति नराधिप ॥ २६
 प्रयागं करमाणस्य सर्वमायाति संशयम् ।
 दर्शनात् तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्तनादपि ॥ २७
 मृत्तिकाक्षयनाहापि नरः पापात् प्रमुच्यते ।
 पञ्च कुण्डानि राजेन्द्र धैर्यां मध्ये तु जाङ्गवी ॥ २८
 प्रयागं विद्यतः पुंसः पापं नश्यति तत्क्षणात् ।
 योजनानां सहस्रेषु गङ्गां अरति यो नरः ॥ २९
 अपि दुष्कृतकर्मासौ लभते परमां गतिम् ।
 कीर्तनाभ्युच्यते पापाद्व्या मद्राणि पश्यति ॥ ३०
 तथोपसृज्य राजेन्द्र सुरलोकं नहीयते ।
 व्याधितो यदि वा दीनः क्रुद्धो वापि भवेन्नरः (क) ॥ ३१
 गङ्गा-यमुनासाद्य त्यजेत् प्राणान् प्रयत्नतः ।
 ईप्सितालभते कामान् वदन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥ ३२
 दीप्तकाष्ठनवर्णभैर्विमानैर्भगुवर्षिभिः ।
 सर्वैरत्नमयैर्दिव्यैर्नानाध्वजसमाकुलः ॥ ३३
 वराङ्गनासमाकीर्णैर्मोदते शुभलक्षणः ।
 गीत-वादित्रनिर्घोषः प्रसृतः प्रतिबुध्यते ॥ ३४
 वायव्यं अरते जम्ब तावत् स्वर्गं नहीयते ।
 तस्मात् स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा नरोत्तमः ॥ ३५
 हिरण्यरत्नसम्पूर्णं समुद्रे जायते कुले ।
 तदेव अरते तीर्थं अरणात् तत्र गच्छति ॥ ३६
 द्विजे वा यदिवारण्ये विद्मि यदिवा गृहे ।
 प्रयागं करमाणस्तु वस्तु प्राणान् परित्यजेत् ॥ ३७
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति वदन्ति मुनिपुङ्गवाः ।
 सर्वकामफला वृक्षा मही यत्र हिरण्ययी ॥ ३८
 ऋषयो मुनयः सिंहास्तत्र लोको स गच्छति ।
 स्त्रीसहस्राकुलै रस्ये मन्दाकिन्यास्तटी शुभे ॥ ३९
 मोदते मुनिभिः साहं सुकृतेनेह कर्मणा ।

(क) इतः परं—“पितृणां तारकश्चैव सर्वपापप्रणाशनम् ।

यः प्रयागे जतो वास उत्तीर्णो भवसागरः ॥”

शोकोऽयमधिकः कश्चिन् ।

सिंह-वारण-गन्धर्वः पूज्यते दिव-दानवैः ॥ ४०
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बूद्वीपपतिर्मवेत् ।
ततः शुभानि कर्माणि चिन्तयानः पुनः पुनः ॥ ४१
शुणवान् वित्तसम्पन्नो भवतीत्यनुशुभम् ।
कर्मेणा मनसा वाचा सत्ये चर्मे प्रतिष्ठितः ॥ ४२
गङ्गा-वमुनयोर्मध्ये यस्तु ग्रामं (क) प्रतीच्छति ।
सुवर्णमय मुक्तां वा तथैवान्यत् परिग्रहम् ॥ ४३
स्वकार्यं पितृकार्यं वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा ।
निष्कलं तस्य तत् तीर्थं यावत् तदनमजुते ॥ ४४
अतस्तीर्थं न गृह्णीयात् पुण्येवावतनेषु च ।
निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो हि जो भवेत् ॥ ४५
कपिलां पाटलां चेनुं यस्तु कृष्णां प्रवच्छति ।
सूर्यशृङ्गौ रौप्यशृङ्गौ चैलकण्ठौ पयस्विनीम् ॥ ४६
तस्या यावन्ति लीमानि सन्ति गात्रेषु सत्तम ।
तावदर्धसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥ ४७

इति श्रीकौर्म महापुराणे पूर्वभागे प्रयाग-
माहात्म्ये पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

कथयिष्यामि ते वत्स तीर्थयात्राविक्रमम् ।
पार्ष्णिणं तु विधानेन यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ १
प्रयागतीर्थयात्रार्थी यः प्रयाति नरः क्वचित् ।
बलीवद् समारुहः शृङ्ग तस्यापि यत् फलम् ॥ २
नरके वसते घोरे समाः कल्पयताश्रुतम् ।
ततो निवर्त्तितो घोरो गवां क्रोधः सदाशुणः ।
सलिलञ्च न गृह्णन्ति पितरस्तस्य देहिनः ॥ ३
ऐश्वर्यालीममोहादा गच्छेद्दयानेन यो नरः ।
निष्कलं तस्य तत् तीर्थं तन्नाद्यानं विवर्जयेत् ॥ ४
गङ्गा-वमुनयोर्मध्ये यस्तु कस्यां प्रवच्छति ।
पार्ष्णिणं तु विधानेन यथाविभवविस्तरम् ॥ ५
न स पश्यति तं घोरं नरकं तेन कर्मणा ।
सत्तरान् स कुक्कुं गत्वा मौदते कालमव्ययम् ॥ ६
वटमूलं समान्वित्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।

(क) याममिति वा पाठः ।

स्वर्गलोकानतिक्रम्य रुद्रलोके स गच्छति ॥ ७
यत्र ब्रह्मादेवो देवा दिव्यश्च सद्विगीश्वराः ।
लोकपालाश्च पितरः सर्वे ते लोकसंस्थिताः ॥ ८
सन्तु कुमारप्रमुखास्तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
नागाः सुपर्णाः सिन्धवाश्च तथा नित्यं समासृते ।
हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥ ९
गङ्गा-वमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं क्षतम् ।
प्रयागं राजघाटं च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १०
तत्राभिषेकं यः कुर्यात् रुद्रमे प्रसिद्धततः ।
तुल्यं फलमवाप्नोति राजसूयाश्रमेधयोः ॥ ११
न मातृवचनात् तात न लोकवचनादपि ।
मतिसूक्तमणीया ते प्रयागगमनं प्रति ॥ १२
षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टिकोव्यस्तथापराः ।
तेषां सान्निध्यमत्रैव तीर्थानां कुसुमन्दन ॥ १३
या गतिर्योगयुक्तस्य सन्ध्यास्तस्य (क) मनीषिणः ।
सा गतिस्त्यजतः प्राणान् गङ्गा-वमुनसङ्गमे ॥ १४
न ते जीवन्ति लोकेऽस्मिन् यत्र तत्र युधिष्ठिर ।
ये प्रयागं न सम्प्राप्तास्त्रिषु लोकेषु वञ्चिताः ॥ १५
एवं दृष्ट्वा तु तत् तीर्थं प्रयागं परमं पदम् ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः यथाह इव राजहता ॥ १६
कल्ललाश्रितरौ नागौ यमुनादक्षिणे तटौ ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मुच्यते सर्वपातकैः ॥ १७
तत्र गत्वा नरः स्नानं महादेवस्य धीमतः ।
समस्तांस्तारयेत् पूर्वान् दशातीतान् दशावरान् ॥ १८
कल्पाभिषेकस्तु नरः सोऽश्रमेधफलं लभेत् ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति यावदाभूतसंभवम् ॥ १९
पूर्वपार्श्वे तु गङ्गायास्त्रैलोक्ये स्नातिभान् नृप ।
अवटः सर्वसामुद्रः प्रतिष्ठानञ्च विश्रुतम् ॥ २०
ब्रह्मचारौ जितक्रोधस्त्रिरात्रं यदि तिष्ठति ।
सर्वपापविशुद्धात्मा सोऽश्रमेधफलं लभेत् ॥ २१
सत्तरेण प्रतिष्ठानं भागीरथ्यास्तु सच्यतः ।
हंसप्रपतनं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ २२
अश्रमेधफलं तत्र क्षतगात्रे तु जायते ।
यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च तावत् स्वर्गं महीयते ॥ २३
सर्वबीपुलिने रम्ये विपुले हंसपाण्डुरे ।

(क) सन्ध्यास्त्येति कश्चित् पाठः ।

परित्यजति यः प्राणान् शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥ २४ ॥
 षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ।
 आस्ते च पितृभिः साहं स्वर्गलोके मराधिप ॥ २५ ॥
 अथ सम्भाषते रस्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 नरः शुचिरुपासीत ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ २६ ॥
 कोटितीयं समासाद्य वस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
 कोटिवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ २७ ॥
 यत्र गङ्गा महाभागा बहुतीर्थतपोवना ।
 सिद्धं क्षेत्रं हि तज्ज्ञेयं नात्र कार्या विचारणा ॥ २८ ॥
 क्षितौ तारयते मर्त्यान् नागांस्तारयतेऽप्यथः ।
 द्विवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा क्षुता ॥ २९ ॥
 यावदस्थानि गङ्गायां तिष्ठन्ति पुरुषस्य तु ।
 तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ३० ॥
 तीर्थानां परमं तीर्थं नदीनां परमा नदी ।
 मोक्षदा सर्वभूतानां महापातकिनामपि ॥ ३१ ॥
 सर्वत्र सुखभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
 गङ्गादारे प्रयागे च गङ्गा-सागरसङ्गमे ॥ ३२ ॥
 सर्वज्ञानेव भूतानां पापोपहतचेतसाम् ।
 गतिमन्वेष्टमाणाणां नास्ति गङ्गासमा गतिः ॥ ३३ ॥
 पवित्राणां पवित्रञ्च मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
 महेष्टरात् परिभ्रष्टा सर्वपापहरा शुभा ॥ ३४ ॥
 इति तु नैमिषं तीर्थं देतायां पुष्करं वरम् ।
 सापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गा विप्रिष्यते ॥ ३५ ॥
 गङ्गानेव निषिष्यन्ते प्रयागे तु विप्रिष्यतः ।
 नाम्न्यत् कलियुगे रौद्रे भेषजं नृप विद्यते ॥ ३६ ॥
 अकामो वा सकामो वा गङ्गायां यो विपद्यते ।
 स मृतो जायते स्वर्गे नरकञ्च न पश्यति ॥ ३७ ॥
 इति श्रीकौर्म महापुराणे पूर्वभागे प्रयाग-
 माहात्म्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टितीर्थशतानि च ।
 माघमासे गमिष्यन्ति गङ्गा-यमुनसङ्गमे ॥ १ ॥
 गवां यतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत् फलम् ।

प्रयागे माघमासे तु व्यहं स्नातस्य तत् फलम् ॥ २ ॥
 गङ्गा-यमुनयोर्मध्ये करीषामिच्छु साधयेत् ।
 अहीनाङ्गो शरीरगश्च पक्षेन्द्रियसमन्वितः ॥ ३ ॥
 यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु भूमिप ।
 तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ४ ॥
 ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बूद्वीपपतिर्भवेत् ।
 भुक्त्वा च विपुलान् भोगांस्तत् तीर्थं भजते पुनः ॥ ५ ॥
 जलप्रवेशं च कुर्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते ।
 राज्ञ्यस्तो यथा सोमो विमुक्तः सर्वपातकीः ॥ ६ ॥
 सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह मोदते ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ॥ ७ ॥
 स्वर्गतः शक्रलोकेऽसौ मुनि-गन्धर्वसेविते ।
 ततो भ्रष्टस्तु राजेन्द्र सङ्गमे जायते कुले ॥ ८ ॥
 अथःशिरास्तु यो धारामूर्धपादः पिबेन्नरः ।
 यतवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ९ ॥
 तस्माद्भ्रष्टस्तु राजेन्द्र शमिहीनो भवेन्नरः ।
 भुक्त्वा च विपुलान् भोगांस्तत् तीर्थं भजते पुनः ॥ १० ॥
 यः शरीरं विकर्त्तिस्त्वा शकुनिभ्यः प्रयच्छति ।
 विहङ्गैरुपभुक्तस्य शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥ ११ ॥
 यतं वर्षसहस्राणां सोमलोके महीयते ।
 ततस्तस्मात् परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः ॥ १२ ॥
 गुणवान् कृपसम्पन्नो विहास्तु प्रियवाक्यवान् ।
 भुक्त्वा तु विपुलान् भोगांस्तत् तीर्थं भजते पुनः ॥ १३ ॥
 उत्तरे यमुनातीरे प्रयागस्य च दक्षिणे ।
 ऋणप्रमोचनं नाम तीर्थन्तु परमं कृतम् ॥ १४ ॥
 एकरात्रोषितः स्नात्वा ऋणात् तत्र प्रमुच्यते ।
 स्वर्गलोकमवाप्नोति यदृणश्च सदा भवेत् ॥ १५ ॥
 इति श्रीकौर्म महापुराणे पूर्वभागे प्रयाग-
 माहात्म्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

तपस्य सुता द्वी त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
 समागता महाभागा यमुना यत्र निम्नगा ॥ १ ॥
 धेनैव निःसृता गङ्गा तेनैव यमुना गता ।

वोजनानां सहस्रेषु कौत्समात् पापनाशिनी ॥ २
तत्र खाला च पौला च यमुनायां युधिष्ठिर ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥ ३
प्राणांश्च जति वस्तुन स याति परमां गतिम् ।
अमितीर्यमिति स्वातं यमुनाद्विषये तटे ॥ ४
पश्चिमे धर्मराजस्य तीर्थन्तनरकं स्मृतम् ।
तत्र खाला दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥ ५
वृष्णपक्षे चतुर्दश्यां खाला सन्त्यर्था वै शुचिः ।
धर्मराजं महापापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ६
इय तीर्थसहस्राणि इय कोवस्तुषापराः ।
प्रवागसंस्थितानि स्युरेवमाहुर्मनीषिणः ॥ ७
तिस्रः कोव्योऽर्धकोटिश्च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।
द्विवि भुव्यन्तरीक्षे च तत् सर्वं जाह्नवी स्मृता ॥ ८
तत्र गङ्गा महाभागा च द्विस्तत् तपोवनम् ।
सिंहक्षेत्रन्तु तज्ज्येवं गङ्गातीरं समाश्रितम् ॥ ९
तत्र देवो महादेवो माधवेन महेश्वरः ।
पासी देवेश्वरो नित्यं तत् तीर्थं तत् तपोवनम् ॥ १०
इदं सत्यं हिजातीनां साधूनामात्मजस्य च ।
सुहृदाश्च जपेत् कर्णं शिष्यस्यानुगतस्य च ॥ ११
इदं चण्डमिदं खण्डमिदं मेधमिदं शुभम् ।
इदं पुण्ड्रमिदं रम्यं पावनं धर्ममुत्तमम् ॥ १२
महर्षीणामिदं शुद्धं सर्वपापप्रमोचनम् ।
अनाधीत्य हिजोऽध्यायं निर्मललवभाप्रयात् ॥ १३
यद्येदं शृण्वान्नित्यं तीर्थं पुण्यं सदा शुचिः ।
जातिभरत्वं क्षमते नाकपृष्ठे च मोक्षे ॥ १४
प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शिष्टानुदर्शिनः ।
खालि तीर्थेषु कौरव्य मा च वक्रमतिर्भव ॥ १५
एवमुक्त्वा स भगवान् मार्कण्डेयो महासुनिः ।
तीर्थानि कथयामास पृथिव्यां यानि कानिचित् ॥ १६
भूयसुद्रादिसंस्थानं ग्रहाणां ज्योतिषां स्थितिम् ।
पृष्टः प्रोवाच सकलमुक्त्वा प्रययौ मुनिः ॥ १७
सूत उवाच ।
य एवं कथ्यमुत्थाय शृणोति पठतेऽथवा ।
मुच्यते सर्वपापैस्तु रुद्रलोकं च गच्छति ॥ १८
इति श्रीकौर्म महापुराणे पूर्वभागे प्रवाग-
माहात्म्येऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

एवमुक्त्वास्तु मुनयो नैमिषीया महासुनिम् ।
पप्रच्छुरुत्तरं सूतं पृथिव्यादिविनिर्णयम् ॥ १
ऋषय जहूः ।
कश्चितो भवता सूत वर्गः स्वावशुवः शुभः ।
इदानीं श्रोतुमिच्छामस्त्रिलोकस्यास्य मण्डलम् ॥ २
वावन्तः सागर-दीपास्तथा वर्षाणि पर्वताः ।
वनानि सरितः सूर्यो ग्रहाणां स्थितिरेव च ॥ ३
यदाधारमिदं सर्वं वीषां पृथ्वी पुरा स्मियम् ।
नृपाणां तत् समासेन सूत वक्तुमिहार्हसि ॥ ४
सूत उवाच ।
वन्द्ये देवाधिदेवाश्च विष्णवे प्रभविष्णवे ।
नमस्कृत्याप्रमेयाय यदुक्तं तेन धीमता ॥ ५
स्वावशुवस्यास्य मनोः प्रागुक्तो यः प्रियव्रतः ।
पुत्रस्तस्याभवन् पुत्राः प्रजापतिश्च ॥ ६
शान्मीध्रशान्मिवाहुश्च वपुशान् द्युतिमांस्तथा ।
मेधा मेधातिथिर्मेव्यः सवनः पुत्र एव च ॥ ७
ज्योतिषान् इयमस्तेषां महावक्त्रपराक्रमः ।
धार्मिको दानगिरतः सर्वभूतानुकम्पकः ॥ ८
मेधाभिवाहुपुत्रास्तु तयो योगपरावणाः ।
जातिभरता महाभागा न राज्ञे दक्षिणे मतिम् ॥ ९
प्रियव्रतोऽभ्यषिञ्चै सप्तदीपेषु सप्त तान् ।
जम्बूदीपेऽक्षरं पुत्रशान्मीध्रमकरोक्षुपः ॥ १०
ब्रह्मदीपेऽक्षरश्चैव तेन मेधातिथिः कृतः ।
शाक्यलीधं वपुशन्तं नरेन्द्रमभिषिक्तवान् ॥ ११
ज्योतिषन्तं कुम्भदीपे राजानं कृतवान् प्रभुः ।
द्युतिमन्तश्च राजानं क्रौञ्चदीपे समाहिषत् ॥ १२
शाकदीपेऽक्षरश्चापि भव्यं चक्रे प्रियव्रतः ।
पुष्कराधिपतिं चक्रे सवनश्च प्रजापतिः ॥ १३
पुष्करेऽक्षरतथापि महावीतः सुतोऽभवत् ।
धातकिश्चैव द्वावेतौ पुत्रौ पुत्रवतां वरौ ॥ १४
महावीतं स्मृतं वर्षं तस्य स्यात् तु महात्मनः ।
नाम्ना वै धातकेषापि धातकीखण्डमुच्यते ॥ १५
शाकदीपेऽक्षरश्चापि भव्यस्याप्यभवन् सुताः ।
जम्बूद्वयं कुमारश्च सुकुमारो मणीषकः ॥ १६

कुशोत्तरोऽय मोहाकिः सप्तमः स्यान्महादुमः ।
 जलदं जलदस्याय वर्षं प्रथममुच्यते ॥ १७
 कुमारस्य तु कौमारं तृतीयं सुकुमारकम् ।
 माणिक्यं चतुर्थं पञ्चमं कुशोत्तरम् ॥ १८
 मोहाकं षष्ठमित्युक्तं सप्तमन्तु महादुमम् ।
 क्रौञ्चहीपेश्वरस्यापि सुता द्युतिमतोऽभवत् ॥ १९
 कुशस्यः प्रथमस्तेषां हितोवस्तु मनोजरः ।
 उष्णस्तृतीयः सम्भोक्तचतुर्थः पौवरः स्मृतः ॥ २०
 शम्भकारो मुनिश्चैव दुन्दुभिश्चेति सप्तमः ।
 तेषां स्वनामभिर्देषाः क्रौञ्चहीपाश्रवाः शुभाः ॥ २१
 ज्योतिष्मतः कुशहीपे सप्तेवासन् महौजसः ।
 उद्देहो वेणुमांशेवाश्वरयो जम्बूनो धृतिः ॥ २२
 जष्ठः प्रभाकरस्यापि सप्तमः कपिलः स्मृतः ।
 स्वनामचिह्नतया तत्र वर्षाणि सुव्रताः ॥ २३
 शैवानि च तथान्येषु हीपेष्वेतानि नामतः ।
 आत्मलिहीपनाथस्य सुताशसन् वपुष्मतः ॥ २४
 श्वेतस्य हरितस्यैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
 वैद्युतो मानसश्चैव सप्तमः सुप्रभो मतः ॥ २५
 ब्रह्महीपेश्वरस्यापि सप्त मेधातिथेः सुताः ।
 ज्येष्ठः शान्तभयस्तेषां शिशिरस्तु सुखोदयः ॥ २६
 शानन्दश्च शिवश्चैव क्षेमकश्च भवस्तथा ।
 ब्रह्महीपादिषु शेषा शाल्मलीपान्तिकेषु च ॥ २७
 वर्णाश्रमविभागेन स्वधर्म्माः सुकथ्ये मतः ।
 जम्बूहीपेश्वरस्यापि पुत्राशसन् महाबलाः ॥ २८
 आम्बीधस्य हिजयेष्ठास्तन्नामानि निबोधत ।
 नाभिः किम्पुरुषश्चैव तत्रा हरिरिन्द्रावृतः ॥ २९
 रम्यो हिरण्यश्च कुरुर्मेद्राश्वः केतुमासकः ।
 जम्बूहीपेश्वरो राजा च आम्बीधो महामतिः ॥ ३०
 विभज्य नवधा तेभ्यो वयान्यायं ददौ पुनः ।
 नाभेस्तु दक्षिणं वर्षं हिमाक्षं प्रददौ पिता ॥ ३१
 क्षेमकूटं ततो वर्षं ददौ किम्पुरुषाय च ।
 तृतीयं नैषधं वर्षं हरयि दत्तवान् पिता ॥ ३२
 इन्द्रावृताय प्रददौ मेरुमध्यमिलावृतम् ।
 नीलाचलाश्रयं वर्षं रम्याय प्रददौ पिता ॥ ३३
 श्वेतं यदुत्तरं वर्षं पित्रा दत्तं हिरण्यते ।
 यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं तत् कुरवे ददौ ॥ ३४

मेरोः पूर्व्वेण वरुणं भद्राश्रय ग्यवेदवत् ।
 गन्धमादनवर्षन्तु केतुमासाय दत्तवान् ॥ ३५
 वर्षेष्वेतेषु तान् पुत्रानभ्यषिष्यन् नराधिपः ।
 संसारासारतां ज्ञात्वा तपस्तप्तुं वनं गतः ॥ ३६
 हिमाक्षयन्तु यस्येतन्नाभेराशीम्भवात्मनः ।
 तस्यर्षभोऽभवत् पुत्रो मरुदेव्या महाद्युतिः ॥ ३७
 ऋषमाङ्गुतो जज्ञे वीरः पुत्रपताग्रजः ।
 सोऽभिविष्यर्षभः पुत्रं भरतं पृथिवीपतिः ॥ ३८
 वानप्रस्थाश्रमं गत्वा तपस्तेपे यथाविधि ।
 लपसा ऋषितोऽत्ययं कुशोऽयमनिशं ततः ॥ ३९
 च नगरतो भूत्वा महापाशुपतोऽभवत् ।
 समतिर्मरुतस्यापि पुत्रः परमधार्मिकः ॥ ४०
 समतेस्तैजसस्तस्मादिन्द्रद्युम्नो व्यजायत ।
 परमेष्ठी सुतस्तस्मात् प्रतीहारस्तदन्वयः ॥ ४१
 प्रतिहर्त्तेति विख्यात उत्पन्नस्तस्य चात्मजः ।
 भवस्तस्मादशोद्वीचः प्रस्ताविस्तस्तुतोऽभवत् ॥ ४२
 पृथुस्ततस्ततो गङ्गो गङ्गस्यापि गयः स्मृतः ।
 नरो गयस्य तनवस्तस्य पुत्रो विराड्भूत् ॥ ४३
 तस्य पुत्रो महावीर्यो धीमांस्तस्मादजायत ।
 महान्तोऽपि ततश्चाभूच्छीवनस्तस्तुतोऽभवत् ॥ ४४
 लष्टा लष्टुश्च विरजो रजस्तस्मादभूत् सुतः ।
 यतजिह्वजित् तस्य जज्ञे पुत्रशतं हिजाः ॥ ४५
 तेषां प्रधानो बलवान् विश्वज्योतिरिति स्मृतः ।
 शाराध्य इवं ब्रह्माणं क्षेमकं नाम पार्थिवम् ।
 यस्तु पुत्रं धर्मेशं महाबाहुमरिन्दमम् ॥ ४६
 एते पुरस्ताद्वाजानो महासत्त्वा महौजसः ।
 एषां वंशप्रसूतैस्तु भुक्त्यं पृथिवी पुरा ॥ ४७
 इति श्रीकौर्म्य महापुराणे पूर्व्वभागे भुवनकोष-
 विन्यासे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

धतः परं प्रवक्ष्यामि संक्षेपेण हिजोत्तमाः ।
 त्रैलोक्यस्यास्य मानं वो न शक्यं विस्तरेण तु ॥ १
 भूर्लोकोऽयं भुवर्लोकः स्वर्गलोकोऽयं महस्तथा ।

जनस्तपस्य सत्यस्य लोकास्त्वण्डीहवा मताः ॥ २
 सूर्याचन्द्रमसोर्द्यावत् किरणैरवभासते ।
 तावद्भूर्लोक आस्तातः पुराणे हिजपुङ्गवाः ॥ ३
 वावत्प्रमाणो भूर्लोको विस्तरात् परिमण्डलात् ।
 भुवर्लोकोऽपि तावत् स्यान्मण्डलाद्वास्करस्य तु ॥ ४
 अहं वन्मण्डलं व्योम्नि ब्रुवो यावद्व्यवस्थितः ।
 स्वर्लोकः स समास्तातस्तत्र वायोस्तु नेमवः ॥ ५
 आवहः प्रवहस्यैव तत्रैवानुवहः पुनः ।
 संवहो विवहस्यैव तद्गुहं स्यात् परावहः ॥ ६
 तथा परिवहस्योहं वायोर्वै सप्त नेमवः ।
 भूमेर्योजनक्षक्षे तु भानोर्वै मण्डलं स्थितम् ॥ ७
 क्षक्षे दिवाकरस्यापि मण्डलं शशिनः कृतम् ।
 नक्षत्रमण्डलं कृत्वां तलक्षेण प्रकाशते ॥ ८
 दिवक्षे क्षन्तरे विप्रा बुधो नक्षत्रमण्डलात् ।
 तावत्प्रमाणमग्नि तु बुधस्याप्युधना स्थितः ॥ ९
 अज्ञारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रमाणे व्यवस्थितः ।
 क्षक्षेदधेन भौमस्य स्थितो देवपुरोहितः ॥ १०
 सौरिदिवक्षेण गुरोर्ग्रहाणामथ मण्डलात् ।
 सप्तर्षिमण्डलं तस्मात्क्षमात्रे प्रकाशते ॥ ११
 ऋषीणां मण्डलाद्गुहं क्षक्षेमात्र स्थितो ब्रुवः ।
 मेधोभूतः समस्तस्य ज्योतिषक्रस्य वै ब्रुवः ।
 तत्र धर्मैः स भगवान् विष्णुर्गारायणः स्थितः ॥ १२
 नवयोजनसाहस्रो विष्काशः सवितुः कृतः ।
 त्रिगुणस्तस्य विस्तारो मण्डलस्य प्रमाणतः ॥ १३
 दिगुणः सूर्येविस्ताराद्विस्तारः शशिनः कृतः ।
 तुल्यस्तयोस्तु स्वर्भानुर्भूलावस्तात् प्रसर्पति ॥ १४
 उच्यते पृथिवीच्छायां निर्मितो मण्डलाकृतिः ।
 स्वर्भानोन्तु वृहत् स्थानं तृतीयं च तमोमयम् ॥ १५
 चन्द्रस्य षोडशो भागो भार्गवस्य विधीयते ।
 भार्गवात् पादहीनस्तु विज्ञेयो वै वृहत्स्थितिः ॥ १६
 वृहत्स्थितेः पादहीनो भौम-सौरानुभौ कृतौ ।
 विस्तारान्मण्डलाच्च पादहीनस्तयोर्बुधः ॥ १७
 तारानक्षत्ररूपाणि वपुःसन्तीह यानि वै ।
 बुधेन तानि तुल्यानि विस्तारान्मण्डलात् तथा ॥ १८
 तारानक्षत्ररूपाणि क्षीनानि तु परस्परम् ।
 यतानि पञ्च चत्वारि त्रीणि हे वैव योजने ॥ १९

सर्वतो वै निरुष्टानि तारकामण्डलानि तु । १
 योजनान्यर्धमात्राणि तेभ्यो कृत्स्नं न विद्यते ॥ २०
 उपरिष्ठात् त्रयस्तेषां ग्रहा वै दूरसर्पिणः ।
 सौरोऽङ्गिराश्च वक्राश्च शेषा मन्दविचारिणः ॥ २१
 तेभ्योऽधस्ताच्च चत्वारः पुनरन्ये मन्त्राग्रहाः ।
 सूर्यः सोमो बुधश्चैव भार्गवश्चैव शीघ्रगाः ॥ २२
 दक्षिणायनमार्गस्यो वहा चरति रश्मिमान् ।
 तथा पूर्वग्रहाणां वै सूर्योऽधस्तात् प्रसर्पति ॥ २३
 विस्तीर्णं मण्डलं कृत्वा तस्योहं चरते धर्मौ ।
 नक्षत्रमण्डलं कृत्वां सोमाद्गुहं प्रसर्पति ॥ २४
 नक्षत्रेभ्यो बुधस्योहं बुधाद्गुहं मार्गवः ।
 वक्रस्तु भार्गवाद्गुहं वक्राद्गुहं वृहत्स्थितिः ॥ २५
 तस्माच्छूनैर्योऽप्युहं तस्मात् सप्तर्षिमण्डलम् ।
 ऋषीणाञ्चैव सप्तानां ब्रुवस्योहं व्यवस्थितः ॥ २६
 योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
 ईशादण्डस्तथा तस्य दिगुणो हिजसप्तमाः ॥ २७
 सार्धकोटिस्तथा सप्त निधुतान्यधिकानि तु ।
 योजनानान्तु तस्याधस्ताच्च चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥ २८
 त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्णैर्मिथ्यचत्वारिंशः ।
 संवत्सरमयं कृत्वां कालचक्रं प्रतिष्ठितम् ॥ २९
 चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयाक्षो व्यवस्थितः ।
 पञ्चाशदानि सार्धानि योजनानि दिजोत्तमाः ॥ ३०
 अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्व्युगार्धयोः ।
 कृत्वां स्यात्तद्व्युगार्धेन ब्रुवाचारो रथस्य तु ॥ ३१
 द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचक्षे ।
 हवाश्च सप्त च्छुन्दांसि तन्नामानि निबोधत ॥ ३२
 गायत्री च वृहत्युष्णिगृजगती पङ्क्तिरेव च ।
 अनुष्टुप त्रिष्टुबप्युक्ता च्छुन्दांसि चरयो हरे ॥ ३३
 मानसोपरि माहेन्द्री प्राच्यां दिशि महापुरी ।
 दक्षिणायां यमस्याश्च वरुणस्य तु पश्चिमे ॥ ३४
 उत्तरेण च सोमस्य तन्नामानि निबोधत ।
 अमरावती संयमनी सुखा चैव विभावरी ॥ ३५
 काष्ठागतो दक्षिणतः क्षिप्रेशुरिव सर्पति ।
 ज्योतिषां चक्रमादाश्च देवदेवः पितामहः ॥ ३६
 दिवसस्य रविर्मध्ये सर्वकालं व्यवस्थितः ।
 सर्वदेवेषु विप्रेन्द्रा निशादस्य च सम्पद्यः ॥ ३७

सह्यास्तमने चैव सर्वकालान्तु समुखि ।
 दिशास्त्रिषासु तथा विप्रेन्द्रा विदिशासु च ॥ ३८
 कुलाक्षपत्रपथीन्तं भ्रमन्नेष यथेश्वरः ।
 करोत्यक्षस्तथा रात्रिं विमुञ्चन् मेदिनीं दिजाः ॥ ३९
 दिवाकरकरैरेतत् पूरितं भुवनत्रयम् ।
 त्रिलोक्यं कथितं सप्तर्षीकानां मुनिपुङ्गवाः ॥ ४०
 पादित्यमूलमखिलं त्रैलोक्यं नात्र संशयः ।
 भवत्यक्षाजगत् सर्वं सहिवासुरभानुषम् ॥ ४१
 सरेन्द्रोपेन्द्रचन्द्राणां विप्रेन्द्राणां द्विवीकसाम् ।
 द्युतिमान् द्युतिमत्सुखमजयत् सार्वभौतिकम् ॥ ४२
 सर्वात्मा सार्वभौकेभ्यो महादेवः प्रजापतिः ।
 सूर्ये एष त्रिलोकस्य मूलं परमदिवतम् ॥ ४३
 सादृश्यान्ते तथादित्या देवास्ते येऽधिकारिणः ।
 निर्वृजन्ति वदन्त्यस्य तदंशं विष्णुमूर्तयः ॥ ४४

सर्वं नमस्यन्ति सहस्रभानु
 गन्धर्व-वसोरग-किन्नराद्याः ।
 वजन्ति वज्रैर्विविधैर्मुनीन्द्रा-
 म्कन्दोमवं ब्रह्ममवं पुराणम् ॥ ४५

इति श्रीकौर्मो महापुराणे पूर्वभागे भुवनकोष-
 विन्यासे ज्योतिषां सन्निवेशे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

स रक्षोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्मुनिभिस्तथा ।
 गन्धर्वरक्षस्यैर्भिरग्रामणो सर्प-राक्षसेः ॥ १
 साताथीना च मित्रस्य वरुणः यक्र एव च ।
 विवस्वानस्य पूषा च पर्जन्यस्यांशुरेव च ॥ २
 भगवत्पृष्टा च विष्णुस्य सादृशेते दिवाकराः ।
 साप्याश्रयति वै भानुर्वसन्तान्निष्ठु वै क्रमात् ॥ ३
 पुलस्त्यः पुलहश्चात्रिर्वसिष्ठश्चाङ्गिरा भृगुः ।
 भरदाजो गौतमश्च कश्यपः क्रतुरेव च ॥ ४
 जमदग्निः कौशिकश्च मुनयो ब्रह्मवाद्भिः ।
 स्तुवन्ति देवं विविधैश्कन्दोभिस्तै यथाक्रमम् ॥ ५
 रथरुक्म रवौजास्य रथचित्रः सुबाहुकः ।

रथस्वमोऽथ वरुणः सुप्रियाः सेनजित् तथा ॥ ६
 तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च कृतजित् सत्यजित् तथा ।
 ग्रामण्यो देवदेवस्य कुर्वतेऽभौषुसंग्रहम् ॥ ७
 अथ हेतिः प्रहेतिश्च पौरुषेयो वधस्तथा ।
 सर्पो व्याघ्रस्तथापक्ष वातो विद्युद्दिवाकरः ॥ ८
 ब्रह्मोपेतश्च विप्रेन्द्रा वज्रोपेतस्तथैव च ।
 राक्षसप्रवरा ज्योतो प्रयान्ति पुरतः क्रमात् ॥ ९
 वासुकिः कङ्कनीलस्य तक्षकः सर्पपुङ्गवः ।
 एलापत्रः शङ्खपालस्तथैरावतसंश्रितः ॥ १०
 घनप्लयो महापद्मस्तथा कर्कोटकी दिजाः ।
 कम्बलोऽश्वतरस्यैव वज्रन्येनं यथाक्रमम् ॥ ११
 तुम्बुरुर्नारदो हाहा हहर्विश्वावसस्तथा ।
 उग्रसेनो वसुधैर्विधैर्विषुस्तथापरः ॥ १२
 चित्रसेनस्तथोर्णाशुष्टतराष्ट्रो दिजोत्तमाः ।
 सूर्यवर्चा सादृशेते गन्धर्वा गायना वराः ॥ १३
 गायन्ति गानैर्विविधैर्मानुं षड्जादिभिः क्रमात् ।
 ऋतुस्वकाप्सरोवर्था तथाप्या पुष्पिकस्तथा ॥ १४
 सेनका सहजान्या च प्रक्षोषा च दिजोत्तमाः ।
 अनुक्षोषा च विश्वाषी वृताषी चोर्वशी तथा ॥ १५
 अन्या च पूर्वचित्तिः स्याद्रक्षा चैव त्रिलोत्तमा ।
 ताण्डवैर्विविधैरेनं वसन्तादिषु वै क्रमात् ॥ १६
 तोषयन्ति महादेवं भानुमात्मानमव्ययम् ।
 एवं देवा वसन्त्यर्के ही ही मासौ क्रमेण तु ।
 सूर्यमाप्याश्रयन्त्येते तेजसा तेजसां निधिम् ॥ १७
 ग्रथितैः स्वेर्वचोभिस्तु स्तुवन्ति मुनयो रविम् ।
 गन्धर्वाप्सरस्येनं नृत्य-गीयैरुपासते ॥ १८
 ग्रामणी-वज्र-भूतानि कुर्वन्तेऽभौषुसंग्रहम् ।
 सर्पा वहन्ति देवेयं वातुषाणाः प्रयान्ति च ॥ १९
 बालखिल्या नयन्त्यस्तं परिवाय्योद्वाह्विम् ।
 एते तपन्ति वर्षन्ति भान्ति वान्ति सृजन्ति च ॥ २०
 भूतानामशुभं कर्म व्यपोहन्तीति कीर्तिताः ।
 एते सहैव सूर्येण भ्रमन्ति दिवि भानुगाः ॥ २१
 विमानै च स्थिता नित्यं कामगे वातरंहसि ।
 वर्षन्तश्च तपन्तश्च सादृश्यन्तश्च वै क्रमात् ।
 गोपायन्तीह भूतानि सर्वाणीह युगक्रमात् ॥ २२
 एतेषामेव देवानां यथावीर्यं यथातपः ।

यथायोगं यथासत्त्वं स एष तपति प्रभुः ॥ २३
अहोरात्रव्यवस्थानकारणं स प्रजापतिः ।
पितृ देव-मनुष्यादीन् स सदाप्याययद्भुविः ॥ २४
तत्र देवो महादेवो भास्वाम् साक्षान्महेश्वरः ।
भासते वेदविदुषां नोलग्नैवः सनातनः ॥ २५
स एष देवो भगवान् परमेष्ठी प्रजापतिः ।
स्नानं तद्विदुरादित्ये वेदज्ञा वेदविग्रहम् ॥ २६
इति श्रीकौर्म्य महापुराणे पूर्वभागे भुवनकोष-
विन्यासे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

एवमेष महादेवो देवदेवः पितामहः ।
करोति नियतं कालं कालात्मा श्वेश्वरो तनुः ॥ १
तस्य ये रश्मयो विप्राः सप्तलोकप्रदीपकाः ।
तेषां श्रेष्ठाः पुनः सप्त रश्मयो ग्रहवीनयः ॥ २
सुषुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ।
विश्वश्रवाः पुनश्चान्यः संयदसुरतः परः ॥ ३
सर्वावसुरिति ज्ञातः स्वरकः सप्त कीर्त्तिताः ।
सुषुम्नः सूर्यरश्मिस्तु पुष्पाति मिथिरद्युतिम् ॥ ४
तिथ्यगूर्ध्वप्रचारीऽसौ सुषुम्नः परिपन्वते ।
हरिकेशस्तु वः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः ॥ ५
विश्वकर्मा तथा रश्मिर्बुधं पुष्पाति सञ्चरद्वा ।
विश्वश्रवास्तु वो रश्मिः शुक्रं पुष्पाति नित्यद्वा ॥ ६
संयदसुरिति ज्ञातो वः पुष्पाति स लोहितम् ।
बृहस्पतिं प्रपुष्पाति रश्मिरर्वावसुः प्रभुः ॥ ७
शनीश्वरं प्रपुष्पाति सप्तमस्तु खरस्तथा ।
एवं सूर्यप्रभावेण सर्वा नक्षत्रतारकाः ॥ ८
वर्तन्ते वर्जिता नित्यं नित्यमाप्याययन्ति च ।
दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव नित्यम् ॥ ९
आदानान्नित्यमादित्यस्तेजसां तमसामपि ।
आदत्ते स तु नाडीनां सहस्रेण समन्ततः ॥ १०
नादित्यश्चैव सासुर्दं कौण्डिन्यश्च सहस्रहृत् ।
स्वावरं जङ्गमश्चैव बहो बुद्ध्यादिकं पयः ॥ ११
तस्य रश्मिसहस्रान्तु शीतवर्षाणि निरवम् ।

तासां चतुःशता नाञ्चो वर्षन्त चित्रमूलेभ्यः ॥ १२
चन्द्रगात्रैव गात्राश्च काञ्चनाः शतनास्तथा ।
अमृता नामतः सर्वा रश्मयो वृष्टिसञ्चनाः ॥ १३
हिमोदताश्च ता नाञ्चो रश्मयो निःश्रुताः पुनः ।
रेण्यो मेघश्च वायश्च ज्वाहिर्यः सर्जनास्तथा ॥ १४
चन्द्रास्ता नामतः सर्वाः पौतास्ताः सूर्गभस्तथाः ।
शुक्राश्च कुङ्कुमाश्च गावो विश्वभूतस्तथा ॥ १५
शुक्रास्ता नामतः सर्वास्त्रिविधा वर्णसर्जनाः ।
समं विभर्ति ताभिः स मनुष्य-पितृ-देवताः ॥ १६
मनुष्यानीषधेनेह स्वधया च पितृनपि ।
अमृतेन सुरान् सर्वांस्त्रींस्त्रिभिस्तर्पयत्यसौ ॥ १७
वसन्ते ग्रीष्मके चैव षड्भूमिः स तपति प्रभुः ।
अरद्यपि च वर्षासु चतुर्भिः सम्मवर्षति ॥ १८
हेमन्ते शिशिरे चैव हिममुत्प्लवति त्रिभिः ।
वसुणो माघमासि तु सूर्यः पूषा तु फाल्गुने ॥ १९
चैत्रे मासि भवेद्दंशुर्धाता वैशाखतापमः ।
ज्येष्ठे मासि भवेद्दिन्द्र पाषाढे तपते रविः ॥ २०
विवस्वान् श्रावणे मासि प्रोष्ठपद्यां भगः श्रुतः ।
पर्जन्यश्चाश्विने जष्टा कार्तिके मासि भास्करः ॥ २१
मार्गशीर्षे भवेन्मित्रः पौषे विष्णुः सनातनः ।
पञ्च रश्मिसहस्राणि वरुणस्यार्ककर्मणि ॥ २२
षड्भूमिः सहस्रैः पूषा तु देवोऽशुः सप्तभिस्तथा ।
धाताष्टभिः सहस्रैस्तु नवभिश्च शतक्रतुः ॥ २३
विवस्वान् दशभिः पाति पात्येकादशभिर्भगः ।
सप्तभिस्तपते मित्रश्चष्टा चैवाष्टभिस्तपेत् ॥ २४
अथ्येमा दशभिः पाति पर्जन्यो नवभिस्तथा ।
षड्भूमौ रश्मिसहस्रैस्तु विष्णुस्तपति विश्वहृत् ॥ २५
वसन्ते कपिलः सूर्यो ग्रीष्मे काञ्चनसप्रभः ।
श्वेतो वर्षासु विज्येयः पाण्डुरः शरदि प्रभुः ॥ २६
हेमन्ते ताम्रवर्णः स्याच्छिशिरे लोहितो रविः ।
शोषधीषु कलां धत्ते स्वधामपि पितृष्वध ॥ २७
सूर्योऽमरेष्वसतन्तु त्वयं त्रिषु नियच्छति ।
अन्ये चाष्टौ ग्रहा ज्ञेया सूर्येणाधिष्ठिता दिजाः ॥ २८
चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च शुक्रश्चैव बृहस्पतिः ।
भौमो मन्दस्तथा राहुः केतुमानपि चाष्टमः ॥ २९
सर्वं भुवे निबद्धा वै अशस्तो वातरश्मिभिः ।

भ्राम्यमाणा यथायोगं भ्रमन्त्यनु दिवाकरम् ॥ ३०
 मत्तातचक्रवद्वयान्ति वातचक्रेरितास्तथा ।
 मत्तादहति तान् वायुः प्रवहस्तेन स स्मृतः ॥ ३१
 रचस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः ।
 वामदक्षिणतो युक्ता ह्य तेन चपाकरः ॥ ३२
 वीष्णाश्रयाणि चरति नक्षत्राणि रविर्वया ।
 ऋष-वृक्षौ तु विप्रेन्द्रा रश्मीनां सूर्यवत् स्मृते ॥ ३३
 स सोमः शुक्रपक्षे तु भास्करे परतः स्थिते ।
 चापूर्यते परस्यान्ते सततश्चैव ताः प्रभाः ॥ ३४
 दीर्घं पोतं सुरैः सोममाप्यावयति नित्यदा ।
 एकेन रश्मिना विप्राः सुपुन्वास्त्रेण भास्करः ॥ ३५
 एषा सूर्यस्य वीर्येण सोमस्याप्यायिता तनुः ।
 दीर्घमास्यां स दृष्टेन सम्पूर्णो दिवसक्रमत् ॥ ३६
 सम्पूर्णमर्षमासेन तं सोमममृतात्मकम् ।
 पिबन्ति देवता विप्रा यतस्तेऽमृतभोजनाः ॥ ३७
 ततः पञ्चदशे भागे किञ्चिच्छिष्टे कलात्मके ।
 अपराह्णे पितृगणा जघन्यं पथ्युपासते ॥ ३८
 पिबन्ति दिक्कवं कालं शिष्टा तस्य कला तु या ।
 क्षमायुतमवीं पुण्यां तामिन्दोरमृतात्मिकाम् ॥ ३९
 निःसृतं तद्मावास्यां गमस्तिथ्यः स्वधामृतम् ।
 मासद्विप्रमवाप्याग्र्यां पितरः सन्ति निर्हताः ॥ ४०
 न सोमस्य विनाशः स्यात् सुधा चैव सुपीयते ।
 एवं सूर्यनिमित्तोऽस्य सद्यो वृद्धिश्च सत्तमाः ॥ ४१
 सोमपुत्रस्य चाष्टाभिर्वाजिभिर्वायुवेगिभिः ।
 वारिजः स्यन्दनो युक्तस्तेनासौ याति सर्व्वतः ॥ ४२
 पुत्रस्य भूमिजेरश्वैः स्यन्दनो द्रव्यमिर्हतः ।
 अष्टाभिश्चापि भौमस्य रथो ह्येव सुगोमनः ॥ ४३
 वृहस्पतेरष्टाश्वैः स्यन्दनो हेमनिर्मितः ।
 रथस्तमोमयोऽष्टाश्वो मन्दस्यायसनिर्मितः ॥ ४४
 स्वर्भानोर्भास्करारेण तथाष्टाभिर्हयैरुतः ।
 एते महाग्रहाणां वै समाख्याता रथाश्च वै ॥ ४५
 सर्व्वे भुवे महाभागा निबद्धा वायुरश्मिभिः ।
 ऋक्षस्यैताराधिष्ठागानि भुवे ब्रह्मन्त्येषतः ॥ ४६
 भ्रमन्ति भ्राम्यन्त्येनं सर्व्वान्धनिलरश्मिभिः ।
 इति श्रीकूर्म महापुराणे पूर्व्वभागे भुवन-
 कोषविन्यासे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

ध्रुवाक्षुं महर्षीकः कोटियोजनविस्तृतः ।
 कल्याधिकारिणस्तत्र संस्थिता हिजपुङ्गवाः ॥ १
 जनलोको महर्षीकात् तथा कोटिरयात्मकः ।
 सनकाद्यास्तथा तत्र संस्थिता ब्रह्मणः सुताः ॥ २
 जनलोकात् तपोलोकः कोटित्रयसमन्वितः ।
 वैराजास्तत्र वै देवाः स्थिता हाहविवर्जिताः ॥ ३
 प्राजापत्यात् सत्यलोकः कोटिषट्केन संयुतः ।
 अपुनर्मरको नाम ब्रह्मलोकस्तु स स्मृतः ॥ ४
 अत्र लोकगुरुर्ब्रह्मा विश्वात्मा विश्वभावनः ।
 आस्ते स योगिभिर्नित्यं पीत्वा योगामृतं परम् ॥ ५
 वसन्ति यतयः शान्ता वैष्टिका ब्रह्मचारिणः ।
 योगिनस्तापसाः सिद्धा ज्ञापकाः परमेष्ठिनः ॥ ६
 हारं तद्दयोगिनामेकं गच्छतां परमं पदम् ।
 तत्र गत्वा न शोचन्ति स विष्णुः स च शङ्करः ॥ ७
 सूर्यकोटिप्रतीकाद्यं पुरं तस्य दुरासदम् ।
 न मे वर्णयितुं शक्यं ज्वालाभासासमाकुलम् ॥ ८
 तत्र नारायणस्यापि भवनं ब्रह्मणः पुरे ।
 शीते तत्र हरिः श्रीमान् योगी मायामयः परः ॥ ९
 स विष्णुलोकः कथितः पुनरावृत्तिवर्जितः ।
 शान्तिं तत्र महात्मानो यै प्रपन्ना जनाह्वितम् ॥ १०
 अहं तद्ब्रह्म सद्मात् पुरं ज्योतिर्मयं शुभम् ।
 वज्रिना च परिच्छिन्नं तत्रास्ते भगवान् हरः ॥ ११
 दिव्या सह महादेवस्त्रिन्वमानो मनोधिभिः ।
 योगिभिः शतसाहसैर्भूते सद्रैश्च संवृतः ॥ १२
 तत्र ते शान्तिं निरता भक्ता वै ब्रह्मचारिणः ।
 महादेवपराः शान्तास्तापसाः सत्यवादिनः ॥ १३
 निर्ममा निरहङ्काराः काम-क्रोधविवर्जिताः ।
 दृष्यन्ति ब्राह्मणा युक्ता रुद्रलोकः स वै स्मृतः ॥ १४
 एते सप्त महाल्लोकाः पृथिव्याः परिकीर्तिताः ।
 महातलादयश्चाथः पातालानां सन्ति वै हिजाः ॥ १५
 महातलस्य पातालं सर्व्वैरत्रोपशोभितम् ।
 प्रासादैर्विविधैः शुभ्रदैवतायतनैर्युतम् ॥ १६
 अगन्तेन च संयुक्तं मुचुकुन्देन धीमता ।

नृपेण बलिना चैव पातालस्वर्गवासिना ॥ १७
 यैस्तं रसातलं विप्राः शार्करं हि तस्मात्तलम् ।
 वीतं सुतलमित्युक्तं नितलं विदुमप्रभम् ।
 सितलं वितलं प्रोक्तं तलस्यैव सितेतरम् ॥ १८
 सुपर्णेन मुनिश्रेष्ठास्तथा वासुकिना शुभम् ।
 रसातलमिति ख्यातं तथान्यैश्च निषेवितम् ॥ १९
 विरोचन-हिरण्याक्ष-तारकाद्यैश्च सेवितम् ।
 तस्मात्तलमिति ख्यातं सर्व्वशोभासमन्वितम् ॥ २०
 नैनतेयादिभिश्चैव कालनेमिपुरोगमैः ।
 पूर्व्वदेवैः समाकीर्णं सुतलञ्च तथापरैः ॥ २१
 नितलं यवनाद्यैश्च तारकान्भिमुखैस्तथा ॥ २२
 जम्बुकाद्यैस्तथा नागैः प्रह्लादेनासुरेण च ।
 वितलञ्चैव विख्यातं कम्बलाहीन्द्रसेवितम् ॥ २३
 महाजम्बुन वीरेण हयग्रीवेण घीमता ।
 शङ्खकर्णेन सन्धिनां तथा नमुचिपूर्व्वकैः ॥ २४
 तथान्यैर्विविधैर्नागैस्तलञ्चैव सुशोभनम् ।
 तेषामधस्तान्तरका मायायाः परिकीर्त्तिताः ॥ २५
 पापिनस्तेषु पच्यन्ते न ते वर्णयितुं क्षमाः ।
 पातालानामधस्तास्ते शेषास्त्रा वैष्णवी तनुः ॥ २६
 कालान्भिरुद्रो योगात्मा नारसिंहोऽपि माधवः ।
 द्यौःनन्तः पच्यते द्वौ नागकूपौ जगद्भिनः ।
 तदाधारमिदं सर्व्वं स कालान्भिं समाश्रितः ॥ २७
 तमाविश्य महायोगी कालस्तदग्नोत्थितः ।
 विषज्वालाभयोऽन्तेऽसौ जगत् संहरति स्वयम् ॥ २८
 सहस्रमायोऽप्रातमः संहर्त्ता शङ्करो भवः ।
 तामघौ शाश्वती मूर्त्तिः कालो लोकप्रकालनः ॥ २९
 इति श्रीकौर्म महापुराणे पूर्व्वभागे भुवन-
 कोषविन्यासे त्रिचक्षारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुष्टवारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

एतद्व्याख्यामाख्यातं चतुर्दशविधं महत् ।
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि भूर्लोकस्यास्य निर्यायम् ॥ १
 जम्बूद्वीपः प्रधानोऽयं पूज्यः शास्त्राक्षरेव च ।
 सुयः क्रौञ्चश्च शक्रश्च पुष्करश्च सप्तमः ॥ २

एते सप्त महाद्वीपाः समुद्रैः सप्तभिर्हताः ।
 द्वीपाद्वीपो महाभुक्तः सागराद्यापि सागरः ॥ ३
 चारोद्दिशुरसोदश्च सुरोदश्च वृत्तोदकः ।
 हृद्भोदः शीरसश्चिह्नः स्वाद्भुदश्चेति सागराः ॥ ४
 पञ्चापत्तोऽटिविस्तीर्णा सममुद्रा धरा कृता ।
 द्वीपैश्च सप्तभिर्व्यक्ता योजनानां समन्ततः ॥ ५
 जम्बूद्वीपः समस्तानां मध्ये चैव व्यवस्थितः ।
 तस्य मध्ये महामेरुर्विद्युतः कनकप्रभः ॥ ६
 चतुरधोतिषाहस्रो योजनेस्तस्य चोच्छ्रयः ।
 प्रविष्टः षोडशधस्ताहाविंशच्छूर्द्धिं विस्तरतः ॥ ७
 मूर्त्तेः षोडशसाहस्रो विस्तारस्तस्य सर्व्वतः ।
 भूपद्मस्यास्य शैलोल्लोखौ कर्णिकालेन संस्थितः ॥ ८
 हिमवान् हेमकूटश्च निषधस्यास्य दक्षिणे ।
 नीलः श्वेतश्च मृद्वी च उत्तरे वर्षपर्व्वताः ॥ ९
 लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये द्वाभ्योनास्तथापरे ।
 सहस्रदित्योच्छ्रावास्तावद्विस्तारिणश्च ते ॥ १०
 भारतं प्रथमं वर्षं ततः किम्यरुषं कृतम् ।
 हरिवर्षं तथैवान्यन्मेरोर्दक्षिणतो दिजाः ॥ ११
 रम्यकक्षोत्तरं वर्षं तथैवानु हिरण्ययम् ।
 उत्तरे कुरवस्यैव यथेते भारतास्तथा ॥ १२
 नवसाहस्रमेकैकमेतेषां दिजसप्तमाः ।
 इत्थाततश्च तन्मध्ये तन्मध्ये मेरुः स्फुरितः ॥ १३
 मेरोरुत्तुर्द्वयं तत्र नवसाहस्रविस्तरम् ।
 इत्थाततं महाभागाश्वत्थारस्तत्र पर्व्वताः ।
 विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः ॥ १४
 पूर्व्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः ।
 विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वोत्तरः ॥ १५
 कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पली वट एव च ।
 जम्बूद्वीपस्य सा जम्बूनामहेतुर्महर्षयः ॥ १६
 महागजप्रमाणानि जम्बूनास्तस्याः फलानि च ।
 पतन्ति भूभृतः पृष्ठे शीथ्यमाणानि सर्व्वतः ॥ १७
 रसेन तस्याः प्रक्ष्याता तत्र जम्बूतदीति वै ।
 सरित् प्रवर्त्तते सापि पीयते तत्र वासिभिः ॥ १८
 न खेदो न च हौर्गन्धं न जरा नैन्द्रियक्षयः ।
 तत्पानात् सुखमनसां नराणां (क) तत्र जायते ॥ १९

(क) न तापः सन्ध्यामनसां नासौख्यमिति कश्चित् पाठः ।

तत्तीरमद्रसं प्राप्य वायुना सुविशोषिता ।
 जाम्बूनदास्यं भवति सुवर्णं सिद्धभूषणम् ॥ २०
 भद्राश्वः पूर्वतो मेरोः केतुमालस्य पश्चिमे ।
 वर्षे हे तु मुनिश्रेष्ठास्तयोर्मध्ये दृष्टावृतम् ॥ २१
 वनं चैत्ररथं पूर्वं दक्षिणं गन्धमादनम् ।
 वैभार्जं पश्चिमं विद्यादुत्तरं सविर्तुर्वनम् ॥ २२
 अरुणोद्गं महाभद्रमसितोद्गं मानसम् ।
 सरांस्येतानि सत्वारि दिवभोम्यानि सर्व्वदा ॥ २३
 सितामृत्युं कुमुदांशं कुवरीं मातृवांस्तथा ।
 वैकुण्ठो मणिशैलश्च ऋक्षवांशचक्षोत्तमः ॥ २४
 महानीलोऽथ रुचकः सविन्दुर्मन्दरस्तथा ।
 वैष्णवांश्च मेघस्य निषधी दिवपर्व्वतः ॥ २५
 इत्येते दिवचरिताः सिद्धावासाः प्रकीर्तिताः ।
 अरुणोदस्य सरसः पूर्व्वतः कैशराचलाः ।
 त्रिकूटः शिखरश्चैव पतङ्गो रुचकस्तथा ॥ २६
 निषधी वसुधाराश्च कलिङ्गस्त्रिशिखः क्षृतः ।
 समूलो वसुवेदिश्च तुररश्चैव सानुमान् ॥ २७
 तान्नाभश्च विष्णुश्च कुमुदी वैष्णुपर्व्वतः ।
 एकशृङ्गो महाशैलो गजशैलश्च पिप्पलकः ॥ २८
 पद्मशैलोऽथ कैलाशो हिमवांशचक्षोत्तमः ।
 इत्येते दिवचरिता उल्लटाः पर्व्वतोत्तमाः ॥ २९
 महाभद्रस्य सरसो दक्षिणे कैशराचलाः ।
 शिखिवाशाश्च वैदूर्य्यैः कपिलो गन्धमादनः ॥ ३०
 जारुधिस्य सुराम्बुश्च सर्व्वगन्धाचक्षोत्तमः ।
 सुपाईवश्च सुपद्मश्च कङ्कः कपिल एव च ॥ ३१
 विरजो भद्रजालश्च सरसश्च महाबलः ।
 अक्षनो मधुमांस्तद्विजयशृङ्गो महाबलः ॥ ३२
 कुमुदी मुकुटश्चैव पाण्डुरः कृष्ण एव च ।
 पारिपातो महाशैलस्तथैव कपिलाचलः ॥ ३३
 सुविणः पुण्डरीकश्च महामेघस्तथैव च ।
 एते पर्व्वतराजानः सिद्ध-गन्धर्व्वसेविताः ॥ ३४
 असितोद्गस्य सरसः पश्चिमे कैशराचलाः ।
 अङ्गकूटोऽथ वृषभो हंसो नागस्तथैव च ॥ ३५
 कालक्षरः अक्रशैलो नीलः कमल एव च ।
 पारिजातो महाशैलः शैलः कमल एव च ॥ ३६
 पुष्पकश्च सुमेघश्च वाराहो विरजास्तथा ।

मयूरः कपिलश्चैव महाकपिल एव च ॥ ३७
 इत्येते दिव-गन्धर्व्व-सिद्ध-यक्षैश्च सेविताः ।
 सरसो मानसस्येह उत्तरे कैशराचलाः ॥ ३८
 एतेषां शैलमुल्लानामन्तरेषु यथाक्रमम् ।
 सन्ति चैवात्तरद्गोष्ठ्यः सरांसि च वनानि च ॥ ३९
 वसन्ति तत्र मुनयः सिद्धा वै ब्रह्मभाविताः ।
 प्रसन्नाः शान्तरजसः सर्व्वदुःखविवर्ज्जिताः ॥ ४०
 इति श्रीकूर्मो महापुराणे पूर्व्वभागे भुवन-
 कोषविन्यासे पर्व्वतसंस्थाने चतु-
 सत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

चतुर्दश सहस्राणि योजनानां महापुरी ।
 मेरोरुपरि विस्थाता देवदेवस्य वैश्वसः ॥ १
 तत्रास्ते भगवान् ब्रह्मा विश्वात्मा विश्वभावनः ।
 उपास्यमानो योगीन्द्रैर्मुनीन्द्रोपेन्द्रश्चरैः ॥ २
 तत्र देवेश्वरेशानं विश्वात्मानं प्रजापतिम् ।
 अनङ्कुमारो भगवानुपास्ते नित्यमेव हि ॥ ३
 स सिद्ध-ऋषि-गन्धर्व्वैः पूज्यमानः सुरैरपि ।
 समास्ते योगयुक्तात्मा पीत्वा तत् परमानृतम् ॥ ४
 तत्र देवाधिदेवस्य यक्षोरमिततेजसः ।
 दीपमावतनं शुभं पुरस्ताद्ब्रह्मणः स्थितम् ॥ ५
 दिव्यकान्तिसमायुक्तं चतुर्दशं सुशोभनम् ।
 महर्षिगणसङ्कीर्णं ब्रह्मविद्धिर्निषेवितम् ॥ ६
 दिव्या सद्य महादेवः यथाङ्गार्काज्जिह्विनः ।
 रमते तत्र विश्लेषः प्रमथैः प्रमथेश्वरः ॥ ७
 तत्र वेदविद्ः शान्ता मुनयो ब्रह्मचारिणः ।
 पूजयन्ति महादेवं तापसाः सत्यवादिनः ॥ ८
 तेषां साक्षात्प्राप्तास्ते मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 शृङ्गाति पूजां शिरसा पार्व्वत्या परमेश्वरः ॥ ९
 तत्रैव पर्व्वतवरे अक्रस्य परमा पुरी ।
 नाङ्गाभरावती पूर्व्वं सर्व्वशोभासमन्विता ॥ १०
 तमिन्द्रमण्डरः सङ्गा गन्धर्व्व्याः सिद्ध-चारणाः ।
 उपासते सहस्राक्षं देवास्तत्र सहस्रयः ॥ ११

ये धार्मिका वेदविदो वाग-होमपरायणाः ।
 तेषां तत् परमं स्थानं दिवानामपि दुर्लभम् ॥ १२
 तस्माद् द्विगद्भिर्भागे वज्रेरमिततेजसः ।
 तेजोवती नाम पुरी दिव्यास्यसमन्विता ॥ १३
 तत्रास्ते भगवान् वज्रिर्भोजमानः स्वतेजसा ।
 जपिनां होमिनां स्थानं दानवानां दुरासदम् ॥ १४
 दक्षिणे पर्वतवरे वमस्यापि महापुरी ।
 नाम्ना संवमनी दिव्या सर्वेशोभासमन्विता ॥ १५
 तत्र वैवस्वतं दिवं दिवाद्याः पर्थुपासते ।
 स्थानं तत् सत्यसन्धानां लोके पुण्यकृतां नृणाम् ॥ १६
 तस्यास्तु पश्चिमे भागे निर्ऋतेस्तु महात्मनः ।
 रजोवती नाम पुरी राक्षसैः संवृता तु वा ॥ १७
 तत्र ते निर्ऋतिं दिवं राक्षसाः पर्थुपासते ।
 गच्छन्ति तां धर्मरता ये तु तामसद्वृत्तयः ॥ १८
 पश्चिमे पर्वतवरे वरुणस्य महापुरी ।
 नाम्ना शुद्धवती पुण्या सर्वकामर्दिसंयुता ॥ १९
 तत्राप्सरोगणैः सिद्धैः दिव्यमानोऽमराधिपैः ।
 आस्ते च वरुणो राजा तत्र गच्छन्ति येऽम्बदाः (क) २०
 तस्या उत्तरदिग्भागे वायोरपि महापुरी ।
 नाम्ना गन्धवती पुण्या यत्रास्तेऽसौ प्रमल्लनः ॥ २१
 अप्सरोगणगन्धर्वैः सेव्यमानो महान् प्रभुः ।
 प्राणायामपरा विप्राः स्थानं तद्वान्ति यावत्तमूरम् ॥ २२
 तस्याः पूर्वम् तु दिग्भागे सोमस्य परमा पुरी ।
 नाम्ना कान्तिमनी शुभ्रा तस्यां सोमो विराजते ॥ २३
 तत्र ये धर्मनिरताः स्वधर्मं पर्थुपासते ।
 तेषां तदुचितं स्थानं नामाभोगसमन्वितम् ॥ २४
 तस्यास्तु पूर्वदिग्भागे यक्षरस्य शुभा पुरी ।
 नाम्ना यशोवती पुण्या सर्वेषां सा दुरासदा ॥ २५
 तत्रेयानस्य भवनं सद्ग्रेणाधिष्ठितं शुभम् ।
 गणेश्वरस्य विपुलं तत्रास्ते च गणावृतः ॥ २६
 तत्र भोगाद्विष्णुना भक्तानां परमेष्ठिनः ।
 निवासः कल्पितः पूर्वं देवदेवेन शूलिना ॥ २७
 विष्णुपादादिनिष्क्रान्ता प्लावयित्वेन्दुमण्डलम् ।
 समन्ताद्ब्रह्मणः पृथ्यां गङ्गा पतति वै ततः ॥ २८
 सा तत्र पतिता हितु चतुर्णां सप्तवह्निजाः ।

(क) येऽम्बदा इति वा पाठः ।

सीता चालकनन्दा च सुवह्मर्भद्रनामिका ॥ २९
 पूर्वर्णे येलाच्छेकन्तु सीता वात्यन्तरिक्षगा ।
 ततश्च पूर्ववर्षेण भद्राश्वाद्याति चार्थवम् ॥ ३०
 तथेवालकनन्दा च दक्षिणादित्य भारतम् ।
 प्रयाति सागरं भिक्षा संभेदा दिजोत्तमाः ॥ ३१
 सुवह्नुः पश्चिमगिरीमतीत्य सकलांस्तथा ।
 पश्चिमं केतुमालास्थं वर्षं गतेति चार्थवम् ॥ ३२
 भद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुक्कुम् ।
 अतीत्य चोत्तराग्नेधिं समभ्येति महर्षयः ॥ ३३
 पानील-निषधाद्यानी माखवद्भन्मादनी ।
 तयोर्मध्यं गतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः ॥ ३४
 भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा ।
 पदाणि लोकपद्मस्य मर्यादापर्वतावुभौ ॥ ३५
 ऊठरो देवकूटश्च मर्यादापर्वतावुभौ ।
 दक्षिणोत्तरमायामावानील-निषधावतौ ॥ ३६
 गन्धमादन-कीलासौ पूर्व-पश्चाद्यतावुभौ ।
 अग्नीतियोजनायामावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ ॥ ३७
 निषधः पारिपात्रश्च मर्यादापर्वतावुभौ ।
 मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथापूर्वं व्यवस्थितौ ॥ ३८
 त्रिशङ्को आरुधिस्तदुत्तरे वर्षपर्वतौ ।
 पूर्व-पश्चाद्यतावेतावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ ॥ ३९
 मर्यादापर्वताः प्रोक्ता अष्टाविह मया दिजाः ।
 ऊठराद्याः स्थिता मेरोस्तुर्हिन्दु महर्षयः ॥ ४०
 इति श्रीकौर्म महापुराणे पूर्वभागे भुवनकोष-
 विन्यासे पञ्चपत्तारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

केतुमाले नराः कालाः सर्वे पनसभोजनाः ।
 स्त्रियश्चोत्पलपत्राभास्ते जीवन्ति वर्षायुतम् ॥ १
 भद्राश्चे पुच्छाः शुक्लाः स्त्रियश्चन्द्रांशुसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्ते चाम्भोजनाः ॥ २
 रम्यके पुच्छा नाथी रमन्ति रजतप्रभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि यतानि दश पद्म च ॥ ३
 जीवन्ति वैव सखस्या न्यग्रोधफलभोजनाः ।

हिरण्यस्य हिरण्याभाः सर्वे श्रीफलभोजनाः ॥ ४
 एकादशसहस्राणि यतानि दश पञ्च च ।
 जीवन्ति पुरुषा नाथो देवलोकस्थिता इव ॥ ५
 त्रयोदशसहस्राणि यतानि दश पञ्च च ।
 जीवन्ति कुरुवर्षे तु श्यामाङ्गाः क्षीरभोजनाः ॥ ६
 सर्वे मिथुनजाताश्च नित्यं सुखनिषेविताः ।
 चन्द्रहीणे महादेवं व्रजन्ति सततं शिवम् ॥ ७
 तथा किष्कुरुषु विप्रा मानवा हेमसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति ब्रह्मभोजनाः ॥ ८
 व्रजन्ति सततं देवं चतुःशीर्षं चतुर्भुजम् ।
 ध्याने मनः समाधाय सादरं भक्तिसंयुताः ॥ ९
 तथा च हरिवर्षे तु महारजतसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्तीश्वरसाधिनः ॥ १०
 तत्र नारायणं देवं विश्वद्योनिं समातनम् ।
 उपासते सदा विष्णुं मानवा विष्णुभाविताः ॥ ११
 तत्र चन्द्रप्रभं शुभ्रं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
 विमानं वासुदेवस्य पारिजातवनाश्रितम् ॥ १२
 चतुर्हारमनौपम्यं चतुस्तोरणसंयुतम् ।
 प्राकारैर्दशभिर्युक्तं दुराधर्षं सुदुर्ममम् ॥ १३
 स्फटिकैर्मण्डपैर्युक्तं देवराजसहोपमम् ।
 सुवर्णस्तम्भसाहस्रैः सर्वैस्तः समलङ्कृतम् ॥ १४
 हेमसोपानसंयुक्तं नानारत्नोपशोभितम् ।
 दिव्यसिंहासनोपेतं सर्वशोभासमन्वितम् ॥ १५
 शरोभिः स्वादुपानीयैर्नदीभिश्चोपशोभितम् ।
 नारायणपरेः शुद्धैर्वेदाध्ययनतत्परैः ॥ १६
 योगिभिश्च समाकीर्णं ध्यायद्भिः पुरुषं हरिम् ।
 क्षुब्धैः सततं मन्त्रैर्नमस्यद्भिश्च माधवम् ॥ १७
 तत्र देवाधिदेवस्य विष्णोरभिततेजसः ।
 राजानः सर्वकाकान्तु महिभानं प्रकुर्वते ॥ १८
 गच्छन्ति चैव नृत्यन्ति विलासिन्यो मनोहराः ।
 स्त्रियो दीव्यशालिन्ः सद्दामण्डनतत्पराः ॥ १९
 द्रुतावृते पद्मवर्णा जम्बूफलरसाधिनः ।
 त्रयोदशसहस्राणि वर्षाणाञ्च स्थिरायुषः ॥ २०
 भारतेषु स्त्रियः पुंसो नानावर्णाः प्रकीर्तिताः ।
 नानाद्वात्मनैः युक्ता नानाकर्माणि कुर्वन्ते ॥ २१
 परमायुः क्षृतं तेषां यतं वर्षाणि सुव्रताः ।

नवद्योजनसाहस्रं वर्षमेतत् प्रकीर्तितम् ॥ २२
 कर्मभूमिरियं विप्रा नराणामधिकारिणाम् ।
 महेन्द्रो मलयः सङ्घः शुक्तिमानृचपर्वतः ॥ २३
 विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तात्र कुलपर्वताः ।
 इन्द्रहीपः कसेरुमांस्तान्नपर्णो गभस्तिमान् ॥ २४
 नागहीपस्तथा कौम्यो गान्धर्वस्त्वथ वारुणः ।
 अयन्तु नवमस्तेषां हीपः सागरसंहतः ॥ २५
 द्योजनानां सहस्रान्तु हीपोऽयं दक्षिणोत्तरः ।
 पूर्वो किरातास्तस्यान्ते पश्चिमे यवनास्तथा ॥ २६
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्रास्तथैव च ।
 इक्ष्वा-युद्ध-वणिज्याभिर्वर्तयन्त्यत्र मानवाः ॥ २७
 ज्ञवन्ते पावना नद्यः पर्वतेभ्यो विनिःसृताः ।
 यतदुसुन्दभागा च सरयूर्यमुना तथा ॥ २८
 दूरावती वितस्ता च विपाशा देविका कुङ्गः ।
 गोमती धूतपापा च बाह्द्रहा च दृषदती ॥ २९
 कोशिकी क्षीहिनी चेति हिमवत्पादनिःसृताः ।
 वेङ्कटिर्वेङ्कटौ व्रतघ्नी त्रिदिवा तथा ॥ ३०
 पर्णाशा चन्दना चैव स्यदानीरा मनोरमा ।
 चर्मण्वती तथा दृष्ट्या विदिशा वेत्तवत्यपि ।
 शिशुः सुशिल्पापि तथा पारिपात्रात् तु निःसृताः ॥ ३१
 नर्मदा सुरसा शोणो दशार्णा च महानदी ।
 मन्दाकिनी चित्रकूटा तामसौ च पिशाचिका ॥ ३२
 चित्रोत्पला विष्णुका च मञ्जुला बालुवाहिनी ।
 ऋक्षवत्पादजा नद्यः सर्वपापहरा नृणाम् ॥ ३३
 तापी पयोणी निर्विन्ध्या श्रीघोदा च महानदी ।
 वेङ्का वैतरणी चैव बलाका च कुसुदती ॥ ३४
 तोया चैव मही गौरी दुर्गा चान्तःशिला तथा ।
 विन्ध्यपादप्रसृतास्ताः सद्यः पापहरा नृणाम् ॥ ३५
 गोदावरी भीमरक्षी नृणां विष्णो च वञ्चता ।
 तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा कावेरी च हिजोत्तमाः ॥ ३६
 दक्षिणापथनद्यस्तु सङ्घपादादिनिःसृताः ।
 कृतमाका तान्नपर्णी पुष्पवत्युत्पलावती ॥ ३७
 मलयान्निःसृता नद्यः सर्वाः शीतजलाः क्षताः ।
 ऋषिकुल्या त्रिसामा च गन्धमादनगामिनी ॥ ३८
 सिन्धु पलाशिनी चैव ऋषीका वंशधारिणी ।
 शुक्तिमत्यादसञ्ज्ञाताः सर्वपापहरा नृणाम् ॥ ३९

शासां मद्युपनयस्य यतयो हितपुङ्गवाः ।
 सर्वपापहराः पुण्याः स्नानदानादिकर्मसु ॥ ४०
 तास्मिन्ने कुरुपाञ्चाला मध्यदेशादयो जनाः ।
 पूर्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥ ४१
 पुण्ड्राः कलिङ्गा मगधा दाक्षिणात्याश्च कर्णाटकाः ।
 तथापरान्ताः सौराष्ट्रशूद्राभीरास्तथावर्जुदाः ॥ ४२
 मासका मासवाश्चैव पारिपातनिवासिनः ।
 मौवीराः सैन्धवा हङ्गा शाखा कन्यनिवासिनः ॥ ४३
 माद्रा रामास्तथैवाश्वाः पारसीकास्तथैव च ।
 शासां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ॥ ४४
 चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवचोद्भवन् ।
 कर्तं वेता हापरस्य कलिषान्यत्र न क्षचित् ॥ ४५
 वानि किम्पूरुपाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महर्षयः ।
 न तेषु शोको नायासो मोहेगः सुहृदं न च ॥ ४६
 स्वस्थाः प्रजा निरातङ्गाः सर्वदुःखविवर्जिताः ।
 रमन्ते विविधैर्मयैः सर्वशः स्थिरयौवनाः ॥ ४७
 इति श्रीकौर्म महापुराणे पूर्व-
 भागे भुवनकोषविन्यासे षट्-
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

हेमकूटगिरेः शृङ्गे महाकूटं सुप्रोभनम् ।
 स्फाटिकं देवदेवस्य विमानं परमेष्ठिनः ॥ १
 तत्र देवाधिदेवस्य भूतेशस्य त्रिशूलिनः ।
 देवाः सर्पिगणाः सिद्धाः पूजां नित्यं प्रकुर्वते ॥ २
 स देवो गिरिशः सङ्गं महादिव्या महेश्वरः ।
 भूतैः परितृप्तो नित्यं भाति तत्र पिनाकधृक् ॥ ३
 विभक्तपादश्चिखरः किलासो यत्र पर्वतः ।
 निवासः कोटियक्षाणां कुबेरस्य च धीमतः ॥ ४
 तत्रापि देवदेवस्य भवस्यायतनं महत् ।
 मन्दाकिनी तत्र पुण्या रम्या सुविमलोद्का ॥ ५
 मही नानाविधैः पद्मैरनेकैः समलङ्कता ।
 दिव-दानव-गन्धर्व-यक्ष-राक्षस-किन्नरैः ॥ ६
 उपस्यष्टजला नित्यं सुपुण्या सुमनोरमा ।

अन्याश्च नद्याः यतश्चः स्वर्गपद्मैरलङ्कताः ॥ ७
 तासां कूले तु देवस्य स्नानानि परमेष्ठिनः ।
 दिवर्षिगणकुटानि तथा नारायणस्य तु ॥ ८
 तस्यापि चिखरे शुभं पारिजातवनं शुभम् ।
 तत्र शुक्रस्य विपुलं भवनं रत्नमण्डितम् ॥ ९
 स्फाटिकस्तम्भसंयुक्तं हेमगोपुरशोभितम् ।
 तत्रात्र देवदेवस्य विष्णोर्विश्रुतात्मनः प्रभोः ।
 पुण्यं भवनं रम्यं सर्वैरत्रोपशोभितम् ॥ १०
 तत्र नारायणः श्रीमालम्ब्य सह जगत्पतिः ।
 शास्ते सर्वेश्वरः श्रेष्ठः पूज्यमानः सनातनः ॥ ११
 तथा च वसुधारे तु वसूनां रत्नमण्डितम् ।
 स्नानानामष्टमं पुण्यं दुराधर्षं सुरदिधाम् ॥ १२
 रत्नधारे गिरिवरे सप्तर्षीणां महात्मनाम् ।
 सप्ताश्रमाणि पुण्यानि सिद्धावासेयुतानि च ॥ १३
 तत्र हेमं चतुर्द्वारं वज्रनीलादिमण्डितम् ।
 सुपुण्यं सदैवस्थानं ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥ १४
 तत्र देवर्षयो विप्राः सिद्धा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
 उपासते देवदेवं पितामहमजं परम् ॥ १५
 स तैः सम्पूजितो नित्यं दिव्या सह चतुर्मुखः ।
 शास्ते हिताय लोकानां शान्तानां परमा गतिः ॥ १६
 तस्यैकशृङ्गचिखरे महापद्मैरलङ्कितम् ।
 स्वच्छामृतजलं पुण्यं सुगन्धं समहत् सरः ।
 जैगीषव्याश्रमं पुण्यं योगीन्द्रैरुपसेवितम् ॥ १७
 तत्रासौ भगवान् नित्यमास्ते शिष्यैः समावृतः ।
 प्रधानतरोपैरक्षुद्रैर्ब्रह्मविद्धिर्महात्मभिः ॥ १८
 शङ्को मनोहरश्चैव कौशिकः कृष्ण एव च ।
 सुमना वेदवादस्य शिष्यास्तस्य प्रधानतः ॥ १९
 सर्वयोगरताः शान्ता भक्तोद्धूतविग्रहाः ।
 उपासते महाचार्या ब्रह्मविद्यापरायणाः ॥ २०
 तेषामनुग्रहाभ्यां यतीनां शान्तचेतसाम् ।
 सान्निध्यं कुरुते भूयो दिव्या सह महेश्वरः ॥ २१
 अनेकान्याश्रमाणि स्युस्तज्जिन् गिरिवरोत्तमे ।
 मुनीनां युक्तमनसां सरांसि सरितस्तथा ॥ २२
 तेषु योगरता विप्रा जापकाः संयतेन्द्रियाः ।
 ब्रह्मण्यासक्तमनसो रमन्ते शानतत्पराः ॥ २३
 शास्तेन्यात्मनमाधाय शिखान्तान्तरसंस्थितम् ।

ध्यावन्ति देवभोगान् रीन सर्वमिदं ततम् ॥ २४
 सुमेधं वासवस्त्वानं सहस्रादित्यसन्निभम् ।
 तत्रास्ते भगवानिन्द्रः श्रद्धा सह सुरेश्वरः ॥ २५
 गजशैले तु दुर्गाया भवनं मणितोरणम् ।
 आस्ते भगवती दुर्गा तत्र साक्षात्तमेश्वरी ॥ २६
 उपास्यमाना विविधैः शक्तिभेदैरितस्ततः ।
 गीता योगान्तं लब्ध्वा साक्षादमृतमेश्वरम् ॥ २७
 सुलीलस्य गिरेः शृङ्गे नानाधातुसमुज्ज्वले ।
 शक्तसानां पुराणि स्युः सरांसि शतशो दिक्काः ॥ २८
 तथा पुरशतं विप्राः शतशृङ्गे महाबले ।
 स्फाटिकस्तम्भसंयुक्तं वक्ष्यामामितौजसाम् ॥ २९
 श्वेतोदरगिरेः शृङ्गे सपर्यस्य महात्मनः ।
 प्राकारगोपुरोपेतं मणितोरणमण्डितम् ॥ ३०
 स तत्र गच्छः श्रीमान् साक्षाद्विष्णुरिवापरः ।
 ध्यात्वास्ते तत् परं ज्योतिरात्मानं विष्णुमव्ययम् ॥ ३१
 अन्यच्च भवनं पुण्यं श्रीशृङ्गे सुनिपुङ्गवाः ।
 ओद्व्याः सर्वरत्नाद्यं हिमं समणितोरणम् ॥ ३२
 तत्र सा परमा शक्तिर्विष्णोरतिमनोरमा ।
 अमन्तविभवा लक्ष्मीर्जगत्सम्पन्नोत्सुका ॥ ३३
 आधास्ते देव-गन्धर्व-सिद्ध-चारणवन्दिता ।
 विविध्या जगती वीनिः स्वशक्तिरिणोक्त्वला ॥ ३४
 तत्रैव देवदेवस्य विष्णोरावतनं महत् ।
 सरांसि तत्र वक्षारि विचित्रकमलाग्रयाः ॥ ३५
 तथा सहस्रशिखरे विद्याधरपुराष्टकम् ।
 इन्द्रोपानसंयुक्तं सरोभिखोपशोभितम् ॥ ३६
 मद्यो विमलपानीयाशितनौलोत्पलाकराः ।
 कर्णिकारवनं दिव्यं तत्रास्ते शङ्करः स्वयम् ॥ ३७
 शारिपात्रे महाशैले महालक्ष्म्याः पुरं शुभम् ।
 इन्द्रप्रासादसंयुक्तं घण्टा-चामरभूषितम् ॥ ३८
 नृत्यङ्गिरस्परः सङ्केरितश्वेतश्च शोभितम् ।
 नृद्वज्र-पणवोहुष्टं वेणु-वीणानिनादितम् ॥ ३९
 गन्धर्व-किन्नराकीर्णं संवृतं सिद्धपुङ्गवैः ।
 भास्वद्विजिसमायुक्तं महाप्रासादसङ्कुलम् ।
 महागणेश्वरैर्जुष्टं धार्मिकाणां सुदर्शनम् ॥ ४०
 तत्र सा वसते देवी नित्यं योगपरायणा ।
 महालक्ष्मीर्महादेवी त्रिशूलवरधारिणी ॥ ४१

त्रिनेत्रा शक्तिभिर्देवी संवृता सदसकम्बी ।
 पश्यन्ति तत्र सुनयः सिद्धा यै ब्रह्मवादिनः ॥ ४२
 सुप्राश्नस्योत्तरे भागी सरस्वत्याः पुरोत्तमम् ।
 सरांसि सिद्धकुष्ठानि देवभोग्यानि सत्तमाः ॥ ४३
 पाण्डुरस्य गिरेः शृङ्गे विचित्रद्रुमसङ्कुली ।
 गन्धर्वाणां पुरशतं दिव्यस्त्रीभिः समावृतम् ॥ ४४
 तेषु नित्यं मदीक्षिता नरा नार्थस्तथैव च ।
 क्रौडन्ति मुदिता नित्यं विलासैर्भोगतत्पराः ॥ ४५
 सप्तनस्य गिरेः शृङ्गे नारीपुरमनुत्तमम् ।
 वसन्ति तत्राप्सरसी रत्नाद्या रतिलासकाः ॥ ४६
 चित्रसेनादयो यत्र समावागम्यर्थिनः सदा ।
 सा पुरी सर्वरत्नाद्या नैकप्रसवणैर्युता ॥ ४७
 अनेकानि पुराणि स्युः कौसुदे चापि सत्तमाः ।
 रुद्राणां शान्तरत्नसानीश्वरासक्तचित्तसाम् ॥ ४८
 तेषु रुद्रा महायोगा महेशान्तरधारिणः ।
 समासते परं ज्योतिराकृष्टाः स्वानमेश्वरम् ॥ ४९
 पिप्परस्य गिरेः शृङ्गे गणेशानां पुरतयम् ।
 नन्दीश्वरस्य कपिला तत्रास्ते च महामतिः ॥ ५०
 तथा च जारुधेः शृङ्गे देवदेवस्य धीमतः ।
 दीपमावतनं पुण्यं भास्करस्यामितौजसः ॥ ५१
 तस्यैवोत्तरदिग्भागी चन्द्रस्थानमनुत्तमम् ।
 वसते तत्र रम्ये तु भगवान् श्रीतदीधितिः ॥ ५२
 अन्यच्च भवनं दिव्यं हंसशैले महर्षयः ।
 सहस्रयोजनायामं सुवर्णमणितोरणम् ॥ ५३
 तत्रास्ते भगवान् ब्रह्मा सिद्धसङ्केरभिष्टुतः ।
 सावित्र्या सह विश्वात्मा वासुदेवादिभिर्द्युतः ॥ ५४
 तस्य दक्षिणदिग्भागी सिद्धानां पुरमुत्तमम् ।
 सनन्दनादयो यत्र वसन्ति सुनिपुङ्गवाः ॥ ५५
 पञ्चशैलस्य शिखरे हानवानां पुरतयम् ।
 नातिदूरेण तस्माच्च देवाचार्यस्य धीमतः ॥ ५६
 सुगन्धशैलशिखरे सरिद्धिरुपशोभितम् ।
 कर्हमस्याश्रमं पुण्यं तत्रास्ते भगवानृषिः ॥ ५७
 तस्यैव पूर्वदिग्भागी किञ्चिद् दक्षिणाश्रिते ।
 सनत्कुमारी भगवांस्तत्रास्ते ब्रह्मवित्तमः ॥ ५८
 सर्व्वेष्टेतेषु शैलेषु तथाप्येषु मुनीश्वराः ।
 सरांसि विमला मद्यो देवानामाजयानि च ॥ ५९

सिद्धिद्वानि पुण्यानि मुनिभिः स्थापितानि च ।
वनाभ्यामववर्षाणि संख्यातुं नैव शक्यते ॥ ६०
एष संक्षेपतः प्रोक्तो जम्बूद्वीपस्य विस्तरः ।
न शक्यो विस्तरादत्तं मया वर्षथैरपि ॥ ६१
इति श्रीकौर्म महापुराणे पूर्वभागे भुवन-
कोषविन्यासे जम्बूद्वीपवर्णनं नाम
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

जम्बूद्वीपस्य विस्तारादिगुणैः समन्ततः ।
संवेष्टित्वा क्षीरोदं ब्रह्मद्वीपो व्यवस्थितः ॥ १
ब्रह्मद्वीपे च विप्रेन्द्राः सप्तासन् कुलपर्वताः ।
ऋज्वायताः सुपर्वाणः सिद्धसङ्गनिविताः ॥ २
गोमेदः प्रथमस्तेषां द्वितीयसन्द्र सप्यते ।
नारदो दुन्दुभिश्चैव मणिमान् मेघनिखनः ।
वैभ्राजः सप्तमस्तेषां ब्रह्मणोऽत्यन्तवक्त्रमः ॥ ३
तत्र देवर्षिगन्धर्वैः सिद्धैश्च भगवानजः ।
उपास्यते स विष्णोः साक्षी सर्वस्य विश्वदृक् ॥ ४
तेषु पुण्या जनपदा प्राधयो व्याधयो न च ।
न तत्र पापकर्तारः पुरुषा वै कदाचन ॥ ५
तेषां नद्यश्च सप्तैव वर्षाणान्तु समुद्रगाः ।
तासु ब्रह्मर्षयो नित्यं पितामहमुपासते ॥ ६
अनुत्पन्ना-धिलि चैव विपापा त्रिदिवा कुमा ।
अमृता सुकृता चैव नामतः परिकीर्तिताः ॥ ७
सुदृढनद्यस्तु विख्याताः सरांसि च बह्वन्यपि ।
न चैतेषु युगावस्था पुरुषा वै चिरायुषः ॥ ८
पार्थीकाः कुरराश्चैव विदेहा भाविनस्तथा ।
ब्रह्म-क्षत्रिय-विद्वद्भूतास्तस्मिन् द्वीपे प्रकीर्तिताः ॥ ९
इच्छते भगवान् सोमो वर्णस्तत्र निवासिभिः ।
तेषाञ्च सोमसायुच्यं साक्यं मुनिपुङ्गवाः ॥ १०
सर्वं धर्मरता नित्यं सर्वं मुदितमानसाः ।
पञ्चवर्षसहस्राणि जीवन्ति च निरामयाः ॥ ११
ब्रह्मद्वीपप्रमाणात्तु हि दिगुणैः समन्ततः ।
संवेष्टोऽथुरमाशोधिं शास्त्राणि संयवस्थितः ॥ १२

सप्त वर्षाणि तत्रापि सप्तैव कुलपर्वताः ।
ऋज्वायताः सुपर्वाणः सप्त नद्यश्च सुव्रताः ॥ १३
कुसुद्वीपतस्यैव तृतीयश्च बजाहकः ।
द्वीपः कङ्कस्तु महिषः ककुप्पान् सप्तमस्तथा ॥ १४
क्षीरो तोवा विद्वष्टा च चन्द्रा शुक्ला विमोचनी ।
निवृत्तिषेति ता नद्यः क्षृताः पापहरा नृणाम् ॥ १५
न तेषु विद्यते क्षीमः क्षोधी वा हिजसत्तमाः ।
न चैवास्ति युगावस्था जना जीवन्त्यनामयाः ॥ १६
यजन्ति सततं तत्र वर्षां वावं सनातनम् ।
तेषां तस्याश्च सायुच्यं साक्यञ्च सखीकता ॥ १७
कपिला ब्राह्मणाः प्रोक्ता राजानसाक्षणास्तथा ।
पीता वैष्णवाः क्षृताः कृष्णा द्वीपेऽस्मिन्पञ्चलादिजाः ॥ १८
शास्त्रालस्य तु विस्तारादिगुणैः समन्ततः ।
संवेष्ट्य तु क्षीरोदास्मिन् ब्रह्मद्वीपो व्यवस्थितः ॥ १९
विदुमस्यैव हेमस्य द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा ।
कुशीययो हरिश्चैव मन्दरः सप्त पर्वताः ॥ २०
धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सन्निता तथा ।
तथा विद्युत्प्रभा रामा महानद्यश्च सप्त वै ॥ २१
अन्याश्च व्रतयो विप्रा नद्यो मणिजलाः शुभाः ।
तास्तु ब्रह्माणमीशानं देवाद्याः पर्युपासते ॥ २२
ब्राह्मणा इविण्यो विप्राः क्षत्रियाः शुश्रिणस्तथा ।
वैष्णवाः स्तोभास्तु मन्देहाः शूद्रास्तत्र प्रकीर्तिताः ॥ २३
मर्त्येऽपि ज्ञानसम्पन्ना मैत्र्यादिगुणसंयुताः ।
यज्ञोक्तकारिणः सर्वं सर्वभूतहिते रताः ॥ २४
यजन्ति यज्ञैर्विविधैर्ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
तेषाञ्च ब्रह्मसायुच्यं साक्यञ्च सखीकता ॥ २५
कुशद्वीपस्य विस्तारादिगुणैः समन्ततः ।
क्षौद्रद्वीपः स्थितो विप्रा वेष्टित्वा हृतोदधिम् ॥ २६
क्षौद्रो वामनकस्यैव तृतीयसाधिकारिकः ।
द्विवाहश्च विविन्दस्य पुण्डरीकस्तस्यैव च ।
नाम्ना च सप्तमः प्रोक्तः पर्वतो दुन्दुभिखनः ॥ २७
गौरी कुसुद्वीपे चैव सन्ध्या रात्रिर्मनीषवा ।
स्थातिश्च पुण्डरीकाक्षो नद्यः प्राधान्यतः क्षृताः ॥ २८
पुष्कलाः पुष्करा घन्यास्तिस्रश्च वर्णाः क्रमेण वै ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैष्णवाः शूद्राश्चैव हिजोत्तमाः ॥ २९
अश्वयन्ति महादेवं यज्ञ-दान-यमादिभिः ।

प्रतोपवासेर्विविधैर्होमैश्च पितृतर्पणः ॥ ३०
 तेषां वै रुद्रसायुज्यं साकष्यज्ञातिदुर्लभम् ।
 सखीकृता च सान्नीप्यं जायते तत्प्रसादतः ॥ ३१
 क्रौञ्चद्वीपस्य विस्तारादिगुणेन समन्ततः ।
 प्राकद्वीपः स्थितो विप्रा प्रावेक्ष्य दधिसागरम् ॥ ३२
 उद्बो रैवतस्यैव श्यामाकोऽस्तगिरिस्तथा ।
 आम्बिकैयस्तथा रम्यः कैशरी चेति पञ्चैताः ॥ ३३
 सुकुमारी कुमारी च मलिनौ वैष्णवा तया ।
 हस्तुका धेनुका चैव गभस्तिथेति निम्नगाः ॥ ३४
 आसां पिवन्तः सलिलं जीवन्ते तत्र मानवाः ।
 अनामवा श्मशोकाश्च राग-हेषविवर्जिताः ॥ ३५
 मगाश्च मगधाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रि ॥ वैश्याः शूद्राश्चात्र क्रमेण तु ॥ ३६
 वसन्ति सततं देवं सर्वलोकिकसाक्षिणम् ।
 प्रतोपवासेर्विविधैर्देवदेवं दिवाकरम् ॥ ३७
 तेषां वै सूर्यसायुज्यं सान्नीप्यश्च सकृपता ।
 सखीकृता च विप्रेन्द्रा जायते तत्प्रसादतः ॥ ३८
 प्राकद्वीपं समावृत्य क्षीरोदः सागरः स्थितः ।
 श्वेतद्वीपश्च तन्मध्ये नारायणपरावणाः ॥ ३९
 तत्र पुण्या जनपदा नानासूर्यसमन्विताः ।
 श्वेतास्तत्र नरा नित्यं जायन्ते विष्णुतत्पराः ॥ ४०
 नाचद्वीपे व्याधवस्तत्र जराकृत्युभयं न च ।
 क्रौञ्चलोभविनिर्मुक्ता माया-मात्सर्यवर्जिताः ॥ ४१
 नित्यपुष्टा निरातङ्गा नित्यानन्दाश्च भोगिनः ।
 नारायणशभाः सर्वे नारायणपरावणाः ॥ ४२
 कैचिन्नानपरा नित्यं योगिनः संयतेन्द्रियाः ।
 कैचिज्जपन्ति तप्यन्ति कैचिद्विज्ञानिनोऽपरे ॥ ४३
 अन्ये निर्व्वीजयोगिन ब्रह्मभावेण भाविताः ।
 ध्यायन्ति तत् परंब्रह्म वासुदेवं सनातनम् ॥ ४४
 एकान्तिनो निरासक्ता महाभागवताः परे ।
 पश्यन्ति तत् परंब्रह्म विद्यालाभं तमसः परम् ॥ ४५
 सर्वे चतुर्भुजाकाराः शङ्ख-चक्र-गदाधराः ।
 सुपीतवाससः सर्वे श्रीवत्साङ्गितवच्चसः ॥ ४६
 अन्ये महेश्वरपरास्त्रिपुष्पाङ्गितमस्तकाः ।
 सुयोगाङ्गितिकरणा महागण्डुवाहनाः ॥ ४७
 सर्वे प्रतिसमायुक्ता नित्यानन्दाश्च निर्मलकाः ।

वसन्ति तत्र पुरुषा विष्णोरन्तरधारिणः ॥ ४८
 तत्र नारायणस्यान्यैर्दुर्गमं दुरतिक्रमम् ।
 नारायणं नाम पुरं प्रासादैरुपशोभितम् ॥ ४९
 हेमप्राकारसंयुक्तं स्फाटिकैर्मण्डपैर्युतम् ।
 प्रभासहस्तकक्षितं दुराधमं सुशोभनम् ॥ ५०
 हर्म्यप्रासादसंयुक्तमट्टाक्षकसमाकुलम् ।
 हेमगोपुरसाहसैर्नारदोपशोभितैः ॥ ५१
 शुभास्तरणसंयुक्तैर्विचित्रैः समलङ्कृतम् ।
 नन्दनैर्विविधाकारैः सरिद्धिरुपशोभितम् ॥ ५२
 शरोभिः सर्वतो युक्तं वीणा-वेणुनिनादितम् ।
 पताकाभिर्विचित्राभिरनेकाभिश्च शोभितम् ॥ ५३
 वीथीभिः सर्वतो युक्तं सोपानै रत्नभूजितैः ।
 नदीयतसहस्राढ्यं दिव्यगाननिनादितम् ॥ ५४
 हंसकारणवाकीर्णं चक्रवाकीपशोभितम् ।
 चतुर्द्वारमनौपम्यमगम्यं देवविदिषाम् ॥ ५५
 तत्र तत्राप्सरःसङ्घैर्नृत्यद्विरुपशोभितम् ।
 नानागीतविधानैर्देवानामपि दुर्लभैः ॥ ५६
 नानाविद्यासम्पन्नैः कामुकैरतिकोमलैः ।
 प्रभूतचन्द्रवदनैर्नूपुरारावसंयुतैः ॥ ५७
 ईषतस्मितैः सुविम्बोष्ठैर्बालमुग्धमृगिचक्षुषैः ।
 अशेषविभवोपेतस्तनुमध्यविभूषितैः ॥ ५८
 सुराजहंसचलनैः सुवेपैर्मधुरस्वनैः ।
 संलापालापकुशलोद्दिव्याभरणभूषितैः ॥ ५९
 स्तनभारविनम्रैश्च मधुसूयितलोचनैः ।
 नानावर्णविचित्राङ्गैर्नानाभोगरतिप्रियैः ।
 सत्फलकुसुमोद्यानैरित्येतत्तु शोभितम् ॥ ६०
 असंख्येयगुणं शुद्धमगम्यं त्रिदशैरपि ।
 श्रीमत् पवित्रं दिवस्य श्रीपतेरभितौजसः ॥ ६१
 तस्य मध्येऽतितेजस्कसुद्यन्माकारतोरणम् ।
 स्नानं तद्देष्टव्यं दिव्यं योगिनां सिद्धिदायकम् ॥ ६२
 तन्मध्ये भगवानेकः पुण्डरीकहस्तयुतः ।
 श्वेतैश्शेषजगत्कृतिः शेषादिशयने हरिः ॥ ६३
 विशिष्यमानो योगोद्भूतैः सनन्दनपुरोगमैः ।
 स्वात्मानन्दामृतं पीत्वा पुरस्तात् तमसः परः ॥ ६४
 पीतवासा विद्यालाक्षो महामायो महाभुजः ।
 क्षीरोदकम्यवा नित्यं श्वेतीतपरणम्यः ॥ ६५

सा च देवी जगदध्या पादभूले हरिप्रिया ।
समासे तस्मिन्ना नित्यं पीत्वा नारायणामृतम् ॥ ६६
न तत्राधार्मिका वान्ति न च दिवान्तरालयाः ।
त्रैकुण्डं नाम तत् स्थानं त्रिदशैरपि वन्दितम् ॥ ६७
न मे प्रभवति प्रज्ञा कृत्स्नधास्त्रनिकपणैः ।
एतावच्छ्रूयते वक्तुं नारायणपुरं हि तत् ॥ ६८
स एव परमं ब्रह्म वासुदेवः सनातनः ।
येते नारायणः श्रीमान् मायया मोहयन् जगत् ॥ ६९
नारायणादिदं जातं तस्मिन्नेव व्यवस्थितम् ।
तमेवाधेति कल्पान्ते स एव परमा गतिः ॥ ७०
इति श्रीकौर्म महापुराणे पूर्वभागे भुवनकोष-
विन्यासे ब्रह्मदीपादिकथनं नामाष्ट-
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ।

सुत उवाच ।

शाकदोपस्य विस्ताराद्दिगुणैर्न व्यवस्थितः ।
श्रीरार्णवं समावृत्य दीपः पुष्करसंस्थितः ॥ १
एक एवात्र विप्रेन्द्राः पर्वतो मानसोत्तरः ।
बीजनागां सहस्राणि चोदुं पञ्चाशदुच्छ्रितः ॥ २
तावदेव च विस्तीर्णः सर्वैतः परिमण्डलः ।
स एव दीपसार्धेन मानसोत्तरसंस्थितः ॥ ३
एक एव महाभागः सन्निवेशाद्दिधाकृतः ।
तस्मिन् दीपे स्मृतो ह्यै तु पुण्यो जनपदौ शुभौ ।
अपरो मानसस्याथ पर्वतस्यानुमण्डलौ ॥ ४
महावीतं स्मृतं वर्षं धातकीखण्डमेव च ।
खादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवारितः ॥ ५
तस्मिन् दीपे महावृक्षो न्यग्रोधोऽमरपूजितः ।
तस्मिन् निवसति ब्रह्मा विश्वात्मा विश्वभावनः ॥ ६
तत्रैव मुनिगार्हृणाः शिव-नारायणालयः ।
वसत्यत्र महादेवो हरोदुं हरिरव्ययः ॥ ७
अम्बुल्वमानो ब्रह्माद्यैः कुमारैश्च योगिमिः ।
गन्धर्वैः किन्नरैर्यक्षैरौश्रवः कृष्णापिङ्गलः ॥ ८
सस्त्रास्तत्र प्रजाः सन्वा ब्रह्मणा सहस्रलिङ्गः ।
निरामयाविशोकाश्च राग-देषविवर्जिताः ॥ ९

सत्वावृते न तत्रास्तां मोक्षमाधममध्यमाः ।
न वर्णाश्रमधर्माश्च न नद्यो न च पर्वताः ॥ १०
परेण पुष्करेणाथ समावृत्य स्थितो महान् ।
खादूदकसमुद्रस्तु समन्ताद्दिगुत्तमाः ॥ ११
परेण तस्य महती दृश्यते लोकसंस्थितिः ।
काञ्चनोद्दिगुणा भूमिः सर्वत्रैकमिलोपमा ॥ १२
तस्याः परेण शैलस्तु मर्यादा भानुमण्डलः ।
प्रकाशप्रकाशश्च लोकालोकः स उच्यते ॥ १३
बीजनागां सहस्राणि दृश्य तस्योच्छ्रितः स्मृतः ।
तावानेव च विस्तारो लोकालोकमहागिरेः ॥ १४
समावृत्य तु तं शैलं सर्वतो वै समास्थितम् ।
तमखाण्डकटाहेन समन्तात् परिवेष्टितम् ॥ १५
एते सप्त महालोकाः पातालाः सम्मकीर्तिताः ।
ब्रह्माण्डाधिपविस्तारः संक्षेपेण मनोदितः ॥ १६
अण्डानामीदृशानान्तु कोव्यो ज्ञेयाः सहस्रशः ।
सर्वगत्वात् प्रधानस्य कारणस्याव्ययात्मनः ॥ १७
अण्डेष्वेतेषु सर्वेषु भुवनानि चतुर्दश ।
तत्र तत्र चतुर्वेक्का रुद्रा नारायणादयः ॥ १८
दशोत्तरमथैकैक-मण्डावरणसप्तकम् ।
समन्तात् संस्थितं विप्रास्तत्र वान्ति मनीषिणः ॥ १९
अनन्तमेकमव्यक्तमनादिनिधनं महत् ।
अतोत्य वर्तते सर्वं जगत्प्रकृतिरक्षरम् ॥ २०
अनन्तलमनस्तस्य यतः संस्था न विद्यते ।
तदव्यक्तमिदं ज्ञेयं तद्ब्रह्म परमं सुवम् ॥ २१
अनन्त एष सर्वत्र सर्वस्थानेषु पठ्यते ।
तस्य पूर्वं मयाप्युक्तं यत्तन्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ २२
स एव सर्वत्र गतः सर्वस्थानेषु पूज्यते ।
भूमौ रसातले चैव आकाशे पवनेऽनले ॥ २३
अर्थेषु च सर्वेषु दिवि चैव न संशयः ।
तथा तमसि सखे वाप्येष एव महाद्युतिः ॥ २४
अनेकधाविभक्तश्च त्रीदृशे पुण्योत्तमः ॥ २५
महेश्वरः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभावम् ।
अण्डाब्रह्मा समुत्पन्नस्तेन खलमिदं जगत् ॥ २६
इति श्रीकौर्म महापुराणे पूर्व-
भागे भुवनकोषविन्यासो नामै-
कोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ जघुः ।

सतीतानागतानीह यानि मन्वन्तराणि वै ।
 तानि त्वं कथयामाकं व्यासांश्च हापरे युगे ॥ १
 वेदशाखाप्रणयिनो देवदेवस्य धीमतः ।
 तत्रावतारान् धर्मार्थमीशानस्य कथौ युगे ॥ २
 क्रियन्तो देवदेवस्य शिष्याः कलियुगेऽपि वै ।
 एतत् सर्वं समासेन सूत वक्तुमिहार्हसि ॥ ३
 सूत उवाच ।

मनुः स्वायम्भुवः पूर्वं ततः सारोचिषी मतः ।
 उत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥ ४
 षष्ठे ते मनवोऽतीताः साम्यतन्तु रवेः सुतः ।
 त्रैवस्तोऽयं यस्यैतत् सप्तमं वर्त्ततेऽन्तरम् ॥ ५
 स्वायम्भुवन्तु कथितं कल्पादावन्तरं मया ।
 अत जघ निबोधध्वं मनोः सारोचिषस्य तु ॥ ६
 पारावताश्च तुषिता देवाः सारोचिषेऽन्तरे ।
 विपश्चिन्नाम देवेन्द्रो बभूवासुरमर्द्दनः ॥ ७
 जलैस्तम्बस्तथा प्राणो दक्षोऽर्जिष्यमस्तथा ।
 तिमिरश्चाव्वीरांश्च सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥ ८
 त्रैलोक्यमुत्पन्नास्तु सुताः सारोचिषस्य तु ।
 द्वितीयमेतदाख्यातमन्तरं शृणु भीतमम् ॥ ९
 तृतीयोऽप्यन्तरे चैव उत्तमो नाम वै मनुः ।
 सुशान्तिस्तत्र देवेन्द्रो बभूवामित्रकर्षणः ॥ १०
 सुधामानस्तथा सत्या शिवाश्च प्रतर्द्दनाः ।
 वज्रवर्त्तिनः पञ्चैते गणा हाड्यकाः क्षृताः ॥ ११
 रजोगात्रोर्षवाङ्मस्य सवनश्चानघस्तथा ।
 सुतपाः शुक्र इत्येते सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥ १२
 तामसस्यान्तरे देवाः सुरावा हरयस्तथा ।
 सत्याश्च सुधियश्चैव सप्तविंशतिका गणाः ॥ १३
 शिविदिन्द्रस्तथवासीच्छतयज्ञोपलक्षणः ।
 बभूव यज्ञरे भक्तो महादेवाश्चैने रतः ॥ १४
 ज्योतिर्दाम पृथुः काव्यश्चेतोऽभिर्वरुणस्तथा ।
 वीररत्नपयो ज्येते सप्त तत्रापि चान्तरे ॥ १५
 यक्षमे चापि विप्रेन्द्रा रैवतो नाम नामतः ।
 मनुर्विभुश्च तत्रेन्द्रो बभूवासुरमर्द्दनः ॥ १६

अमिता भूतयस्तत्र वैकुण्ठाश्च सुरोत्तमाः ।
 एते दिवगणास्तत्र चतुर्दश चतुर्दश ॥ १७
 हिरण्यरोमा वेदशीलार्षवाङ्मस्यैव च ।
 वेदवाङ्मस्यः सुवाङ्मस्य सप्तर्षयो महासुनिः ।
 एते सप्तर्षयो विप्रास्तत्रासन् रैवतेऽन्तरे ॥ १८
 सारोचिषोत्तमस्य तामसो रैवतस्तथा ।
 प्रियव्रतान्विता ज्येते चत्वारो मनवः क्षृताः ॥ १९
 षष्ठे मन्वन्तरे चापि चाक्षुषस्तु मनुर्द्विजाः ।
 मनोजवस्तथैवेन्द्रो देवाश्चैव निबोधत ॥ २०
 आद्याः प्रसूता भव्याश्च पृथुकाश्च द्विवीकसः ।
 महानुभावा लीलाश्च पञ्चैते ज्ञाष्टका गणाः ॥ २१
 सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानुत्तमो मनुः ।
 अभिमानः सहिष्णुश्च सप्तासृषयः शुभाः ॥ २२
 विवस्वतः सुतो विप्राः आरुर्देवो महाद्युतिः ।
 मनुः स वर्त्तते धीमान् साम्यतं सप्तमेऽन्तरे ॥ २३
 आदित्या वसवो रुद्रा देवास्तत्र मरुद्गणाः ।
 पुरन्दरस्तथैवेन्द्रो बभूव परवीरश्च ॥ २४
 वशिष्ठः कश्यपश्चात्रिजमन्त्रिश्च गौतमः ।
 विश्वामित्रो भरद्वाजः सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥ २५
 विष्णुशक्तिरनौपम्या सत्त्वोद्दिक्ता स्थिता स्थितौ ।
 तदंशभूता राजानः सर्वे च त्रिदिवीकसः ॥ २६
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वमाकृत्यां मानसः सुतः ।
 रुचेः प्रजापतेर्जज्ञे तदंशनामवहिजाः ॥ २७
 ततः पुनरसौ देवः प्राप्ते सारोचिषेऽन्तरे ।
 तुषितायां समुत्पन्नस्तुषितैः सह रैवतैः ॥ २८
 शौत्तमेऽप्यन्तरे विष्णुः सत्यैः सह सुरोत्तमः ।
 सत्यावामभवत् सत्यः सत्यरूपो जगद्गर्भः ॥ २९
 तामसस्यान्तरे चैव सप्तमे पुनरेव हि ।
 हर्ष्यायां हरिभिर्देवैर्हरिरेवामवहरिः ॥ ३०
 रैवतेऽप्यन्तरे चैव सप्तम्यामानसो हरिः ।
 सम्भूतो मानसैः साहं देवैः सह महाद्युतिः ॥ ३१
 चाक्षुषेऽप्यन्तरे चैव वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
 विकुण्ठावामसौ जज्ञे वैकुण्ठदेवतैः सह ॥ ३२
 मन्वन्तरेऽत्र सप्तमे तथा वैवस्वतेऽन्तरे ।
 वामनः कश्यपादिष्णुरदित्यां सम्प्रभूव च ॥ ३३
 त्रिभिः क्रमैरिमांशोकान् जिह्वा धिन महात्मना ।

पुरन्दराय त्रेलोक्यं दत्तं निहतकण्ठकम् ॥ ३४

इत्येतास्तनवस्तस्य सप्तमन्वन्तरेषु वै ।

सप्त वैवाभवन् विप्रा दामिः संरक्षिताः प्रजाः ॥ ३५

वज्रादिश्रमिहं कृत्वा वामनेन महात्मना ।

तस्मात् सर्वैः कृतो विष्णुर्विघ्नातोः प्रवेष्टनात् ॥ ३६

एष सर्वं वृक्षव्यादौ पाति हन्ति च केषवः ।

भूतान्तरात्मा भगवान् नारायण इति श्रुतिः ॥ ३७

एकाग्रिण जगत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ।

चतुर्धा संक्षिप्तो व्यापो सगुणो निर्गुणोऽपि च ॥ ३८

एका भगवतो मूर्तिर्त्रिभिर्नमो धियामसा ।

वासुदेवमिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला ॥ ३९

द्वितीया काशसंज्ञाया तामसी शिवसंज्ञिता ।

निहन्त्री सकलस्यान्ते वैष्णवी परमा तनुः ॥ ४०

सर्वोद्भक्ता द्वतीवान्या प्रद्युम्नेति च संज्ञिता ।

जगत् संस्थापयिद्विष्टं सा विष्णोः प्रकृतिरुवा ॥ ४१

चतुर्विं वासुदेवस्य मूर्तिर्ब्रह्मेति संज्ञिता ।

राजसी चानिरुवाद्या प्रद्युम्नचट्टिकारिका ॥ ४२

यः स्वपितृष्विष्टं हन्ता प्रद्युम्नेन सह प्रभुः ।

नारायणाख्यो ब्रह्माख्यो प्रजासर्गं करोति सः ॥ ४३

वासी नारायणतनुः प्रद्युम्नाख्या शुभा कृता ।

तथा समोद्भयिद्विष्टं सदेवासुरमानुषम् ॥ ४४

सर्वं सर्वं जगत्सूतिः प्रकृतिः परिकीर्तिता ।

वासुदेवो ज्ञानस्तात्मा केवली निर्गुणो हरिः ॥ ४५

प्रधानं पुरुषः काशः तत्त्वतत्त्वमनुसमम् ।

वासुदेवात्मकं नित्यमेतद्विज्ञातं मुच्यते ॥ ४६

एकस्त्रिं चतुष्पादं चतुर्धा पुनरच्युतः ।

विभेदं वासुदेवोऽसौ प्रद्युम्नो भगवान् हरिः ॥ ४७

कृष्णरूपेणो व्यासो विष्णुर्नारायणः स्वयम् ।

अपान्तरतमाः पूर्णं खेच्छया ज्ञानवहरिः ॥ ४८

अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा ऋषयो विदुः ।

एकोऽयं वेदं भगवान् व्यासो नारायणः प्रभुः ॥ ४९

इत्येतद्विष्णुमाहात्म्यं कथितं मुनिवत्तमाः ।

एतत् सर्वं पुनः सत्यमेवं ज्ञात्वा न मुच्यति ॥ ५०

इति श्रीकौर्मो महापुराणे पूर्वभागे

मन्वन्तरकीर्तने विष्णुमाहात्म्ये

पञ्चाध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाध्यायः ।

सूत उवाच ।

अस्मिन् मन्वन्तरे पूर्वं वर्तमाने महान् प्रभुः ।

दापरे प्रथमे व्यासो मनुः स्वायम्भुवो मतः ॥ १

विभेदं बहुधा वेदं निवोगाद्ब्रह्मणः प्रभोः ।

द्वितीये दापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥ २

तृतीये शोभना व्यासश्चतुर्थे व्यादृहस्यतिः ।

सविता पञ्चमे व्यासः षष्ठे मरुतुः प्रकीर्तितः ॥ ३

सप्तमे च तथैवेन्द्रो वसिष्ठश्चाष्टमे मतः ।

नारदस्तस्य नवमे त्रिषामा दशमे मतः ॥ ४

एकादशे तु ऋषभः सुतेजा द्वादशे कृतः ।

त्रयोदशे तथा धर्मः सप्तमस्तु चतुर्दशे ॥ ५

अध्याक्षणिः पञ्चदशे धौक्ष्ये तु षण्णवः ।

सप्तणवः सप्तदशे अष्टादशे ऋतणवः ॥ ६

ततो व्यासो भरद्वाजस्तस्मादूर्ध्वन्तु गौतमः ।

वाचस्पत्यैकविंशे तस्मान्नारायणः परः ॥ ७

अथविंशद्वयोविंशे वात्सीकिस्तत्परः कृतः ।

पञ्चविंशे तथा यन्त्रिः षड्विंशे तु पराशरः ॥ ८

सप्तविंशे तथा व्यासो जातूक्यो महासुनिः ।

अष्टाविंशे पुनः प्राप्ते अस्मिन् वै दापरे विजाः ॥ ९

पराशरस्ततो व्यासः कृष्णरूपेणोऽभवत् ।

स एव सर्ववेदानां पुराणानां प्रदर्शकः ॥ १०

पाराशर्यो महायोगी कृष्णरूपेणो हरिः ।

पाराश्व दिवनीयानं दृष्ट्वा स्तुत्वा त्रिलोक्यमम् ॥ ११

तत्प्रसादादसौ व्यासं वेदानामकरोत् प्रभुः ।

सर्वं शिष्यान् स जग्राह चतुरो वेदपारगान् ॥ १२

जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायनमेव च ।

पैशं तैषां चतुर्थश्च पञ्चमं मां महासुनिः ॥ १३

ऋग्वेदपाठकं पैशं जग्राह स महासुनिः ।

यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥ १४

जैमिनिं सामवेदस्य पाठकं सोऽन्वपद्यत् ।

तथैवाथर्ववेदस्य सुमन्तुर्नृपिसप्तमम् ।

इतिहासपुराणानि प्रवक्तुं मामयोजयत् ॥ १५

एकं व्यासीद्वयजुर्वेदस्यं चतुर्धा प्रकल्पयत् ।

चतुर्वीतमभूत् तस्मिन्नेन वचनमकाकरोत् ॥ १६

आध्वर्यवं यजुर्मिः स्यादग्निहोत्रं हिजोत्तमाः ।
 धोक्तातं सामभिसृजे ब्रह्मलक्ष्मण्यध्वमिः ॥ १०
 ततः सत्रे च सप्तत्य ऋग्वेदं कृतवान् प्रभुः ।
 यजुषि तु यजुर्वेदं सामवेदन्तु साममिः ॥ १८
 एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
 शाखानान्तु प्रतेनैव यजुर्वेदमन्वाकरोत् ॥ १८
 सामवेदं सहस्रेण शाखानां प्रविभेद सः ।
 यजुर्वर्णमन्वो वेदं विभेद नवकेन तु ।
 भेदेष्टाद्वैय्यासः पुराणं कृतवान् प्रभुः ॥ २०
 सोऽयनेकशतुष्पादो वेदः पूर्वं पुरातनः ।
 षोडशो ब्रह्मणो जातः सर्वहोषविशेषनः ॥ २१
 वेदवेद्यो हि भगवान् वासुदेवः समातनः ।
 स गौतमी परो वेदेद्यो वेदेन स वेदवित् ॥ २२
 एतत् परतरं ब्रह्म षोडशरागन्दसुप्तमम् ।
 वेदवाक्योद्दितां तत्त्वं वासुदेवः परं पदम् ॥ २३
 वेदविद्यामिमां वेत्ति वेदं वेदपरो मुनिः ।
 अवेद्यं परमं वेत्ति वेदनिष्ठः सदेष्टरः ॥ २४
 स वेदवेद्यो भगवान् वेदमूर्तिर्महेष्टरः ।
 स एव वेद्यो वेदस्य तमेवास्मिन् मुच्यते ॥ २५
 इत्येतद्वचनं वेद्यमोक्षारं वेदमव्ययम् ।
 अवेद्यस्य विज्ञानाति पाराशर्यो महासुनिः ॥ २६
 इति श्रीकौर्म महापुराणे पूर्वभागे वेदव्यास-
 कथने एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

हिपञ्चाशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

वेदव्यासवताराणि दापरे कथितानि तु ।
 महादेवावताराणि कथी मृणत सुप्रताः ॥ १
 पादः कलिगुणि खेती देवदिवो महाद्युतिः ।
 नाम्ना हिताय विप्राणामभूदेवस्तेऽन्तरे ॥ २
 हिमवच्छिखरे रम्ये सकली पर्वतोत्तमे ।
 तस्य शिष्याः प्रशिष्याश्च बभूवुरमितप्रभाः ॥ ३
 खेतः खेतशिखरश्च खेतास्यः खेतकोदितः ।
 चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ४
 सुकारो महेश्वर सुधीरः कण्ठस्तथा ।

श्रीकाचिस्त्वय योगीन्द्रो जैगीषव्योऽयं सप्तमे ॥ ५
 षष्ठमे दधिवाहः स्यान्मन्त्रे ऋषभः प्रभुः ।
 शशुस्तु दशमे प्रोक्तस्तथादुषः परः स्रुतः ॥ ६
 दाद्वेष्टिः समाख्यातो बाली वाच त्रयोदशे ।
 चतुर्दशे गौतमस्तु वेदधीर्षा ततः परः ॥ ७
 गोकर्णसामवत् तस्माद्गुहावासः शिखरश्चतुः ।
 जटामाखट्टहासश्च दाद्वी जाल्मी तथा ॥ ८
 महावामो मुनिः शूली छिन्नमुण्डीश्वरः खड्गम् ।
 सचिण्णः सोमधर्मा च नकुलीश्वर एव च ॥ ९
 वैवस्वतेऽन्तरे यशोरवतारास्त्रिशूलिनः ।
 षष्ठविंशतिराख्याताः सन्ते कलिगुणि प्रभोः ।
 तीर्थे कायावतारे स्यादेवेद्यो नकुलीश्वरः ॥ १०
 तत्र देवाधिदेवस्य चत्वारः सुतपोधनाः ।
 शिष्या बभूवुस्तान्येषां प्रत्येकं मुनिपुङ्गवाः ॥ ११
 प्रसन्नमनसो दान्ता ऐश्वरी भक्तिमास्थिताः ।
 क्रमेण तान् प्रवक्ष्यामि योगिनी शिववित्तमान् ॥ १२
 दुन्दुभिः शतकपय ऋषीकः केतुमांस्तथा ।
 विप्रोकश्च विकेशश्च विद्याश्चः प्रापनाशनः ॥ १३
 सुमुखो दुर्मुखश्चैव दुर्दमो दुरतिक्रमः ।
 सनकश्च सनन्दश्च क्षमारश्च समातनः ॥ १४
 वाक्कणश्च महावीर्यो धर्मात्मानो महीजयः ।
 सुनामा विरजाश्चैव शङ्खवाक्खज एव च ॥ १५
 सारस्तस्तथा मेघो घनबाहः सुबाधनः ।
 कपिलबासुरिश्चैव बोधः पञ्चशिखो मुनिः ॥ १६
 पराशरश्च गर्गश्च भार्गवश्चाग्निरास्तथा ।
 चक्रवर्तुनिरामित्रः केतुमृगस्तपोधनाः ॥ १७
 सखोदरश्च सत्यश्च सत्याशो सत्यकेशकः ।
 सर्वज्ञः समबुद्धिश्च साध्यासाध्यस्तथैव च ॥ १८
 सुधामा काण्डपञ्चाय विसृष्टो विरजास्तथा ।
 चक्रिस्तप्तथा चैव शवणोऽयं सुवेद्यकः ॥ १९
 कुणिश्च कुणिबाह्वश्च कुम्भीरः कुनेतकः ।
 कण्ठपो शुभना चैव आवनोऽयं वृहस्पतिः ॥ २०
 उत्तमो वामदेवश्च महाकावो महानिष्ठः ।
 वाचःश्रवाः सुकेशश्च स्यावाश्वः शपथीश्वरः ॥ २१
 हिरण्यनाभः कौशिको श्रीकाचिः कुमुदिस्तथा ।
 सुमन्तवर्षश्चो विहान् कवचः कुम्भिकम्बरः ॥ २२

ब्रह्मो हर्षावशिष्टेव केतुमान् गौतमस्तथा ।
मन्त्राची मधुपिब्रह्म खेतकेतुस्तपोवनः ॥ २३
उषिणो वृहद्वक्ष्य देवसः कविरेव च ।
मालिहोत्रोन्निवेशस्तु युवनाश्रयः भरदसुः ॥ २४
हगलः कुण्डकर्णश्च कुन्तसेव प्रवाहकः ।
उल्लको विद्युतस्यैव ग्राहको ज्ञाश्रवसावनः ॥ २५
अक्षपाद् कुमारश्च उल्लको वसुवाहनः ।
कुणिकस्यैव गर्गश्च मित्रको रुद्रदेव च ॥ २६
मिथ्या एते महात्मानः सर्वावर्त्तेषु योगिनाम् ।
विमला ब्रह्मभूविष्ठा ज्ञानयोगपरायणाः ॥ २७
कुर्वन्ति चावताराणि ब्राह्मणानां हिताय च ।
योगेश्वराणामादिगर्हसंस्थापनाय वै ॥ २८
ये ब्राह्मणाः संसरन्ति नमस्यन्ति च कर्षवः ।
तर्पयन्त्यर्चयन्त्येतान् ब्रह्मविद्यामवाप्नुयुः ॥ २९
इदं वैवस्वतं प्रोक्तमन्तरं विस्तरेण तु ।

मविद्यति च सावर्णो हृत्सावर्ण एव च ॥ ३०
हृत्सो ब्रह्मसावर्णो यश्चै एकादशः षटः ।
हाहृषो हृत्सावर्णो रौष्यनामा त्रयोदशः ।
भौत्यसतुर्दशः प्रोक्तो मविद्या मनवः क्रमात् ॥ ३१
अथ वः कथितो ज्ञेयः पूर्वो नारायणैरितः ।
भूतेर्भवेर्वर्त्तमानैरात्मनैरुपहंसितः ॥ ३२
यः पठेच्छ्रुत्वाहापि चावधीता दिजोत्तमान् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोको गच्छीयते ॥ ३३
पठेद्देवास्तथै ज्ञात्वा गच्छीतीदेषु वैव हि ।
नारायणं नमस्कृत्य भावेन पुरुषोत्तमम् ॥ ३४
नमो देवाधिदेवाय देवानां परमात्मने ।
पुरुषाय पुराणाय विष्णवे कूर्मरूपिणे ॥ ३५
इति श्रीकौर्म महापुराणे पूर्वभागे
द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

समाप्तोऽयं पूर्वभागः ।

उपरिभागः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

(ईश्वरगीता ।)

अथ कुरुः ।

भवता कथितः सम्यक् सर्गः स्वावशुवस्ततः ।
 ब्रह्माष्टस्यास्य विस्तारो भवन्तरविनिश्चयः ॥ १
 तत्रेश्वरेश्वरो देवो वर्णिमिर्धर्मतत्परैः ।
 ज्ञानयोगरतेर्मित्यमाराध्यः कथितस्त्वया ॥ २
 तत्त्वज्ञाधिपसंसार-दुःखनाशमनुत्तमम् ।
 ज्ञानं ब्रह्मकविषयं धर्मं पश्येन तत् परम् ॥ ३
 त्वं हि नारायणः साक्षात् कृष्णरूपावनात् प्रभो ।
 अवाप्ताखिलविज्ञानस्तत् त्वां पृच्छामहे पुनः ॥ ४
 भूता भुनीनां तदाप्यं कृष्णरूपावनात् प्रभुम् ।
 स्रुतः पौराणिकः श्रुत्वा भाषितुं श्रुपचक्रमे ॥ ५
 वषाज्जिह्वन्तरे व्यासः कृष्णरूपावनाः स्वयम् ।
 आजगाम मुनिसेठा वत्त सर्वं समाकृते ॥ ६
 तं दृष्ट्वा वेदविदांसं काशमेवमव्युत्तिम् ।
 व्यास कमलपत्राक्षं प्रथेमुर्दिजपुङ्गवाः ॥ ७
 यथात दृष्टवद्भूमौ दृष्टासौ लोमहर्षणः ।
 प्रदक्षिणीकृत्य गुरुं प्राञ्जलिः पार्श्विगोऽभवत् ॥ ८
 पृष्ट्वास्तेऽनामयं विद्वाः यौनकाद्या महाभुनिम् ।
 समाह्वयान्नं तन्न तद्दुष्यं समकल्पयन् ॥ ९
 अन्धेमानज्वीराक्षं पराभरसुतः प्रभुः ।
 कश्चिन्न हानिस्तपसः स्वाध्यायस्य श्रुतस्य च ॥ १०
 ततश्च स्रुतः स्वगुरुं प्रणम्याह महाभुनिम् ।
 ज्ञानं तद्ब्रह्मविषयं भुनीनां वक्तवर्चसि ॥ ११
 इमे हि मुनयः भान्तास्तापसा धर्मेतत्पराः ।
 शुश्रूषा जायते तेषां वक्तवर्चसि तत्त्वतः ॥ १२
 ज्ञानं विमुक्तिर्दिव्यं यन्मे साक्षात् लब्धोदितम् ।
 भुनीनां व्याहृतं पूर्वं विष्णुना कूर्मकपिणा ॥ १३
 श्रुत्वा स्रुतस्य वचनं मुनिः सत्यवतीसुतः ।

प्रणम्य शिरसा तर्हं वचः प्राह सुखावहम् ॥ १४

व्यास उवाच ।

वन्द्यो देवो महादेवः पृष्टो योगीश्वरैः पुरा ।
 सनत्कुमारप्रमुखैः स्वयं यत् समभाषत ॥ १५
 सनत्कुमारः सनकस्तथैव च सनन्दनः ।
 अङ्गिरा रुद्रसहितो भृशुः परमधर्मेवित् ॥ १६
 कणादः कपिलो गगो वामदेवो महाभुनिः ।
 शुक्रो वसिष्ठो भगवान् सर्व्वं संवत्तमानसाः ॥ १७
 परस्परं विचार्य्यते संभवविष्टचेतसः ।
 तत्प्रवन्तस्तपो धीरं पुण्ये बह्मिकाशमे ॥ १८
 अपश्यंस्ते महाद्योगगृहिं यमैसुतं मुनिम् ।
 नारायणमनाद्यन्तं नरेण सहितं तदा ॥ १९
 संस्तुय विविधैः स्तोत्रैः सर्व्ववेदसमुद्भवैः ।
 प्रथेमुर्भक्तिसंयुक्ता योगिनो योगविस्तमम् ॥ २०
 विश्वाय वाञ्छितं तेषां भगवानपि सर्व्ववित् ।
 प्राह गङ्गीरया वाचा किमयं तथ्यते तपः ॥ २१
 अह्वयन् हृष्टमनसो विश्वात्मानं सनातनम् ।
 साक्षान्नारायणं देवमागतं सिद्धिस्तृप्तकम् ॥ २२
 वयं संभवमापन्नाः सर्व्वं वै ब्रह्मवादिनः ।
 भवन्तमेव भरणं प्रपन्नाः पुरुषोत्तमम् ॥ २३
 त्वं वेत्ति परमं गुह्यं सर्व्वन्तु भगवानृषिः ।
 नारायणः स्वयं साक्षात् पुराणोऽव्यक्तपुरुषः ॥ २४
 न ह्यन्यो विद्यते वेत्ता ज्ञानते परमेश्वरम् ।
 स ज्ञानकाकमचक्षं संभवं हेतुमर्हसि ॥ २५
 किंकारणमिदं कृत्वां को नु संसरते सदा ।
 कश्चिदात्मा च का मुक्तिः संसारः किंनिमित्तिकः ॥ २६
 कः संसारपतीशानः को वा सर्व्वं प्रपश्यति ।
 किं तत् परतरं ब्रह्म सर्व्वं नो वक्तवर्चसि ॥ २७

एवमुक्त्वा तु मुनयः प्रापश्यन् पुनर्पूजितम् ।
 विहाय तापसं वेधं संस्थितं स्नेह तेजसा ॥ २८
 विभ्राजमानं विमलं प्रभामण्डलमण्डितम् ।
 श्रीवत्सवचसं देवं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ॥ २९
 यङ्ग-चन्द्र-गङ्गापाणिं शार्ङ्ग-चक्रं शिवा वृतम् ।
 न दृष्टस्तत्क्षणादिव नरस्तस्यैव तेजसा ॥ ३०
 तदन्तरे महादेवः प्रसादाङ्कितशेखरः ।
 प्रसादाभिमुखो रुद्रः प्रादुरासीत्तद्देखरः ॥ ३१
 निरीक्ष्य ते जगन्नाथं त्रिनेत्रं चन्द्रभूषणम् ।
 तुष्टुवुष्टमनसो भक्त्या तं परमेश्वरम् ॥ ३२
 जयेश्वर महादेव जय भूतपते शिव ।
 जवाधिपमुनीयान तपसाभिपूजित ॥ ३३
 सहस्रमूर्तिर्विश्वात्मन् जगद्दन्तप्रवर्तक ।
 जवानन्त जगज्जल-त्राण-संहारकारक ॥ ३४
 सहस्रचरणयोगाग्रको योगीन्द्रवन्दित ।
 जवास्त्रिकापते देव नमस्ते परमेश्वर ॥ ३५
 संस्तुतो भगवान्नीयस्त्राण्यको भक्तवत्सलः ।
 समाश्रित्य हृषीकेशं प्राह गङ्गीरवा गिरा ॥ ३६
 किमर्थं पुण्डरीकाक्ष मुनीन्द्रा ब्रह्मवादिनः ।
 इमं समागता दीप्यं किं नु कार्यं भवाभ्युत ॥ ३७
 चाकथ्य तस्य तदाकथं देवदेवो जगद्गणैः ।
 प्राह देवो महादेवं प्रसादाभिमुखं स्थितम् ॥ ३८
 इति हि मुनयो देव तापसाः श्रीणकल्पाः ।
 चम्पागतानां शरणं सम्यग्दर्शनकाङ्क्षिणाम् ॥ ३९
 अहि प्रसन्नो भगवान् मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 सन्निधौ मम तज्ज्ञानं दिव्यं वक्तुमिच्छामि ॥ ४०
 तं हि वेत्त स्वमात्मानं न अन्यो विद्यते शिव ।
 ततस्त्वमात्मनात्मानं मुनीन्द्रेभ्यः प्रदर्शय ॥ ४१
 एवमुक्त्वा हृषीकेशः प्रोवाच मुनिपुङ्गवान् ।
 प्रदर्शयन् योगसिद्धिं निरीक्ष्य तुषमध्वजम् ॥ ४२
 सन्दर्शनाभ्यर्चयत्यग्रस्याव शूचिनः ।
 कृतार्थं स्वमात्मानं ज्ञातुमर्हस्य तत्त्वतः ॥ ४३
 प्रष्टुमर्हस्य विश्लेषं प्रत्यक्षं पुरतः स्थितम् ।
 मनैव सन्निधावेव वचावदध्यतौश्वरः ॥ ४४
 निश्चयं विष्णोर्वचनं प्रणम्य तुषमध्वजम् ।
 सनत्कुमारप्रमुखाः पृच्छन्ति ज महेश्वरम् ॥ ४५

प्रसादाङ्कितशेखरे दिव्यमासनं विमलं शिवम् ।
 किमप्यचिन्त्यं गङ्गादीश्वराद्यं समुद्रभौ ॥ ४६
 तदाससाह योगात्मा विष्णुना सह विश्रुतम् ।
 तेजसा पूरयन् विश्रुतं भाति देवो महेश्वरः ॥ ४७
 ततो देवादिदेवं यङ्गरं ब्रह्मवादिनः ।
 विभ्राजमानं विमलो तज्जिन् दृढशूरासने ॥ ४८
 वं प्रपश्यन्ति योगस्थाः स्वात्मन्यात्मानमीश्वरम् ।
 अमल्यतेजसं शान्तं शिवं दृढशिरे किञ्च ॥ ४९
 यतः प्रसूतिर्भूतानां यत्नेतत् प्रविक्षीयते ।
 तमासनस्थं भूतानामीयं दृढशिरे किञ्च ॥ ५०
 यदन्तरा सर्वमेतद्भवतोऽभिन्नमिदं जगत् ।
 सवासुदेवमीयानमीयं दृढशिरे परम् ॥ ५१
 प्रोवाच पृष्टो भगवान् मुनीनां परमेश्वरः ।
 निरीक्ष्य पुण्डरीकाक्षं स्वात्मयोगमनुत्तमम् ॥ ५२
 तच्छृणुष्वं वचान्यादमुच्यमानं भवानवाः ।
 प्रशान्तमनसः सर्वं ज्ञानमीश्वरभाषितम् ॥ ५३
 इति श्रीकौर्म्य महापुराणे उपरिभागे श्रीमद्भग-
 वद्देश्वरगीताक्षरपञ्चमस्क ब्रह्मविद्यायां
 योगशास्त्रे ऋष्यादिसंवादे ज्ञानयोगी
 नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

इश्वर उवाच ।

अवाच्यमेतद्विज्ञानमात्मगुह्यं जनातनम् ।
 बन्ध देवा विजानन्ति यतस्तोऽपि दिजातवः ॥ १
 इदं ज्ञानं समाश्रित्य ब्रह्मभूता दिजोत्तमाः ।
 न संसारं प्रपद्यन्ते पूर्वोऽपि ब्रह्मवादिनः ॥ २
 गुह्याहुस्ततमं साक्षाद्गोपनीयं प्रवक्षतः ।
 वक्ष्ये भक्तिमतामद्य युष्माकं ब्रह्मवादिनाम् ॥ ३
 आत्मायं कैवल्यः स्वच्छः शुद्धः सूक्ष्मः जनातनः ।
 अस्ति सर्वान्तरः साक्षाद्विज्ञातस्तमसः परः ॥ ४
 सोऽन्तर्बामी स पुरुषः स प्राणः स महेश्वरः ।
 स काशोऽत्र तद्व्यक्तं स च वेद इति श्रुतिः ॥ ५
 अस्मादिजायते विश्वमत्रैव प्रविक्षीयते ।
 स मायो मायया बद्धः करोति विविधास्तनूः ॥ ६

न चाप्यसं संसरति न संसारमवः प्रभुः ।
 नार्थं पुण्यो न संसिद्धिर्न तेजः पवनो नमः ॥ ७
 न प्राणो न मनोऽव्यक्तं न शब्दः स्वप्न एव च ।
 न रूपं न रसो गन्धो नार्थं कर्ता न वागपि ॥ ८
 न पाणि-पादौ नो पाशुर्न चोपस्थं दिशोऽन्तमाः ।
 न च कर्ता न मोक्षो वा न च प्रकृति-पुरुषौ ।
 न नावो नैव च प्राणा न चैव परमार्थतः ॥ ९
 यथा प्रकाश-तमसोः सम्बन्धो नोपपद्यते ।
 तद्वदर्थं न सम्बन्धः प्रपञ्च-परमात्मनोः ॥ १०
 ज्ञायात्तपो यथा लोके परस्परविकल्पाय ।
 तद्वत् प्रपञ्च-पुरुषौ विभिन्नौ परमार्थतः ॥ ११
 ज्ञायात्मा सलिलसङ्घो विकारो स्यात् स्वल्पतः ।
 न हि तस्य भवेत्पुनरित्युक्त्यास्तदर्थेऽपि ॥ १२
 पश्यन्ति मुनयो मुक्ताः स्वात्मानं परमार्थतः ।
 विकारहीनं निर्द्वन्द्वमानन्दमात्मनमव्ययम् ॥ १३
 यत्तं कर्ता सुखी दुःखी कृपः स्वर्गसिद्धिर्वा मतिः ।
 वा चाद्वयकारकर्तृत्वादात्मन्यारोपिता जनैः ॥ १४
 बहन्ति वेदविदांसः साक्षिणं प्रकृतेः परम् ।
 भोक्तारमणं कुहं सर्वत्र समवस्थितम् ॥ १५
 तस्माद्ज्ञानमूखो हि संसारः सर्वदेहिनाम् ।
 अज्ञानाद्वयज्ञानात् तत्त्वं प्रकृतिसङ्गतम् ॥ १६
 नित्योद्दिष्टं स्वयं ज्योतिः सर्वत्रगः पुरुषः परः ।
 अद्वयाराविदेकेन कर्त्ताहमिति मन्यते ॥ १७
 पश्यन्ति ऋषयोऽव्यक्तं नित्यं सदृशदात्मकम् ।
 प्रधानं प्रकृतिं बुद्धेः कारणं ब्रह्मवाहिनः ॥ १८
 तेनार्थं सङ्गतः स्वात्मा कूटस्थोऽपि निरञ्जनः ।
 स्वात्मानमसुरं ब्रह्म नावबुध्येत तत्त्वतः ॥ १९
 अनात्मन्यात्मविज्ञानं तस्माद्बुद्धं तथेदितम् ।
 रागद्वेषाद्वो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः ॥ २०
 कर्माप्यस्य मत्तान् दोषाः पुण्यापुण्यमिति स्थितिः ।
 तद्वधादेव सर्वेषां सर्वदेहिमुद्भवः ॥ २१
 नित्यः सर्वत्रगो ज्ञात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ।
 एकः सन्तिष्ठते यत्तथा मावया न स्वभावतः ॥ २२
 तस्माद्देहेतमेवाङ्गुर्गन्धः परमार्थतः ।
 भवोऽव्यक्तस्वभावेन वा च मायात्मसंख्या ॥ २३
 ज्ञा हि भूमसम्पर्काकाशो मणिर्नो भवेत् ।

अन्तःकरणजैर्भावितात्मा तदस्य स्थित्यते ॥ २४
 यथा स्वप्नमवा भाति केवलः स्फटिकोपलः ।
 उपाधिहीनो विमलस्तथेवात्मा प्रकाशते ॥ २५
 ज्ञानस्वरूपमेवाङ्गुर्गन्धैतद्विषयतयाः ।
 पर्यस्वरूपमेवान्ये पश्यन्त्यन्ये कुदृष्टवः ॥ २६
 कूटस्थो निर्गुणो व्यापी चैतन्यात्मा स्वभावतः ।
 दृश्यते ज्ञर्थक्येण पुरुषैर्भ्रान्तदृष्टिभिः ॥ २७
 यथा स लक्ष्यते रक्तः केवलं स्फटिको जलैः ।
 रक्तिकाद्युपधानेन तद्वत् परमपुरुषः ॥ २८
 तस्मादात्माक्षरः शुद्धो नित्यः सर्वत्रगोऽव्ययः ।
 उपासितव्यो मन्तव्यः श्रोतव्यश्च सुमुमुक्षुभिः ॥ २९
 यदा मनसि चैतन्यं भाति सर्वत्र सर्वदा ।
 योगिनः ब्रह्मज्ञानस्य तदा सम्पद्यते स्वयम् ॥ ३०
 यदा सर्वान् भूतानि स्वात्मन्येवाभिपश्यति ।
 सर्वभूतेषु चात्मानं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३१
 यदा सर्वान् भूतानि समाधिस्थो न पश्यति ।
 एकभूतः परेणासी तदा भवति केवलः ॥ ३२
 यदा सर्वं प्रमुच्यन्ते कामा धीऽस्य कृदि स्थिताः ।
 तदासावदतीभूतः क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥ ३३
 यदा भूतपुण्यमावनेकस्वमनुपश्यति ।
 तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते सदा ॥ ३४
 यदा पश्यति चात्मानं केवलं परमार्थतः ।
 मायामात्रं जगत् कुहं तदा भवति निर्हतः ॥ ३५
 यदा जल-जरा-दुःख-व्याधीनामेकमेवजम् ।
 केवलं ब्रह्मविज्ञानं जायतेऽसौ तदा शिवः ॥ ३६
 यथा नदीगदा लोके सागरेणैकतां ययुः ।
 तद्वदात्माक्षरेणासौ निष्कलेनैकतां व्रजेत् ॥ ३७
 तस्मादिज्ञानमेषास्ति न प्रपञ्चो न संस्रितिः ।
 अज्ञानेनाहतं लोके विज्ञानं तेन मुञ्चति ॥ ३८
 विज्ञानं निर्मलं सूक्ष्मं निर्विकल्पं यदव्ययम् ।
 अज्ञानमितरत् सर्वं विज्ञानमिति तत्त्वतम् ॥ ३९
 एतदः परमं सांख्यं भाषितं ज्ञानमुत्तमम् ।
 सर्ववेदान्तसारं हि योगस्यैकचित्ता ॥ ४०
 योगात् सञ्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्तते ।
 योगज्ञानाभिपुङ्क्तस्य नावाप्यं विद्यते कश्चित् ॥ ४१
 यदेव योगिनो यान्ति सांख्यैस्तदधिगम्यते ।

एकं सांख्यस्य योगस्य चः पञ्चति स तत्त्ववित् ॥ ४२
 अन्ये हि योगिनो विप्रा ज्ञेयार्थासक्तचेतसः ।
 मथन्ति तत्र तत्रैव हि बान्धो कुण्ठकुण्ठयः ॥ ४३
 यत्तत् सर्व्वमतं दिव्यमैश्वर्य्यममर्षां मयत् ।
 ज्ञानयोगाभियुक्तस्तु दिक्षान्ते तद्वाप्नुयात् ॥ ४४
 एष आत्माहमव्यक्तो मायावी परमेश्वरः ।
 कीर्तितः सर्व्ववेदेषु सर्व्वाला सर्व्वतोमुखः ॥ ४५
 सर्व्वरूपः सर्व्वरसः सर्व्वगन्धोऽसरोऽमरः ।
 सर्व्वतःपाणिपादोऽहमस्तर्बाभी समातनः ॥ ४६
 यपाणिपादो ज्वनी ग्रहीता हृदि संक्षितः ।
 अचक्षुरपि पश्यामि तच्चाकर्ष्यः शृणोम्यहम् ॥ ४७
 वेदाहं सर्व्वमेवेहं न मां जानाति कश्चन ।
 प्राङ्मूर्धन्तं पुरुषं मामेकं तत्त्वदर्शिनः ॥ ४८
 पञ्चन्ति ब्रह्मणो हेतुमात्मनः सूक्ष्मदर्शिनः ।
 निर्गुणामसकृपस्य सदैश्वर्य्यमनुत्तमम् ॥ ४९
 यन् देवा विज्ञानन्ति मोहिता मम नावया ।
 वक्ष्ये समाहिता यूयं शृणुध्वं ब्रह्मवादिनः ॥ ५०
 नाहं प्रयास्ता सर्व्वस्य मायातीतः स्वभावतः ।
 प्रेरयामि तंवापौहं कारणं सुरयो विदुः ॥ ५१
 वक्ष्ये गुह्यतमं देहं सर्व्वगं तत्त्वदर्शिनः ।
 प्रविष्टा मम सायुष्यं जन्मन्ते योगिनोऽव्ययम् ॥ ५२
 यि हि मायामतिक्रान्ता मम वा विश्वरूपिणी ।
 जन्मन्ते परमं शुद्धं निर्व्वाणं ते मया सह ॥ ५३
 न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ।
 प्रसादाहम योगीन्द्रा एतदेहानुशासनम् ॥ ५४
 तत् पुत्र-पुत्रि-योगिभ्यो दातव्यं ब्रह्मवादिभिः ।
 बहुतमेतदिच्छानं सांख्ययोगसमाश्रयम् ॥ ५५
 इति श्रीकौर्म महापुराणे उपरिभागे श्रीमन्नग-
 वदीश्वरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
 योगशास्त्रे ज्ञानयोगो नाम
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

अव्यक्ताद्भवत् काशः प्रधानं पुरुषः परः ।
तेभ्यः सर्वमिदं ज्ञातं तस्माद्ब्रह्ममयं जगत् ॥ १

सर्वतःपाणिपादानां सर्वतोऽक्षिप्रसीमुषे ॥ ८ ॥
सर्वतःश्रुतिमहोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ९ ॥
सर्वेन्द्रियगुणाभां सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
सर्वाधारं सहानन्दमव्यक्तं तत्तत्तत्तत् ॥ १० ॥
सर्वोपमानरहितं प्रमाणातीतगोचरम् ।
निर्विकल्पं निराभां सर्ववाचं पराजितम् ॥ ११ ॥
अमित्रं मित्रसंस्कारं प्राशस्तं हवमव्ययम् ।
निर्गुणं परमं ज्योतिस्तज्ज्ञानं सूरयो विदुः ॥ १२ ॥
स आत्मा सर्वभूतानां स वाचाभ्यन्तरः परः ।
सोऽहं सर्वत्राः शान्तिं ज्ञानात्मा परमेश्वरः ॥ १३ ॥
मवा ततमिदं विश्वं जगत् स्थावर-जङ्गमम् ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि यदा वेद स वेदवित् ॥ १४ ॥
प्रधानं पुरुषश्चैव तत्सहस्रसङ्गतम् ।
तवोरनादिरुद्दिष्टः काक्षः संयोगजः परः ॥ १५ ॥
अवनेतदनाद्यन्तमव्यक्ते समवस्थितम् ।
तदात्मकं तदव्यत् स्यात् तद्रूपं मामकं विदुः ॥ १६ ॥
महद्वाद्यं विशेषान्तं सम्यसृतेऽक्षिणं जगत् ।
वा सा प्रकृतिरुद्दिष्टा मोहिनी सर्वदिशिनाम् ॥ १७ ॥
पुरुषः प्रकृतिस्त्री वै भुक्ते यः प्राकृतान् गुणान् ।
अहङ्कारविस्तृतात् प्रोच्यते पदविंशकः ॥ १८ ॥
आद्यो विकारः प्रकृतेर्महानिति च कथ्यते ।
विचारयन्तिविज्ञानाद् अहङ्कारस्तदुत्थितः ॥ १९ ॥
एक एव महानात्मा सोऽहङ्कारोऽभिधीयते ।
स जीवः सोऽन्तरालेति गीयते तत्त्वचिन्तकैः ॥ २० ॥
तेन वेदयते सर्वं सुखं दुःखञ्च जन्मसु ।
स विज्ञानात्मकस्तस्य मनः स्यादुपकारकम् ॥ २१ ॥
तेनाविकृतस्तत्प्रात् संसारः पुरुषस्य तु ।
स आविवेकः प्रकृती सङ्गात् कालेन सोऽभवत् ॥ २२ ॥
काक्षः सृजति भूतानि काक्षः संहरते प्रजाः ।
सर्वं काक्षस्य वशमा न काक्षः कस्यचिदपि ॥ २३ ॥
सोऽन्तरा सर्वमेवेहं निवच्छति समातनः ।
प्रोच्यते भगवान् प्राणः सर्वेशः पुरुषोत्तमः ॥ २४ ॥
सर्वेन्द्रियेशः परमं मन आङ्गर्मेनीषिणः ।
मनसबाध्यहङ्कारस्त्वहङ्कारात्माहान् परः ॥ २५ ॥
महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।
पुरुषाङ्गमवान् प्राणस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥ २६ ॥

॥ १८ ॥ २० तं व्योम व्योमातीतोऽग्निरीश्वरः ।
 सोऽहं ब्रह्माव्ययः शान्तो मावातीतमिहं जगत् ॥ १९ ॥
 नास्ति भक्तः परं भूतं मासु विधाव सुच्यते ।
 नित्यं मेहास्ति जगति भूतं स्थावर-जङ्गमम् ।
 ऋते मानेकमव्यक्तं व्योमरूपं महेश्वरम् ॥ २१ ॥
 सोऽहं ब्रह्माणि सकलं संहारामि सदा जगत् ।
 मावी मायामयो देवः कालेन सह सङ्गतः ॥ २२ ॥
 मल्लज्जिवावेव काशः करोति सकलं जगत् ।
 निवोजयत्यनन्तात्मा स्रोतरेदानुयासनम् ॥ २३ ॥
 इति श्रीकौर्म महापुराणे उपरिभागे श्रीमद्भग-
 वद्गीश्वरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
 योगशास्त्रेऽव्यक्तादिष्टानयोगो
 नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

वज्रं समाहिता वृषं शृणुष्व ब्रह्मवादिनः ।
 नाद्यात्वं देवदेवस्य धनं सर्वं प्रवर्तते ॥ १ ॥
 नाहं तपोमिर्विविधैर्न दानेन न चेन्द्रिया ।
 शक्यो हि पुरुषैर्घातुमते भक्तिमनुत्तमाम् ॥ २ ॥
 अहं हि सर्वभूतानामस्तस्मिन्नामि सर्व्वेभ्यः ।
 मां सर्व्ववादिषां लोको न जानाति सुनीश्वरः ॥ ३ ॥
 वक्ष्याम्यन्तरा सर्व्वमिहं वो हि सर्व्वान्तरः परः ।
 सोऽहं जाता विधाता च काद्यामिर्विश्वतोमुखः ॥ ४ ॥
 न मां पश्यन्ति सुमनः सर्व्वं पिबन्तिवैकल्यः ।
 ब्रह्मा च मनवः पद्मो धि चान्ये प्रवितौजसः ॥ ५ ॥
 स्रजन्ति सततं वेदा मामेकं परमेश्वरम् ।
 वज्रन्ति विविधैरग्निं ब्राह्मणा वैदिकीर्मख्ये ॥ ६ ॥
 सर्व्वं लोका न पश्यन्ति ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 भावन्ति योगिनो देवं भूताधिपतिमीश्वरम् ॥ ७ ॥
 अहं हि सर्व्वरुचिषां भोक्ता चैव प्रथमदः ।
 सर्व्वदेवतगुर्भूता सर्व्वान्ता सर्व्वसंस्मितः ॥ ८ ॥
 मां पश्यन्तीह विराजो धार्मिका वेदवादिनः ।
 तेषां सन्निहितो नित्यं धि मां नित्यमुपासते ॥ ९ ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या धार्मिका मासुपासते ।

तेषां ददामि तत् स्वानमानन्दं परमं पदम् ॥ १० ॥
 अन्येऽपि धि स्वर्गकस्याः शूद्राद्या नीचजातयः ।
 भक्तिमन्तः प्रसुच्यन्ते कालेन नवि सङ्गताः ॥ ११ ॥
 मङ्गला न विनश्यन्ति मङ्गला वीतकल्मषाः ।
 आहवेव प्रतिघातं न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ १२ ॥
 वो वै निन्दति तं शूद्रो देवदेवं च निन्दति ।
 वो हि पूजयते भक्त्या च पूजयति मां सदा ॥ १३ ॥
 पद्मं पुष्पं फलं तोषं महाराजनकारणात् ।
 वो मे ददाति निवर्तं च मे भक्तः प्रियो जग ॥ १४ ॥
 अहं हि जगतामाहो ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
 विद्मो हस्तवान् वेदानमेषानात्मनिःसृताम् ॥ १५ ॥
 अहमेव हि सर्व्वेषां योगिनां गुरुव्ययः ।
 धार्मिकाणाञ्च गोप्ताहं निहन्ता वेदविद्विषाम् ॥ १६ ॥
 अहं हि सर्व्वसंसारलोचको योगिनामिह ।
 संसारहेतुरेवाहं सर्व्वसंसारवर्जितः ॥ १७ ॥
 अहमेव हि संहर्ता संसृष्टा परिपालकः ।
 माया वै मामिका शक्तिर्माया लोकविमोहनी ॥ १८ ॥
 ममैव च परा शक्तिर्वा सा विद्येति गीयते ।
 नाशयामि तवा मायां योगिनां हृदि संस्मितः ॥ १९ ॥
 अहं हि सर्व्वशक्तीनां प्रवर्तक-निवर्तकः ।
 आधारभूतः सर्व्वेषां निधानमहतस्य च ॥ २० ॥
 एका सर्व्वान्तरा शक्तिः करोति विविधं जगत् ।
 आख्याय ब्रह्मणो रूपं मन्मथी मद्भिष्टिता ॥ २१ ॥
 अन्या च शक्तिर्विपुला संस्त्रापयति मे जगत् ।
 भूता नारायणोऽनन्तो जगन्नाथो जगन्मयः ॥ २२ ॥
 तृतीया महती शक्तिर्निहन्ति सकलं जगत् ।
 तामसो मे समाख्याता कात्यायना वृद्धपिणो ॥ २३ ॥
 ध्यानेन मां प्रपश्यन्ति कैचिज्ज्ञानेन चापरे ।
 अपरे भक्तियोगेन कर्मयोगेण चापरे ॥ २४ ॥
 सर्व्वेषामेव भक्तानामिष्टः प्रियतमो जग ।
 वो हि ज्ञानेन मां नित्यमाराधयति नान्यथा ॥ २५ ॥
 अन्ये च हरयि भक्ता महाराजनकारिणः ।
 तेषां मां प्राप्तुमख्येव नावर्तन्ते च वै पुनः ॥ २६ ॥
 मया ततमिहं ब्रह्मं प्रधान-पुरुषात्मकम् ।
 नख्येव संस्मितं विश्वं मया सख्येय्येति जगत् ॥ २७ ॥
 नाहं प्रेरयिता विप्राः परमं योगनाम्नितः ।

प्रेरयामि जगत् कृत्स्नमेतद्व्यो वेद सोऽमृतः ॥ २८
पञ्चान्यपिमेवेद वर्तमानं स्वभावतः ।
करोति कासो भगवान् महायोगेश्वरः स्वयम् ॥ २९
सोऽहं सर्वोच्यते योगी मायो प्राक्तेषु सूरिभिः ।
योगेश्वरोऽसौ भगवान् महायोगेश्वरः स्वयम् ॥ ३०
महत्त्वं सर्वतत्त्वानां परमात् परमेष्ठिनः ।
प्रोच्यते भगवान् ब्रह्मा महाब्रह्मसोऽमृतः ॥ ३१
यो मामेवं विजानाति महायोगेश्वरेश्वरम् ।
सोऽविकल्पेन योगिन युज्यते नात्र संशयः ॥ ३२
सोऽहं प्रेरयिता देवः परमानन्दसंयुतः ।
नृत्यामि योगी सततं वस्तुहेह स योगवित् ॥ ३३
इति युज्यतमं ज्ञानं सर्ववेदेषु निश्चितम् ।
प्रसन्नचेतसि देवं शान्तिं कावाञ्छितामधि ॥ ३४
इति श्रीकौर्मो महापुराणे उपरिभागे श्रीमद्भग-
वद्गीश्वरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे देवदेवमाहात्म्यज्ञानयोगो
नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

एतावदुक्ता भगवान् योगिनां परमेश्वरः ।
जनार्त्तं परमं भावनैश्वरं समुद्भवम् ॥ १
यं ते दृष्टगुरोश्चानं तेषां परमं निधिम् ।
नृत्यमानं महादेवं विष्णुना गगनेऽमले ॥ २
तं विदुर्वीगतस्त्वष्टा योगिनी यतमानसाः ।
तमीयं सर्वभूतानामाकाशे दृष्टः किल ॥ ३
यस्य भावामरं सर्वं घेनेहं प्रियते जगत् ।
नृत्यमानः स्वयं विप्रेर्विश्लेषः खलु दृश्यते ॥ ४
वत्पादपङ्कजं कृत्वा पुण्ड्रोऽज्ञानजं भवम् ।
जहाति नृत्यमानं तं भूतेषां दृष्टः किल ॥ ५
यं विनिश्चा जितश्लाघाः शान्ता भक्तिसमन्विताः ।
ज्योतिर्मयं प्रपद्यन्ति स योगी दृश्यते किल ॥ ६
सोऽज्ञानाब्जोचयेत् क्षिप्रं प्रसन्नो भक्तवत्सलः ।
तमेवं मोचकं दृष्टमाकाशे दृष्टः परम् ॥ ७
सहस्रपिरसं देवं सहस्रवरणाकृतम् ।

सहस्रबाहुं जटिकं चन्द्रार्चकतश्चरम् ॥ ८
वसानं चक्षुः वैवाद्यं शृङ्गायुक्तमहाकरम् ।
दण्डपाणिं त्रवीर्णं सूर्यसोमाजिकोचनम् ॥ ९
ब्रह्माक्षं तेषां स्वेन सर्वमावृत्य धिष्ठितम् ।
दंष्ट्राकराक्षं दुर्धरं सूर्यकोटिसमप्रभम् (क) ॥ १०
सज्जन्तमनसस्त्वाकां दहन्तमखिप्तं जगत् ।
नृत्यन्तं दृष्टगुरोर्त्रं विश्वकर्माणमीश्वरम् ॥ ११
महादेवं महायोगं देवानामपि हवतम् ।
पशूनां पतिषीमानं ज्योतिषां ज्योतिरन्वयम् ॥ १२
पिनाकिर्न विष्वाक्षाक्षं भेषजं भवरोगिणाम् ।
काक्षाक्षानं काक्षकाक्षं देवदेवं भृशेश्वरम् ॥ १३
समापतिं विष्वापाक्षं योगानन्दमयं परम् ।
ज्ञान-वैराग्यनिरुद्धं ज्ञानयोगं जनातनम् ॥ १४
प्राश्नतेऽख्येविटपं चर्माचारं दुरासदम् ।
महेन्द्रोपेन्द्रनमितं महर्षिगणवन्दितम् ॥ १५
साधारं सर्वयशतीनां महायोगेश्वरेश्वरम् ।
योगिनां परमं ब्रह्म योगिनं योगिवन्दितम् ।
योगिनां हृदि तिष्ठन्तं योगमावाप्तमावृतम् ॥ १६
सखेन जगतो योगिं नारायणमनामयम् ।
ईश्वरेणैकमापन्नमपश्यन् ब्रह्मवादिनः ॥ १७
दृष्ट्वा तद्देश्वरं कर्पं सद्रं नारायणात्मकम् ।
कृतार्थं जेनिरे सन्तः स्वात्मानं ब्रह्मवादिनः ॥ १८

समस्तुमारः समस्तो भृगुश्च
सनातनस्यैव समन्दस्य ।
रेभ्योऽङ्गिरा वामदेवोऽयं शुभ्रो
महर्षिरसिः कपिलो मरौचिः ॥ १९
दृष्ट्वा सद्रं जगदीशितारं
तं पद्मनामाश्रितवामभागम् ।
ध्यात्वा हृदिकं प्रणिपत्य मूर्ध्नां
कृत्वापाक्षं स्वेन गिरःस भूवः ॥ २०
सोऽक्षरसुखार्थं विलोक्य देव-
मन्तःपरीरं निहितं गुहायाम् ।
समस्तुवन् ब्रह्ममयैर्वपोभि-
रानन्दपूर्णहितमानसा वै ॥ २१

(क) दतः परं—यस्यस्यस्यस्यस्यस्य वासुमाभ्यन्तरं
परमिति पञ्चाहंमधिकं कश्चित् पुस्तके दृश्यते ।

मुनयः सन्तुः ।

लामेकमीयं पुद्गलं पुराणं
प्राचिच्छ्वं बहुमनन्तबीगम् ।
नमाम सर्वं हृदि सन्निविष्टं
प्रथितं ब्रह्ममयं पवित्रम् ॥ २२
यस्मिन्ति तां मुनयो ब्रह्मवीनिं
हान्ताः शान्ता विमलं सत्त्ववर्णम् ।
ध्यातात्मकमयं स्वे शरीरे
कविं परेश्यः परमात् परम् ॥ २३
जप्तः प्रसूता जगतः प्रसूतिः
सर्वानुभूतं परमाणुभूतः ।
अणोरणीवान् महतो महीदा-
ह्वामेव सर्वं प्रवहन्ति सन्तः ॥ २४
हिरण्यगर्भो जगदन्तरात्मा
जप्तोऽस्ति जातः पुद्गलः पुराणः ।
स जायमानो भवता निवृष्टो
वशाविधानं सकलं सत्त्वम् ॥ २५
जप्तो वेदाः सकलाः सम्प्रसूता-
ह्वयेवान्ते संस्थितिं ते लभन्ते ।
पञ्चामखां जगती हेतुभूतं
मृत्यन्तं स्वे हृदि सन्निविष्टम् ॥ २६
जयैवेदं भास्यते ब्रह्मचक्रं
मादावी तं जगतामेकमायः ।
नमामखां शरणं सम्पन्ना
योगात्मानं चित्पतिं दिव्यमृत्यम् ॥ २७
पञ्चामखां परमाकाशमध्ये
मृत्यन्तं ते महिमानं करामः ।
सर्वात्मानं बहुधा सन्निविष्टं
ब्रह्मानन्दमनुभूयानुभूय ॥ २८
ओङ्कारस्तो वाचको मुक्तिवीजं
लामचरं प्रकृती गूढरूपम् ।
तत् तां सत्यं प्रवहन्तीह सन्तः
स्वव्यभं भवतो यत्प्रभावम् ॥ २९
स्तुवन्ति तां सततं सर्ववेदा
मन्ति लामपयः क्षीणदोषाः ।

शान्तात्मानः सत्यसत्त्वा वरिष्ठं
विधमिन्ति तां सततो ब्रह्मनिष्ठाः ॥ ३०
भवानीशो मादिमान् विश्वरूपः
ब्रह्मा विष्णुः परमेष्ठो वरिष्ठः ।
सात्मानन्दमनुभूय विधमते
सर्वज्योतिरपद्या नित्यमुक्ताः ॥ ३१
एको सद्ब्रह्मं करोषीह विश्वं
पाञ्चवक्ष्यमाणं विश्वरूपः ।
लामेवान्ते विश्वं विन्दतीहं
नमामखां शरणं सम्पन्नाः ॥ ३२
एको वेदो बहुभाषो जगन्त-
ह्वामेवैकं जीवद्येककल्पम् ।
वेद्यं तां सै शरणं सम्पन्ना
माद्यमेतां ते तदन्तीह विप्राः (क) ॥ ३३
लामेकभाङ्गः परमसु सहं
प्राणं उच्यन्तं हरिमणिमौघम् ।
रुद्रं मृत्युमनिक्तं चैकितानं
धातारमादित्यमनेककल्पम् ॥ ३४
लमचरं परमं वेदितव्यं
लमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
लमव्ययः चाश्चतस्रैर्गोप्ता
समात्मनस्त्वं पुद्गलोत्तमोऽसि ॥ ३५
लमेव विष्णुस्तुष्टपानमखां
लमेव सद्रो भगवानपीशः ।
तं विश्वनाथः प्रकृतिः प्रतिष्ठा
सर्वेश्वरस्त्वं परमेश्वरोऽसि ॥ ३६
लामेकभाङ्गः पुद्गलं पुराण-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
चिन्मात्रमव्यक्तमचिन्मयकपं
खं ब्रह्म शून्यं प्रकृतिर्गुणाव ॥ ३७
वदन्तरा सर्वमिदं विभाति
वद्व्ययं निर्भक्तमेककल्पम् ।
किमप्यचिन्मं तव रूपमेतत्
तदन्तरा सम्प्रतिभाति तत्त्वम् ॥ ३८

(क) तेषां शान्तः शान्तो नेतरेवामिति कश्चित् पाठः ।

योगेश्वरं भद्रमनस्तपस्वि
परावर्णं ब्रह्मतनुं पुराणम् ।
ममाम सर्वं परमार्थिनस्त्वां
प्रसीद भूताधिपते महेश ॥ ६८
तत्पादपद्मकरणादेष-
संसारवीर्यं निखर्यं प्रवाति ।
मनो निवम्य प्रणिधाव काशं
प्रसादयामो वयमेकमीशम् ॥ ६९
मनो भवावास्तु भवोद्भव
काशाव सर्वान् हरान् तुभ्यम् ।
नमोऽस्तु रुद्राय कपर्दिने ते
नमोऽनघे देव नमः शिवाय ॥ ७०

ततः स भगवान् प्रीतः कपर्दीं कृष्णवाहनः ।
संस्तुत्य परमं रूपं प्रकृतिस्रोऽभवद्भवः ॥ ७१
ते भवं भूतमध्येयं पूर्ववत् समवस्थितम् ।
दृष्ट्वा नारायणं हिवं विमिता वाक्यमब्रुवन् ॥ ७२
भगवन् भूतमध्येय गोतृणाञ्जितपासन ।
दृष्ट्वा ते परमं रूपं निर्गुताः स्तः समातन ॥ ७३
भवत्प्रसादात्मके परमिन् परमेश्वर ।
अस्माकं जायते भक्तिरूपेवाव्यभिचारिणी ॥ ७४
इदानीं चोतुमिच्छामो माहात्म्यं तव यशस्य ।
भूयोऽपि यैवं वक्तव्यं वाचात्म्यं परमेश्वरः ॥ ७५
स तेषां वाक्यमाकर्ण्य योगिनां योगसिद्धिः ।
प्राह गङ्गीरसा वाचा समाजीक्य च माधवम् ॥ ७६
इति श्रीकौर्म्य महापुराणे उपरिभागे श्रीमद्भग-
वद्गीश्वरगौतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-
शास्त्रे देवदेवमृत्युर्धनमक्तियोगो
नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पञ्चोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

शृणु धर्मश्रयः सर्वं यथावत् परमेश्वरः ।
वक्ष्यामीशस्य माहात्म्यं यत्तद्देवविदो विदुः ॥ १
सर्वलोकिकनिर्माता सर्वलोकिकरक्षिता ।

सर्वलोकिकसंरक्षता सर्वलोकाहं समातनः ॥ २
सर्वेषामेव वस्तूनामस्तर्वामी महेश्वरः ।
मध्येवान्ते स्थितं सर्वं नाहं सर्वत्र संस्थितः ॥ ३
भवद्भिरनुतं दृष्टं यत् स्वरूपस्य मामकम् ।
ममेषा सुपमा विप्रा भावा वै दर्शिता मया ॥ ४
सर्वेषामेव भावानामन्तरा समवस्थितः ।
प्रेरयामि जगत् कृत्वां क्रियाशक्तिरियं मम ॥ ५
मयिदं चेष्टते विश्वं तदे भावानुवर्ति मे ।
सोऽहं काशो जगत् कृत्वां प्रेरयामि कलात्मकम् ॥ ६
एकाग्रिण जगत् कृत्वां करोमि मुनिपुङ्गवाः ।
संहराम्येककूपेण दिधावस्था ममेव तु ॥ ७
यादिमध्यास्तनिर्मातो मायातत्त्वप्रवर्तकः ।
शोभयामि च सर्गादौ प्रधान-पुरुषाबुधौ ॥ ८
ताभ्यां सञ्जायते विश्वं संयुक्ताभ्यां परस्परम् ।
महदादिक्रमेणैव मम तेजो विकृष्यते ॥ ९
यो हि सर्वजगत्साक्षी कालचक्रप्रवर्तकः ।
हिरण्यगर्भो मार्तण्डः सोऽपि महेश्वरः ॥ १०
तस्मै दिव्यं स्वमैश्वर्यं ज्ञानयोगं समातनम् ।
इक्ष्वाणात्मजान् वेदान् कल्पादौ चतुरो दिजाः ॥ ११
स मन्त्रियोगतो देवो ब्रह्मा महावभावितः ।
दिव्यं तन्मामकीश्वर्यं सर्वदावगतः स्वयम् ॥ १२
स सर्वलोकनिर्माता मन्त्रियोगेन सर्ववित् ।
भूत्वा चतुर्मुखः सर्गं सृजत्येवात्मसम्भवः ॥ १३
सोऽपि नारायणोऽनन्तो लोकानां प्रभवोऽव्ययः ।
ममैव च परा सूर्यः करोति परिपालनम् ॥ १४
योऽन्तकः सर्वभूतानां रुद्रः कालात्मकः प्रभुः ।
महाशयासौ सततं संहरिष्यति मे तनुः ॥ १५
इदं वदति देवानां कथं कव्याधिनामपि ।
पाकस्य कुरुते वज्रिः सोऽपि मच्छक्तिनोदितः ॥ १६
भुक्तमाहारजातस्य पश्यते तद्दर्शिन्यम् ।
वैश्वानरोऽग्निर्मगवान्गीश्वरस्य नियोगतः ॥ १७
योऽपि सर्वान्शसां चोनिर्वरुणो देवपुङ्गवः ।
सोऽपि सञ्जीवयितुं कृत्वां गीश्वरस्य नियोगतः ॥ १८
योऽन्तस्तिष्ठति भूतानां वहिर्देवः प्रभञ्जनः ।
महाशयासौ भूतानां शरीराणि विभर्ति हि ॥ १९
योऽपि सञ्जीवनीं नृणां देवानाममृताकरः ।

शोभः स मन्त्रियोगिन मोदितः किञ्च वर्त्तते ॥ २०
 यः स्वभाषा जगत् कृत्स्नं प्रभासयति सर्व्वथः ।
 सूर्य्यो हृष्टिं वितनुते स्वोस्त्रेणैव स्ववन्धुवः ॥ २१
 सोऽप्येष जगच्छास्ता यन्नः सर्व्वामरेश्वरः ।
 बल्वनां फलदो देवो वर्त्ततेऽसौ महाप्रवा ॥ २२
 यः प्रभास्ता जगद्भूनां वर्त्तते निवभादिह ।
 समो वैवस्वतो देवो देवदेविनियोगतः ॥ २३
 सोऽपि सर्व्वधनाध्यक्षो यनानां सम्महात्मकः ।
 सोऽप्येश्वरनियोगिन कुबेरो वर्त्तते सदा ॥ २४
 यः सर्व्वरक्षसां नाभस्तामसानां फलप्रदः ।
 मन्त्रियोगादसौ देवो वर्त्तते निर्ऋतिः सदा ॥ २५
 वेतालगणभूतानां स्वामी भोगफलप्रदः ।
 ईशानः किञ्च भक्तानां सोऽपि तिष्ठेज्जगत्प्रवा ॥ २६
 सो वामदेवोऽङ्गिरसः शिष्यो रुद्रगणाग्रणीः ।
 रक्षको योगिनां नित्यं वर्त्ततेऽसौ महाप्रवा ॥ २७
 यः सर्व्वजगत्पूज्यो वर्त्तते विघ्ननाटकः ।
 विनायको चर्मरतः सोऽपि महप्रवात् किञ्च ॥ २८
 सोऽपि ब्रह्मविद्वां ज्येष्ठो देवसेनापतिः प्रभुः ।
 स्कन्दोऽसौ वर्त्तते नित्यं स्ववन्धुर्विचिनोदितः ॥ २९
 यो च प्रजाणां पतयो मरीच्याद्या महर्षयः ।
 हजन्ति विविधं लोकं परस्मैव निवोगतः ॥ ३०
 वा च सौः सर्व्वभूतानां ददाति विपुलां शिवम् ।
 यतो नारायणस्यासौ वर्त्तते मद्गुणदात् ॥ ३१
 वाचं ददाति विपुलां वा च देवी सरस्वती ।
 साप्येश्वरनियोगिन मोदिता सम्भवर्त्तते ॥ ३२
 वाषेष्पुरुषान् चोरान् नरकात् तारयिष्यति ।
 सावित्री संसृता देवी महाभानुविद्यायिनी ॥ ३३
 धाम्नी परमा देवी ब्रह्मविद्याप्रदायिनी ।
 सापि ध्याता विशेषेण सापि महप्रवानुगा ॥ ३४
 सोऽनन्तमहिमानन्तः शेषोऽपिषामरप्रभुः ।
 ददाति शिरसा लोकं सोऽपि देविनियोगतः ॥ ३५
 सोऽग्निः सर्व्वर्त्तको नित्यं बहुवाक्पसंक्षितः ।
 पिबत्यस्त्रिमस्योच्चिमौश्वरस्य निवोगतः ॥ ३६
 यो चतुर्दश लोकोऽस्मिन् मनवः प्रवितौजसः ।
 पाकयन्ति प्रजाः सर्व्वस्तोऽपि तस्य निवोगतः ॥ ३७
 सादिद्या वचसो सदा महानव तत्ताश्चिनी ।

पन्थाश्च देवताः सर्व्वामच्छास्त्रेणैव निष्ठिताः (क) ३८
 गन्धर्व्वान् गन्धर्वाद्याश्च सिद्धाः साध्याश्च वारणाः ।
 वस-रक्षः-पिशाचाश्च स्त्रिताः रुष्टाः स्ववन्धुवा ॥ ३९
 कला काष्ठा निनेषाश्च मुहूर्त्ता दिवसाः क्षपाः ।
 ऋतवः पक्ष-मासाश्च स्त्रिताः शास्त्रे प्रजापतिः ॥ ४०
 युग-मन्वन्तराख्येव मम तिष्ठन्ति शास्त्रे ।
 पराख्येव परार्द्धाश्च काकभेदास्तथापरे ॥ ४१
 चतुर्विधानि भूतानि ज्वावराणि चराणि च ।
 निवोगादेव वर्त्तन्ते देवस्य परमात्मनः ॥ ४२
 पाताळानि च सर्व्वानि भुवनानि च शास्त्रात् ।
 ब्रह्माण्डानि च वर्त्तन्ते सर्व्वान्येव स्ववन्धुवः ॥ ४३
 यतीतान्यसंस्कानि ब्रह्माण्डानि ममाश्रया ।
 प्रवृत्तानि पदार्थैर्विः सहितानि समन्ततः ॥ ४४
 ब्रह्माण्डानि भविष्यन्ति सद्य वस्तुभिरात्मनैः ।
 करिष्यन्ति सहैवाशान् परस्य परमात्मनः ॥ ४५
 भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
 भूतादिरादिप्रकृतिर्निवोगी मम वर्त्तते ॥ ४६
 वाषेष्जगतां वीनिर्नीहिनी सर्व्वदेहिनाम् ।
 भावा विवर्त्तते नित्यं साप्येश्वरनिवोगतः ॥ ४७
 सो वै देवभृतां देवः पुत्रस्य पत्यते परः ।
 आत्मासौ वर्त्तते नित्यमौश्वरस्य निवोगतः ॥ ४८
 विभूव मोहकस्त्रिंशं दवा पश्यति तत्पद्मम् ।
 सापि विद्या महेष्वास्य निवोगवधवर्त्तिनी ॥ ४९
 बहुनाय किमुत्तेन मम यत्प्राप्तकं जगत् ।
 ममेव हज्यते कृत्स्नं मध्येव प्रलयं प्रजेत् ॥ ५०
 अहं हि भगवानीधः सर्व्वज्योतिः जनात्मनः ।
 परमात्मा परंब्रह्म भूतो जग्यो न विद्यते ॥ ५१
 इत्येतत् परमं ज्ञानं युष्माकं कथितं मया ।
 ज्ञात्वा विमुच्यते जन्तुर्लोकसंसारवन्धनात् ॥ ५२
 इति श्रीकौर्म महापुराणे उपरिभागे
 श्रीमद्भगवद्गीश्वरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-
 विद्यायां योगशास्त्रे परमेश्वर-
 कृत्यदर्शनज्ञानयोगो नाम
 षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

मृदुध्वजप्रवः सर्वं प्रभावं परमेष्ठिनः ।
 वं चात्मा पुरुषो मुक्तो न संसारे पतित् पुनः ॥ १
 परात्परतरं ब्रह्म शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् ।
 नित्यामृतं निर्विकल्पं तन्नाम परमं मम ॥ २
 अहं ब्रह्मविद् ब्रह्मा स्वयम्भूर्विष्णुतोमुखः ।
 मायाविनामहं देवः पुराणो हरिरव्ययः ॥ ३
 योगिनामप्यहं यक्षुः स्त्रीणां देवी गिरौन्द्रजा ।
 पादित्यानामहं विष्णुर्वस्त्रनामजि पावकः ॥ ४
 सद्राणां यक्षरक्षार्हं गरुडः पततामहम् ।
 ऐरावतो गजेन्द्राणां रामः यस्त्राभतामहम् ॥ ५
 ऋषीणाञ्च वसिष्ठोऽहं देवानाञ्च यतक्रतुः ।
 शिल्पिणां विश्वकर्माहं प्रजादः सुरविहिषाम् ॥ ६
 मुनीनामप्यहं व्यासो गणानाञ्च विनावकः ।
 वीराणां वीरमहोऽहं सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ ७
 पर्वतानामहं मेरुर्नक्षत्राणाञ्च चन्द्रमाः ।
 वज्रं प्रहरणाञ्च व्रतानां सत्यमजग्रहम् ॥ ८
 अमृतो भोगिनां देवः सेनानीनाञ्च पावकः ।
 पात्रमाणाञ्च गार्हस्थ्यमीश्वराणां महेश्वरः ॥ ९
 महाकल्पञ्च कल्पाणां युगानां कृतमजग्रहम् ।
 कुबेरः सर्वव्याणां वृक्षानाञ्च वीर्यः (क) ॥ १०
 प्रजापतीनां दक्षोऽहं निर्ऋतिः सर्वैरक्षसाम् ।
 वायुर्वज्रवतामजि हौषानां पुष्करोऽजग्रहम् ॥ ११
 ऋगीन्द्राणाञ्च सिद्धोऽहं यन्त्राणां धनुरेव च ।
 वेदानां सामवेदोऽहं वज्रुषां यतर्द्रिद्यम् ॥ १२
 सावित्री सर्वजप्यानां गुह्यानां प्रणवोऽजग्रहम् ।
 सूक्तानां पौरुषं सूक्तं ज्येष्ठसाम च सामसु ॥ १३
 सर्ववेदार्थविदुषां मनुः स्वावभुवोऽजग्रहम् ।
 ब्रह्मावर्तस्तु देवानां सौत्राणामविमुक्तकम् ॥ १४
 विद्यानामात्मविद्याहं ज्ञानानामेश्वरं परम् ।
 भूतानामजग्रहं व्योम तत्त्वानां नृत्युरेव च ॥ १५
 पाषाणामजग्रहं भावा काशः कक्षयतामहम् ।
 गतीनां मुक्तिरेवाहं परेषां परमेश्वरः ॥ १६

(क) मरुताणाञ्च वीर्य इति पाठान्तरम् ।

वचान्मदपि लोकोऽजिन् सर्वं रेणोवसाधिवम् ।
 तत् सर्वं प्रतिजानीष्वं मम तेजोविष्णुचितम् ॥ १७
 आत्मानः पश्यः प्रोक्ताः सर्वे संसारवर्तिनः ।
 तेषां पतिरहं देवः कृतः पशुपतिर्दुषैः ॥ १८
 भावापाशिन बध्नामि पशूनेतान् स्वकीयता ।
 मामेव मोचकं प्राहुः पशूनां वेदवाहिनः ॥ १९
 भावापाशिन बध्नानां मोचकोऽन्यो न विद्यते ।
 मामते परमात्मानं भूताधिपतिमव्ययम् ॥ २०
 चतुर्विंशतितत्त्वानि भावाकर्षणगुणा इति ।
 एतै पाशाः पशुपतेः क्षेपाश्च पशुबन्धनाः ॥ २१
 मनो बुद्धिरहङ्कारः स्नानिस्त्रास्त्रिजज्ञानि भूः ।
 एताः प्रकृतवस्त्वष्टौ विकाराश्च तत्तापरे ॥ २२
 शीतं सक्तं चक्षुषी जिह्वा घ्राणश्चैव तु पञ्चमम् ।
 पायूपखं करौ पादौ वाक् चैव दशमी मता ॥ २३
 अहः स्वर्गश्च अपञ्च रसो गन्धस्तथैव च ।
 लवीविंशतिरेतानि तत्त्वानि प्राकृतानि च ॥ २४
 चतुर्विंशकमव्यक्तां प्रधानं गुणत्रयम् ।
 अनादिमध्यनिधनं कारणं जगतः परम् ॥ २५
 सर्वं रजस्तमस्येति गुणत्रयमुदाहृतम् ।
 सान्यावस्थितिनेतेषामव्यक्तां प्रकृतिं विदुः ॥ २६
 सर्वं ज्ञानं तमो ज्ञानं राजसं समुदाहृतम् ।
 गुणानां बुद्धिवैषम्यादेषम्यं कवचो विदुः ॥ २७
 अर्थाधर्माविति प्रोक्तौ पाशौ द्वौ कर्मसंश्रितौ ।
 मध्यर्पितानि कर्माणि न बन्धाव विमुक्तये ॥ २८
 अविद्यामजितां रागं द्वेषश्चाभिनिवेशनम् ।
 क्षेपाणांस्तान् स्वयं प्राहुः पाषाणात्मनिबन्धनात् ॥ २९
 एतेषामेव पाषाणां भावा कारणमुच्यते ।
 मूलप्रकृतिरव्यक्ता सा यत्किमपि तिष्ठति ॥ ३०
 स एव मूलप्रकृतिः प्रधानं पुरुषोऽपि च ।
 विकारा महदादीनि दिवदिवः अनातनः ॥ ३१
 स एव बन्धः स च बन्धकर्ता
 स एव पाशः पश्यः स एव ।
 स वेद सर्वं न च तस्य वेत्ता
 तमाहुराद्यं पुरुषं पुराणम् ॥ ३२
 इति श्रीकौर्म्य महापुराणे उपरिभागे
 ब्रह्मविद्यायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

अन्यहुस्तत्रं चानं वक्ष्ये ब्राह्मणप्रज्ञवाः ।
 विनाशो तरते जन्तुर्वीरं संसारसागरम् ॥ १
 अथं ब्रह्ममयः शान्तः प्राश्रुतो निर्मलकोऽव्ययः ।
 एकाकी भगवानुक्तः केवलः परमेश्वरः ॥ २
 मम योनिर्महद्ब्रह्म तत्र गर्भं दधाम्यहम् ।
 मूलमावाभिधानं तं ततो जातमिदं जगत् ॥ ३
 प्रधानं पुरुषो ज्ञात्मा महद्भूतादिरेव च ।
 तन्मात्राणि महाभूतानीन्द्रियाणि च जज्ञिरे ॥ ४
 ततोऽण्डमभवत्सममर्ककोटिसमप्रभम् ।
 तस्मिन् जज्ञे महान् ब्रह्मा मच्छ्रुत्वा चोपहंसितः ॥ ५
 ये चाग्रे बहवो जीवास्तस्मादाः सर्वे एव ते ।
 न मां पश्यन्ति पितरं यावदा मम मोहिताः ॥ ६
 यावद् योगिषु सर्वेषु सश्वन्तौह मूर्तवः ।
 तासां मायां परां योगिं मामेव पितरं विदुः ॥ ७
 यो मामेवं विजानाति वीजिनं पितरं प्रभुम् ।
 स वीरः सर्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ८
 ईशानः सर्वविद्यानां भूतानां परमेश्वरः ।
 प्रोक्तारमूर्तिर्मगवानहं ब्रह्मा प्रजापतिः ॥ ९
 समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
 विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ १०
 समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमेश्वरम् ।
 न हिनस्त्रात्मनात्मानं ततो वाति परां गतिम् ॥ ११
 विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गानि महेश्वरम् ।
 प्रधानविनियोगज्ञः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १२

सर्वज्ञता तस्मिन्नादिबोधः

स्वच्छन्दता नित्यमनुभूयति ।

अनन्तशक्तिश्च विभोर्विदित्वा

षडाङ्गरत्नानि महेश्वरस्य ॥ १३

तन्मात्राणि मन आत्मा च तानि

सूक्ष्माण्याङ्गः सप्त तत्त्वात्मकानि ।

या सा हेतुः प्रकृतिः सा प्रधानं

बन्धः प्रोक्तो विनियोगोऽपि तेन ॥ १४

या सा शक्तिः प्रकृतौ श्रीमन्मया

वेदेषूक्ता कारणं ब्रह्मयोगिः ।

तस्या एकः परमेशो पुरस्ता-

न्माहेश्वरः पुरुषः सत्यरूपः ॥ १५

ब्रह्मा योगी परमात्मा महीवान्

व्योमव्यापी वेदवेद्यः पुराणः ।

एको रश्मो नृत्युरव्यक्तमेकं

वीजं विश्वं देव एकः स एव ॥ १६

तन्मेवैकं प्राङ्मुखोऽप्यनेकं

त्वामेवात्मा केचिद्व्यं तमाहुः ।

अणोरणीवान् महतो महीवान्

महादेवः प्रोच्यते विश्वरूपः ॥ १७

एवं हि वी वेद गुहाशयं परं

प्रभुं पुराणं पुरुषं विश्वरूपम् ।

हिरण्यवं बुद्धिमतां परां गतिं

स बुद्धिमान् बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ॥ १८

इति श्रीकौर्म महापुराणे उपरिभागे श्रीमद्भग-

वद्दीश्वरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-

शास्त्रे संसारसागरतारणयुक्तमन्त्रान-

योगो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

निष्कलो निर्मलो नित्यो निष्कियः परमेश्वरः ।

ततो वह महादेव विश्वरूपः कथं भवान् ॥ १

ईश्वर उवाच ।

नाहं विश्वो न विश्वश्च मान्ते विद्यते हिजाः ।

माया निमित्तमावाप्ति सा चात्मनि मया चिता ॥ २

अनादिनिधना शक्तिर्माया व्यक्तिसमायया ।

तस्मिन्मिक्तः प्रपञ्चोऽवमव्यक्ताप्यावतेऽखलु ।

अव्यक्तं कारणं प्राङ्मुखानन्दं ज्योतिरश्चरम् ॥ ३

अहमेव परंब्रह्म भक्तो ज्ञान्यन् विद्यते ।

तन्मात्रे विश्वरूपत्वं निश्चितं ब्रह्मावादिभिः ॥ ४

एकमेव पञ्चकोऽव प्रोक्तमेतन्निर्दर्शनम् ।

अहं तत् परमं ब्रह्म परमात्मा सनातनः ॥ ५

अकारणं हिजाः प्रोक्ता न होषो ज्ञानमेतस्या ।

अनन्ताः शक्तयोऽव्यक्ता मायया संक्षिता भवाः ।

तस्मिन् द्विविधितं नित्यमव्यक्तं भाति कैवल्यम् ॥ ४
 चाभिस्तद्व्यक्ते भिन्नमभिन्नन्तु स्वभावतः (क) ।
 एकदा सावका युक्तमनादिनिधनं हवम् ॥ ७
 पुंसोऽन्याभूद्वयवा भूतिरन्यथा न तिरोहितम् ।
 अनादिमध्यनिष्ठं तद्वेष्टते विद्याया किञ्च ॥ ८
 तदेतत् परमव्यक्तं प्रभामण्डलमखिलम् ।
 तद्वत्परं परं ज्योतिस्तद्विद्योः परमं पदम् ॥ ९
 तत्र सर्वमिदं प्रोतमीतस्त्वैवाखिलं जगत् ।
 तदेवेदं जगत् कृत्वा तद्विज्ञात विमुच्यते ॥ १०
 यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
 आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति न कुतश्चन ॥ १५

वेदाद्यमेतं पुरुषं महान्त-
 मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
 तं विज्ञात परिमुच्येत विद्वान्
 नित्यानन्दी भवति ब्रह्मभूतः ॥ १२
 यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिदु-
 दञ्ज्योतिषां ज्योतिरेकं द्विविधम् ।
 तदेवात्मानं मन्यमानोऽयं विदा-
 नात्मानन्दी भवति ब्रह्मभूतः ॥ १३
 तद्व्यक्तं कश्चिदं गूढदेहं
 ब्रह्मानन्दमयतं विश्वधाम ।
 यद्व्यक्तं ब्राह्मणा ब्रह्मनिष्ठा
 यत्र गत्वा न निर्वर्तत भूतः ॥ १४
 हिरण्यस्य परमाकाशतस्ते
 ज्ञे द्विवि विप्रतिभातीव तेजः ।
 तद्विज्ञाने परिपश्यन्ति धीरा
 विभ्राजमानं विमलं व्योमधाम ॥ १५
 ततः परं परिपश्यन्ति धीरा
 आत्मन्यात्मानमतुभूत साक्षात् ।
 स्वयं प्रभुः परमेष्ठौ महीवान्
 ब्रह्मानन्दी भगवानीय एवः ॥ १६
 एको ह्येवः सर्वभूतेषु गूढः
 सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

(क) चाभिन्नं वक्ष्यते भिन्नं ब्रह्मव्यक्तं सनातनमिति
 कथितं पाठः ।

तमेवैकं धेनुपश्यन्ति धीरा-
 स्तेषां शान्तिः प्राप्नुयती नेतरेषाम् ॥ १७
 सर्वान्यनघिरोद्गीवः सर्वभूतगुहाप्रभः ।
 सर्वव्यापी स भगवांस्तस्मादन्यत्र विद्यते ॥ १८
 इत्येतदैश्वरं ज्ञानमुक्तं वो मुनिपुङ्गवाः ।
 गोपनीयं विधेयं योगिनामपि दुर्लभम् ॥ १९
 इति श्रीकौर्म महापुराणे उपरिभागे श्रीमद्भग-
 वद्गीश्वरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
 योगशास्त्रे निर्गुणब्रह्मणो विश्वरूप-
 कारणज्ञानयोगो नाम
 नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

दशमोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

अक्षिणमेकमव्यक्तलिङ्गं ब्रह्मेति निश्चितम् ।
 स्वयं ज्योतिः परं तत्त्वं परं व्योम्नि व्यवस्थितम् ॥ १
 अव्यक्तं कारणं यत्तद्वत्परं परमं पदम् ।
 निर्गुणं शुद्धविज्ञानं तदे पश्यन्ति सूरवः ॥ २
 तन्निष्ठाः स्वान्तसङ्कल्पा नित्यं तद्भावभाविताः ।
 पश्यन्ति तत् परंब्रह्म यत्तद्विज्ञमिति श्रुतिः ॥ ३
 अन्यथा न हि मां द्रष्टुं शक्यं वै मुनिपुङ्गवाः ।
 न हि तद्विद्यते ज्ञानं येन तत्ज्ञाचते परम् ॥ ४
 एतत् तत् परमं ज्ञानं कैवल्यं कवयो विदुः ।
 अज्ञानतिमिरं ज्ञानं यस्मात्पादामयं जगत् ॥ ५
 तत्ज्ञानं निर्मलं शुद्धं निर्विकल्पं निरञ्जनम् ।
 ममात्मासौ तदेवेदमिति प्राहुर्विपश्चितः ॥ ६
 धेऽन्येनेकं प्रपश्यन्ति तत्परं परमं पदम् ।
 आश्रिताः परमां निष्ठां कुहेत्यं तत्त्वमव्ययम् ॥ ७
 धे पुनः परमं तत्त्वमेकं वानेकमीश्वरम् ।
 भक्त्या मां सम्पश्यन्ति विज्ञेयास्ते तदात्मकाः ॥ ८
 साक्षाद्देवं प्रपश्यन्ति स्वात्मानं परमेश्वरम् ।
 नित्यानन्दं निर्विकल्पं सत्यरूपमिति स्थितिः ॥ ९
 भजन्ते परमानन्दं सर्वगं जगदात्मकम् ।
 स्वात्मव्यवस्थिताः शान्ताः परे व्यक्तापरस्य तु ॥ १०
 एषा विमुक्तिः परमा नम सायुज्यमुत्तमम् ।

निर्व्याणं ब्रह्मणा चैक्यं कैवल्यं कवयो विदुः ॥ ११

तस्मादनादिमध्यान्तं सर्व्वेकं परमः शिवः ।

ईश्वरो महादेवस्तं विज्ञातुं प्रमुच्यते ॥ १२

न तत्र सूक्ष्मैः प्रतिभाति चन्द्रो

न नक्षत्राणि तपनो नोत विद्युत् ।

तद्भासेद्मन्त्रिणं भाति विश्वं

तन्निव्यमाद्यममलं सदिभाति ॥ १३

नित्योदितं निष्कलं निर्विकल्पं

शुभं ब्रह्मत् परमं सदिभाति ।

सत्तामरे ब्रह्मविदोऽत्र नित्यं

पश्यन्ति तत्त्वमचलं सत् स ईशः ॥ १४

नित्यानन्दमलतं सत्यकल्पं

शुभं वदन्ति पुरुषं सर्व्ववेदाः ।

प्राणानिति प्रणवेनेप्रितारं

ध्यावन्ति वेदैरिति निश्चितार्थाः ॥ १५

न भूमिरापो न मनो न वक्त्रः

प्राणोऽनिखो गगनं नोत बुद्धिः ।

न चेतनोऽन्यत् परमाकाशमध्वे

विभाति देवः शिव एव कैवल्यः ॥ १६

इत्येतदुक्तं परमं रहस्यं

ज्ञानात्तं सर्व्ववेदिषु गूढम् ।

जानाति योगी विज्ञेऽत्र द्वि

युक्तीत योगं प्रवतो ब्रह्मसूत्रम् ॥ १७

इति श्रीकौर्म्य महापुराणे उपरिभागे श्रीमद्भग-

वद्गीश्वरगीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे शिवब्रह्मज्ञानयोगो नाम

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि योगं परमदुर्लभम् ।

शेनात्मानं प्रपश्यन्ति भानुमन्तमिवेश्वरम् ॥ १

योगान्निर्दहते क्षिप्रमग्नेषं पापपञ्चरम् ।

प्रसन्नं जायते ज्ञानं साक्षान्निर्वाणसिद्धिम् ॥ २

योगात् सञ्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्द्वययोगः प्रवर्तते ।

योगज्ञानाभियुक्तस्य प्रसीदति महेश्वरः ॥ ३

एककालं द्विकालं वा त्रिकालं नित्यमेव च ।

यै युज्यन्ति महायोगं ते विज्ञेवा महेश्वराः ॥ ४

योगस्तु द्विविधो ज्ञयो ज्ञभावः प्रथमो मतः ।

अपरस्तु महायोगः सर्व्वयोगोत्तमोत्तमः ॥ ५

शून्यं सर्व्वनिराभासं सत्यं यत्र चिन्त्यते ।

अभावयोगः स प्रोक्तो शेनात्मानं प्रपश्यति ॥ ६

यत्र पश्यति चात्मानं नित्यानन्दं निरञ्जनम् ।

मवेक्यं स महायोगी भाषितः परमः सत्वम् ॥ ७

यै चान्ये योगिनां योगाः श्रूयन्ते ग्रन्थविस्तरे ।

सर्व्वे ते ब्रह्मयोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ८

यत्र साक्षात् प्रपश्यन्ति विमुक्ता विश्वनीश्वरम् ।

सर्व्वज्ञानेव योगानां स योगः परमो मतः ॥ ९

सहस्रयोगोऽत्र बहुभ्यो वै शेषैरवहिष्कृताः ।

न ते पश्यन्ति मामेकं योगिनी यतमानसाः ॥ १०

प्राणावानस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽत्र धारणा ।

समाधिश्च मुनिषेष्टा तमश्च निवमासने ॥ ११

मध्येकचित्तता योगो ब्रह्मत्यन्तरनिरोधतः ।

तत्साधनान्यष्टधा तु युष्माकं कथितानि तु ॥ १२

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यापरिग्रहौ ।

व्रमाः संक्षेपतः प्रोक्ताश्चित्तशुद्धिप्रदा नृणाम् ॥ १३

कर्मेणा मनसा वाचा सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा ।

अक्षेयजननं प्रोक्ता अहिंसा परमर्षिभिः ॥ १४

अहिंसायाः परो धर्मो नास्ति अहिंसापरं सुखम् ।

विधिना वा भवेहिंसा अहिंसेव प्रकीर्तिता ॥ १५

सत्येन सर्व्वमाप्नोति सत्ये सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।

वचार्थकवचाचारः सत्यं प्रोक्तं हिजातिभिः ॥ १६

परद्रव्यापहरणं चौर्यादिव वक्तेन वा ।

स्तेयं तस्यानाचरणादस्तेयं धर्मेसाधनम् ॥ १७

कर्मेणा मनसा वाचा सर्व्ववस्त्रासु सर्व्वदा ।

सर्व्वत्र मैत्र्युनत्यागं ब्रह्मचर्य्यं प्रपश्यते ॥ १८

द्रव्याशानप्यनादानमापद्यपि तथेच्छया ।

अपरिग्रहमित्याहुस्तं प्रव्रजेन पाकयितुम् ॥ १९

तपः-साध्याय-सन्तोषाः शौचमीश्वरपूजनम् ।

समासादिव्रमाः प्रोक्ता योगसिद्धिप्रदाविनः ॥ २०

उपवासपराकाहि-कृष्णचान्द्रावणादिभिः ।

यरीरशोषणं प्राङ्गस्तापसास्तप सत्तमम् ॥ २१
वेदान्तगतसद्दीय-प्रणवादिजपं बुधाः ।
सत्त्वसिद्धिकरं पुंसां स्वाध्यायं परिचक्षते ॥ २२
स्वाध्यायस्य तयो भेदा वाचिकोपांशुमानसाः ।
उत्तरोत्तरवैशिष्ट्यं प्राङ्गर्विदार्थवेदिनः ॥ २३
यः शब्दबोधजननः परेषां श्रवणतां स्फुटम् ।
स्वाध्यायो वाचिकः प्रोक्त उपांशोरथ लक्षणम् ॥ २४
श्रोष्ठयोः सन्दमात्रेण परस्याशब्दबोधकम् ।
उपांशुरेष निर्वृष्टः साहसो वाचिकाज्यपः ॥ २५
यत् पदाक्षरसङ्ख्या परिस्सन्दनवर्जितम् ।
चिन्तनं सर्वशब्दानां मानसं तं जपं विदुः ॥ २६
बह्वृत्ताभतो नित्यमकं पुंसां भवेदिति ।
प्राणस्य लक्षणः प्राङ्गः सन्तोषं सुखलक्षणम् ॥ २७
वाचमाश्रयन्तरं यौचं हिवा प्रोक्तं हिजोत्तमाः ।
लज्जालाभ्यां क्षतं वाचं मनःसुहिरमान्तरम् ॥ २८
स्तुति-कारण-पूजामिर्वाङ्मनःकाय-कर्मभिः ।
सुनिश्चिता यिवे भक्तिरेतद्दीयस्य पूजनम् ॥ २९
वमाश्रय नियमाः प्रोक्ताः प्राणायामं निबोधत ।
प्राणः स्वदेहजो वायुरायामस्तन्निरोधनम् ॥ ३०
उत्तमाधममध्यमात् त्रिधाऽयं प्रतिपादितः ।
स एव द्विविधः प्रोक्तः सगर्भोऽगर्भ एव च ॥ ३१
मात्राहादृशको मन्दस्तुर्विंशतिमात्रकः ।
मध्यमः प्राणसंरोधः षट्त्रिंशत्प्राणिकोऽन्तकः ॥ ३२
प्रसिद्धकल्पनोत्थानजनकत्वं यथाक्रमम् ।
मन्द-मध्यम-सुस्थानामानन्दाद्योत्तमोत्तमः ॥ ३३
सगर्भमाङ्गः सजपमगर्भं विजपं बुधाः ।
एतदे योगिनां प्राङ्गः प्राणायामस्य लक्षणम् ॥ ३४
सव्याकृतिं सप्रणवां गावतीं शिरसा सह ।
त्रिर्जपेदावतप्राणः प्राणायामः स लप्यते ॥ ३५
रेचकः पूरकश्चैव प्राणायामोऽथ कुशकः ।
प्रोच्यते सर्वशास्त्रेषु योगिभिर्वतमानसैः ॥ ३६
रेचको वाङ्मनिश्वासात् पूरकस्तन्निरोधतः ।
साम्येन संस्मृतिर्वा सा कुशकः परिगीयते ॥ ३७
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
मिथश्च प्रोच्यते सङ्घिः प्रत्याहारस्तु सत्तमाः ॥ ३८
क्षत्पुच्छरीको नाभ्यां वा मूर्ध्नि पर्वेषु मस्तके ।

एवमादिषु दिशेषु धारणा चित्तबन्धनम् ॥ ३९
दिशवस्थितिमाश्रय्य बुद्धेर्वा वृत्तिसन्ततिः ।
तत्पन्तरैरसंछटा तन्मानं सूरयो विदुः ॥ ४०
एकाकारः समाधिः स्याद्दिशाश्रयवर्जितः ।
प्रत्ययो सत्यमात्रेण योगशासनमुत्तमम् ॥ ४१
धारणा हादृशायामा ध्यानं हादृश धारणाः ।
ध्यानं हादृशकं वायत् समाधिरभिधीयते ॥ ४२
शासनं स्वस्तिकं प्रोक्तं पद्ममर्द्धासनं तथा ।
साधनानाञ्च सर्वेषामेतत् साधनमुत्तमम् ॥ ४३
जम्बोदपरि विप्रेन्द्राः कृत्वा पादतले उभे ।
समासीतात्मनः पद्मनेतहासनमुत्तमम् ॥ ४४
उभे कृत्वा पादतले आगूर्वारन्तरेण हि ।
समासीतात्मनः प्रोक्तमासनं स्वस्तिकं परम् ॥ ४५
एकं पादमथकजिन् विन्यस्योदणि सत्तमाः ।
पासीतार्द्धासनमिदं योगसाधनमुत्तमम् ॥ ४६
सदिशकाले योगस्य हर्मनं हि न विद्यते ।
सम्बन्धादि जले वापि शुष्कपर्णस्यै तथा ॥ ४७
जन्तुव्याप्ते श्लेष्माने च जीर्यगोष्ठे चतुष्पथे ।
सम्यग्दे समर्थे वापि चैत्यवस्तीकसङ्घे ॥ ४८
यशुमे दुर्जनाक्रान्ते भयकादिसमन्विते ।
माचरेहेहवाचे वा दीर्घमस्यादिसङ्घे ॥ ४९
सुशुप्ते सुशुप्ते दिशे शुद्धायां पर्वतस्थ च ।
नद्यास्तीरे पुष्पदिशे देवतायतने तथा ॥ ५०
यद्दे वा सुशुप्ते दिशे निर्जने जन्तुवर्जिते ।
शुष्कीत योगी सततमात्मानं मत्परावणः ॥ ५१
नमस्कृत्य तु योगीन्द्रान् सशिष्यांश्च विनायकम् ।
गुरुश्चैव च नां योगी शुष्कीत ससमाहितः ॥ ५२
शासनं स्वस्तिकं बद्धा पद्ममर्द्धमथापि वा ।
नासिकाग्रे समां दृष्टिमीषदुष्कीलितेक्षणः ॥ ५३
कृत्वाच निर्भयः शान्तस्वज्ञा मायामयं जगत् ।
स्वात्मन्यवस्थितं देवं चिन्तयेत् परमेश्वरम् ॥ ५४
शिखाग्रे हादृशाङ्गुल्ये कल्पविस्वाय पञ्चजम् ।
धर्मकन्दसमुद्भूतं ज्ञाननालं सुशोभनम् ॥ ५५
ऐश्वर्याष्टदशं श्वेतं परं वैराग्यकार्यिकम् ।
चिन्तयेत् परमं कीदृशं कार्यिकायां हिरण्ययम् ॥ ५६
सर्वशक्तिमयं साक्षादृत्यं प्राङ्गर्दिवमव्ययम् ।

ओङ्कारवाच्यमव्यक्तं रश्मिजातसमाकुलम् ।
 चिन्तयेत् तत्र विमलं परं च्योतिर्यदक्षरम् ॥ ५७
 तस्मिन् च्योतिषि विन्यस्य स्वात्मानं तदभेदतः ।
 ध्यावीत कोशमध्यस्थमौघं परमकारणम् ॥ ५८
 तदात्मा सर्वगो भूत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ।
 एतदुद्धतमं ज्ञानं ध्यानान्तरमवोष्यते ॥ ५९
 चिन्तयित्वा तु पूर्वोक्तं हृदये पद्ममुत्तमम् ।
 आत्मानमथ कान्तारं तत्रानलसमस्त्रिणम् ॥ ६०
 मध्ये वह्निश्चिह्नाकारं पुरुषं पद्मविंशकम् ।
 चिन्तयेत् परमात्मानं तस्यैव गगनं परम् ॥ ६१
 ओङ्कारबोधितं तत्त्वं शाश्वतं शिवमच्युतम् ।
 अव्यक्तं प्रकृतौ क्षीनं परं च्योतिरनुत्तमम् ॥ ६२
 तदन्तः परमं तत्त्वमात्माधारं निरञ्जनम् ।
 ध्यावीत तस्यैव नित्यमेककूपं महेश्वरम् ॥ ६३
 विप्रोध्य सर्वतत्त्वानि प्रणवेनाथवा पुनः ।
 संस्त्राय मयि स्वात्मानं निर्मली परमे पदे ॥ ६४
 ज्ञावयित्वात्मनो हृदं तेनैव ज्ञानवारिणा ।
 महात्मा मन्त्रना भक्त महीना ज्ञानिहीनजम् ॥ ६५
 तेनोद्धतसर्वार्थमस्मिरादित्यमन्त्रतः ।
 चिन्तयेत् स्वात्मनीयानं परंच्योतिःस्रक्पिणम् ॥ ६६
 एष पाशुपतो योगः पशुपाशविमुक्तये ।
 सर्ववेदान्तसारोऽयं यथाश्रम इति श्रुतिः ॥ ६७
 एतत् परतरं गुह्यं मत्पाशुपदप्रदायकम् ।
 हिजातीनान्तु कथितं भक्तानां ब्रह्मचारिणाम् ॥ ६८
 ब्रह्मचर्यमहिंसा च समा शौचं तपो व्रतम् ।
 सन्तोषः सत्यमास्तिक्यं व्रताङ्गानि विशेषतः ॥ ६९
 एकेनाप्यथ क्षीमेन व्रतमस्य तु (क) लुप्यते ।
 तज्जाहात्मगुणोपेतो मद्गतं बोद्धमर्हति ॥ ७०
 वीतराग-भय क्रोधा मन्त्रवा मामुपाश्रिताः ।
 ब्रह्मवोदेन वीरिन पूता मद्भावयोगतः ॥ ७१
 ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तत्रैव मज्जाम्यहम् ।
 ज्ञानयोगिन मां तज्जाह्वयेत परमेश्वरम् ॥ ७२
 अथवा भक्तियोगिन वैराग्येण परेण तु ।
 चेतसा बोधयुक्तेन पूजयेन्मां सदा शुचिः ॥ ७३
 सर्वकर्माणि सन्धस्य भिक्षाशी निष्परिग्रहः ।

(क) नेति वा पाठः ।

प्राप्नोति मम सायुष्यं गुह्यमेतन्नयोदितम् ॥ ७४
 घट्टेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः कर्तुण एव च ।
 निर्ममो निरहङ्कारो यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ ७५
 सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा हृदनिष्ठयः ।
 मध्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ ७६
 यज्जान्त्रोदिते लोको लोकाज्जोदितते च वः ।
 हर्षामर्षभयोद्देगीर्मुक्तो वः स हि मे प्रियः ॥ ७७
 अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यसः ।
 सर्वारक्षपरित्यागी भक्तिमान् वः स मे प्रियः ॥ ७८
 तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
 अनिकेतः स्थिरमतिर्मद्भक्तो मामुपैष्यति ॥ ७९
 सर्वकर्माणि सदा कुर्वाणो मत्परायणः ।
 मत्प्रसादाद्वाप्नोति शाश्वतं परमं पदम् ॥ ८०
 चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्धस्य मत्परः ।
 निराशी निर्ममो भूत्वा मामेकं चरणं व्रजेत् ॥ ८१
 त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यदमो निराश्रयः ।
 कर्मण्यपि प्रवृत्तोऽपि नैव तेन निबध्यते ॥ ८२
 निराशी वतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
 शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति तत्पदम् ॥ ८३
 यदृच्छाभाभटस्य हन्तातीतस्य चैव हि ।
 कुर्वन्तो मत्प्रसादाद्यं कर्म संसारनाशनम् ॥ ८४
 मन्त्रना मन्त्रमस्त्रास्त्रो मद्वाजी मत्परायणः ।
 मामुपैष्यति योगीशो ज्ञात्वा मां परमेश्वरम् ॥ ८५
 मामेवाङ्गः परं च्योतिर्बोधयन्तः परस्परम् ।
 कथयन्तश्च मां नित्यं मम सायुष्यमाप्नुयुः ॥ ८६
 एवं नित्याभियुक्तानां माधियं कर्म सास्त्रगम् ।
 नाशयामि तमः कृत्स्नं ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ८७
 मद्बुद्धयो मां सततं पूजयन्तीह ये जनाः ।
 तेषां नित्याभियुक्तानां योग-क्षेमं वहाम्यहम् ॥ ८८
 ये चान्ये कामभोगार्थं यजन्ते ज्ञान्यदेवताः ।
 तेषां तदन्तं विशेषं देवतानुगतं फलम् ॥ ८९
 ये चान्यदेवताभक्ताः पूजयन्तीह देवताः ।
 मद्भावनासमायुक्ता मुच्यन्ते तेषां मानवाः ॥ ९०
 तज्जादिनश्वरानन्याख्यत्वा देवानशेषतः ।
 मामेव संश्रयेदीशं स याति परमं पदम् ॥ ९१
 त्यक्त्वा पुत्रादिषु स्त्रीषु निःशोको निष्परिग्रहः ।

अजेष्टा मरणाजिह्वं विरक्तः परमेश्वरम् ॥ ८२
 धीऽर्चयन्ति सदा जिह्वं त्यक्त्वा भोगानघिषतः ।
 एकेन लब्धना तेषां हृदामि परमं पदम् ॥ ८३
 परात्मनः सदा जिह्वं केवलं रजतप्रभम् ।
 ज्ञानात्मकं सर्वगतं योगिनां कृदि संस्थितम् ॥ ८४
 धी चान्ये निवृत्ता भक्ता भावयित्वा विधानतः ।
 यत्र कृचन तज्जिह्वमर्चयन्ति महेश्वरम् ॥ ८५
 जले वा वह्निमध्ये वा व्योम्नि सूर्योऽप्यन्यतः ।
 रक्षादौ भावयित्वा प्रमर्शयेत्तज्जिह्वमेश्वरम् ॥ ८६
 सर्वजिह्वमयं ज्ञेतत् सर्वं जिह्वे प्रतिष्ठितम् ।
 तज्जाजिह्वेऽर्चयेद्दीपं यत्र कृचन याश्रितम् ॥ ८७
 यज्जी जिवावतामप्यु व्योम्नि सूर्यो मनीषिणाम् ।
 काष्ठादिष्वेव सूर्याणां कृदि जिह्वन्तु योगिनाम् ॥ ८८
 यद्यनुत्पन्नविद्यानो विरक्तः प्रीतिसंयुतः ।
 वाक्पञ्जीवं जपेद्भुक्तः प्रणवं ब्रह्मणो वपुः ॥ ८९
 यथावा घृतसङ्गीवं जपेद्वा मरणाजिह्वः ।
 एकाकी जितविप्तात्मा स याति परमं पदम् ॥ ९०
 वसेष्टा मरणादिप्रा वाराणस्यां समाहितः ।
 सोऽपीश्वरप्रसादेन याति तत् परमं पदम् ॥ ९१
 तज्जोक्तामणकाको हि सर्वेषामेव दिदिनाम् ।
 हृदाति परमं ज्ञानं येन सुयेत बन्धनात् ॥ ९२
 वर्णाश्रमविधिं कृत्वा कुर्वाणो मत्परावणः ।
 तैवैव लब्धना ज्ञानं लब्ध्वा याति शिवं पदम् ॥ ९३
 धीऽपि तत्र वसन्तीह नीचा वै पापबोध्यः ।
 सर्वं तरन्ति संसारमोश्वरानुग्रहादिजाः ॥ ९४
 किन्तु विद्या भविष्यन्ति पापोपहतचेतसाम् ।
 जर्मार्गं समाश्रयेत् तज्जाभ्युक्तये सततं दिजाः ॥ ९५
 एतद्दृष्ट्यं वेदामां न हि यं वक्ष्य कस्यचित् ।
 धार्मिकायेव हातव्यं भक्ताय ब्रह्मचारिणे ॥ ९६
 व्यास उवाच ।
 इत्येतदुक्त्वा भगवानात्मयोगमनुत्तमम् ।
 व्याजहार समावीनं नारायणमनामयम् ॥ ९७
 मथितद्वापितं ज्ञानं दितायं ब्रह्मवादिनाम् ।
 हातव्यं ज्ञानादिभ्यः शिष्येभ्यो भवता शिवम् ॥ ९८
 उक्तैवमथ योगीन्द्रानब्रवीद्भगवानजः ।
 दिताय सर्वभक्तानां दिजातीनां विजोत्तमः ॥ ९९

भवन्तोऽपि हि भक्त्यागं शिष्याणां विधिपूर्वकम् ।
 उपदिशन्ति भक्तानां सर्वेषां वचनात्मकम् ॥ १००
 अयं नारायणो योऽष्टावोश्वरो नात्र संशयः ।
 नान्तरं धी प्रपद्यन्ति तेषां देवमिदं परम् ॥ १०१
 ममैषा परमा मूर्तिर्नारायणसमाह्वया ।
 सर्वभूतात्मभूता सा ज्ञाना पादरसंक्षिता ॥ १०२
 धीऽन्यथा मां प्रपद्यन्ति लोके भेददृष्टो जनाः ।
 न ते सुक्तिं प्रपद्यन्ति जायन्ते च पुनःपुनः ॥ १०३
 धी स्तेनं विष्णुमव्यक्तं मासु देवं महेश्वरम् ।
 एकैभावेन पश्यन्ति न तेषां पुनरुद्भवः ॥ १०४
 तज्जाहनादिनिषेधं विष्णुमात्मानमव्ययम् ।
 मामेव सम्पश्यन्तं पूजयन्तं तथैव च ॥ १०५
 धीऽन्यथा सम्पश्यन्ति मद्भिन्नं देवतान्तरम् ।
 ते यान्ति नरकान् चोरान् नाहं तेषु व्यवस्थितः ॥ १०६
 मूर्खं वा पण्डितं वापि ब्राह्मणं वा महाशयम् ।
 मोषयामि श्रुपाकं वा नारायणविचिन्तकम् ॥ १०७
 तज्जादिषु महावीर्यो मद्भक्तैः पुण्योत्तमः ।
 भर्षणीवो नमस्कार्यो ममोतिजननाय वै ॥ १०८
 एवमुक्त्वा वासुदेवमालिङ्ग्य स पिनाकहृक् ।
 ज्ञानार्होऽभवत् तेषां सर्वेषामेव पश्यताम् ॥ १०९
 नारायणोऽपि भगवांस्तापसं वेत्तमुत्तमम् ।
 जगद्ब्रह्मयोगिनः सर्वोत्तमा वै परमं वपुः ॥ ११०
 ज्ञातं भवद्भिरमर्षं प्रसादात् परमेश्वरिनः ।
 साक्षाद्देवमहेष्टस्य ज्ञानं संसारनाशनम् ॥ १११
 गच्छन्तं विजयराः सर्वं विद्यामं परमेश्वरिनः ।
 प्रवर्त्तयन्तं शिष्येभ्यो धार्मिकेभ्यो मुनीश्वराः ॥ ११२
 इदं भक्ताय ज्ञानाय धार्मिकाद्याहितामयी ।
 विद्याममेश्वरं देवं ब्राह्मणाव विधेयतः ॥ ११३
 एवमुक्त्वा स विद्यात्मा योगिनां योगविशमः ।
 नारायणो महावीर्यो जगामार्द्रगं स्तवम् ॥ ११४
 ऋषयस्तेऽपि देवेभ्यं नमस्कृत्य महेश्वरम् ।
 नारायणस्य भूतादिं स्वानि ज्ञानानि भेजिरे ॥ ११५
 सनत्कुमारो भगवान् संवर्त्ताय महासुनिः ।
 हस्तवानेश्वरं ज्ञानं सोऽपि सत्यसमावधौ ॥ ११६
 सनन्दनोऽपि योगीन्द्रः पुण्डरीकं महर्षये ।
 प्रददौ गीतमाद्याय पुण्डरीकोऽपि प्रजापतिः ॥ ११७

अङ्गिरा वेदविदुषे भारद्वाजाय दत्तवान् ।
 गी ऽध्याय कपिलस्तथा पञ्चमिन्द्राय च ॥ १२८
 पराशरोऽपि सनकात् पिता मे सर्वतत्त्वदृक् ।
 शिमे तत् परमं ज्ञानं तस्मादात्मीकिराप्तवान् ॥ १२९
 मनोवाच पुरा देवः सतीद्देवभावाङ्गजः ।
 वामदेवो महायोगी रुद्रः किष्किपिनाकहृक् ॥ १३०
 नारायणोऽपि भगवान् देवकीतनयो हरिः ।
 अर्जुनाय स्वयं साक्षाद्दत्तवानिदमुत्तमम् ॥ १३१
 यदाहं ब्रह्मवान् रुद्राहामदेवादनुत्तमम् ।
 विषिषाद्विरिषे भक्तिस्तस्मादाहारभ्य मेऽभवत् ॥ १३२
 शरण्यं शरणं रुद्रं प्रपन्नोऽहं विषिषतः ।
 भूतिर्गं गिरिर्गं स्वाणुं देवदेवं त्रिभूलिनम् ॥ १३३
 भवन्तोऽपि हि तं दिवं शब्दं गोवृषवाहनम् ।
 प्रपद्यन्तां सपत्नीकाः सपुत्राः शरणं शिवम् ॥ १३४
 वर्तन्त्यं तत्पसाद्देन कर्मयोगिणं शङ्करम् ।
 पूजयन्त्यं महादेवं गोपतिं व्यासभूषणम् ॥ १३५
 एवमुक्ते पुनस्तु तु शौनकाद्या महेश्वरम् ।
 प्रणीतुः शाश्वतं स्वायं व्यासं सत्यवतीसुतम् ॥ १३६
 पशुवन् हृष्टमनसः कृष्णदेवायनं प्रभुम् ।
 साक्षाद्देवं हृषीकेशं शिवं लोकमहेश्वरम् ॥ १३७
 भवत्पसादादृश्या शरण्ये गोवृषध्वजे ।
 रुद्राणां जावते भक्तिर्वा देवैरपि दुर्लभा ॥ १३८
 कथयस्व मुनिश्रेष्ठ कर्मयोगमनुत्तमम् ।
 शिनामो भगवानौघः समाराधो मुमुक्षुभिः ॥ १३९
 ब्रह्मनिषावेष्ट सतः शृणोतु भगवद्वचः ।
 तद्दक्षिणलोकानां रक्षणं धर्मसंश्रयम् ॥ १४०
 यदुक्तं देवदेवेन विष्णुना कूर्मकपिणा ।
 प्रष्टेन मुनिभिः सर्वं यत्क्रेणामृतमन्यने ॥ १४१
 श्रुत्वा सत्यवतीसुतः कर्मयोगं जनातनम् ।
 मुनीनां भाषितं ब्रह्मं प्रोवाच सुसमाहितः ॥ १४२
 अ इमं पठते नित्यं संवादं कृत्तिवाससः ।
 जगत्कुमारप्रमुखैः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४३
 आवधेदा हिमान् शुडान् ब्रह्मचर्यपरायणान् ।
 स्त्री वा विचारयेद्दयं च वाति परमां गतिम् ॥ १४४
 दधेतच्छृणुयान्नित्यं भक्तियुक्तो हृदयतः ।
 सर्वपापविनिर्भक्ती ब्रह्मलोके महीयते ॥ १४५

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पठितव्यो मनोप्रिभिः ।
 श्रोतव्यश्चायं मन्त्रव्यो विशेषाद्वाङ्मणैः सदा ॥ १४६
 इति श्रीकौर्मो महापुराणे सपरिभागी श्रीमहर्ष-
 वहीश्वरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
 योगशास्त्रे योगादिज्ञानयोगो नामै-
 कादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(समाप्त्यमीश्वरगीता ।)

हादशाऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

शृणुध्वं शृणुध्वः सर्वं वक्ष्याम्यां जनातनम् ।
 कर्मयोगं ब्राह्मणानामात्यन्तिकफलप्रदम् ॥ १
 शास्त्रावसिद्धमखिलं ब्रह्मणानुप्रदर्शितम् ।
 ऋषीणां श्रुततां पूर्वं मनुराह प्रजापतिः ॥ २
 सर्वपापहरं पुण्यमपि सङ्गैर्निषिवितम् ।
 समाहितधिवो यूवं शृणुध्वं गच्छतो मम ॥ ३
 ज्ञातोपनयनो वेदानधीवीत दिजोत्तमाः ।
 गर्माष्टमोऽष्टमे वाग्दे स्वस्त्वोक्तविधानतः ॥ ४
 दण्डी च मेखली सूत्री कृष्णजिनधरो मुनिः ।
 भिक्षाचारी ब्रह्मचारी स्वाश्रमे निवसन्सुखम् (क) ५
 कार्पासमुपवीतायं निर्मितं ब्रह्मणा पुरा ।
 ब्राह्मणानां त्रिवत् सूत्रं कौर्मं वा वस्त्रमेव वा ॥ ६
 सदीपवीती वैव स्यात् सदा बद्धमिच्छो हिजः ।
 अन्यथा यत् कृतं कर्म तद्वैवत्ययथाकृतम् ॥ ७
 वसेद्विकृतं वामः कार्पासं वा कषायकम् ।
 तद्वैव परिधानीयं शुक्रमच्छिद्रमुत्तमम् ॥ ८
 उत्तरान्तु समाख्यातं वासः कृष्णाजिनं शुभम् ।
 सभावे दिव्यमजिनं रौरवं वा विधीयते ॥ ९
 उच्चत्य दक्षिणं बाहुं सव्ये बाहौ समर्पितम् ।
 उपवीतं भवेन्नित्यं निवीतं कषयच्छने ॥ १०
 सर्वं बाहुं समुहृत्य दक्षिणे तु हृतं हिजाः ।
 प्राचीनावीतमित्युक्तं पेत्रे कर्मणि योजयेत् ॥ ११

(क) भिक्षाचारी गुह्यहितो वीचमासो गुरोर्मुखम् ।

इति पञ्चम पाठः ।

सम्भागारे गवां गोष्ठे होमे जप्ये तथैव च ।
 स्वाध्याये भोजने नित्यं ब्राह्मणानाञ्च सन्निधौ ॥ १२
 उपसर्गे गुरुणाञ्च सन्ध्योः साधुसङ्गमे ।
 उपवीती भवेन्नित्यं विधिरूप सनातनः ॥ १३
 मौक्त्यं त्रितृत्तमा श्रद्धा कार्या विप्रस्य मेखला ।
 मुञ्चाभावे कुशेनाथ ग्रन्थिगैकेन वा त्रिभिः ॥ १४
 धारयिहेत्त्व पात्रागौ दण्डौ केशान्तिकौ दिजः ।
 वज्राह्वं वज्रं वाद्य सौम्यमन्नमेव च ॥ १५
 सायं प्रातर्दिजः सन्ध्यामुपसीत समाहितः ।
 कामाक्षीभाङ्गवाक्मोहात् त्यक्तैनां पतितो भवेत् ॥ १६
 शक्तिकार्यं ततः कुर्यात् सायं प्रातर्यथाविधि ।
 स्नात्वा सन्तर्पयेद्देवान्प्रीन् पितृगणांस्तथा ॥ १७
 देवताभ्यर्चनं कुर्यात् पुष्पैः पत्रैरधाम्बुना ।
 अभिवादनशीलः स्यान्नित्यं वृद्धेषु धर्म्मतः ॥ १८
 असावहं भो नामेति सन्ध्यां प्रणतिपूर्वकम् ।
 आयुरारोग्यमन्त्रिच्छन् द्रव्यादिपरिवर्जितम् ॥ १९
 आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादिने ।
 आकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वोऽक्षरप्लुतः ॥ २०
 न कुर्याद्द्वयोऽभिवादस्य दिजः प्रत्यभिवादनम् ।
 नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ २१
 सव्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।
 सव्येन सव्यः स्मष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥ २२
 कौत्तिकं वैदिकञ्चापि तस्याध्यात्मिकमेव वा ।
 आदहीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ २३
 मोदकं धारयेद्देव्यं पुष्पाणि समिधस्तथा ।
 एवंविधानि चान्यानि न देवाद्येषु कर्मषु ॥ २४
 ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।
 वैश्यं क्षेमं समागत्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ २५
 उपध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
 मातुलः श्वशुरश्चैव मातामह-पितामही ।
 वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च सर्वं ते गुरवः स्मृताः ॥ २६
 माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदरा ।
 श्वश्रुः पितामही ज्येष्ठा भ्रातृजाया गुरुस्त्रियः ॥ २७
 इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतस्तथा ।
 अनुवर्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ २८
 गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेद्भिवाद्य कृताञ्जलिः ।

नैतत्पविषेत् साहं विवर्हिनात्त कारणात् ॥ २९
 जीवितार्थमपि देषाङ्गुभिर्नैव भाषणम् ।
 उदितोऽपि गुणैरन्यैर्गुरुहेषी पतत्यधः ॥ ३०
 गुरुणामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
 तेषामाद्यास्तयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥ ३१
 यो भावयति या स्मृते येन विद्योपदिश्यते ।
 ज्येष्ठो भ्राता च भर्त्ता च पश्येते गुरवः स्मृताः ॥ ३२
 आत्मनः सर्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः ।
 पूजनीया विशेषेण पश्येते भूतिमिच्छता ॥ ३३
 दावत् पिता च माता च दावेतौ निर्विकारिणी ।
 तावत् सर्वं परित्यज्य पुत्रः स्यात् तत्परायणः ॥ ३४
 पिता माता च सुप्रीती स्यातां पुत्रगुणैर्वहि ।
 स पुत्रः सकलं धर्म्ममाप्नुयात् तेन कर्मणा ॥ ३५
 नास्ति मातृसमं देवं नास्ति तातसमो गुरुः ।
 तयोः प्रत्युपकारो हि न कथञ्चन विद्यते ॥ ३६
 तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यात् कर्मणा मनसा गिरा ।
 न ताभ्यामननुज्ञातो धर्म्ममन्यं समाचरेत् ॥ ३७
 वर्जयित्वा मुक्तिफलं नित्यं नैमित्तिकं तथा ।
 धर्म्मः सारः समुद्दिष्टः प्रेत्यानन्तफलप्रदः ॥ ३८
 सन्ध्यागाराध्य वक्तारं विष्टष्टस्तनुचया ।
 शिष्यो विद्याफलं भुङ्क्ते प्रेत्य वा पूज्यते हिवि ॥ ३९
 यो भ्रातरं पितृसमं ज्येष्ठं भूखोऽवमन्यते ।
 तेन दोषेण स प्रेत्य निरयं घोरसृच्छति ॥ ४०
 पुंसां वर्त्मनि तिष्ठेत् पूज्यो भर्त्ता च सर्वदेव ।
 अपि मातरि लोकोऽस्मिन्नुपकारादि गौरवम् ॥ ४१
 ये नरा भर्तृपिण्डार्थं स्वान् प्राणान् सन्धयन्ति हि ।
 तेषामद्याक्षयोलोकान् प्रोवाच भगवान् मनुः ॥ ४२
 मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरान्द्विजो गुरुन् ।
 असावहमिति ब्रूयुः प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥ ४३
 अवाच्यो दौक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।
 भोभवत्पञ्चकन्त्वेनमभिभाषित धर्म्मवित् ॥ ४४
 अभिवाद्यस्य पूज्यश्च शिरसा वन्द्य एव च ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियादीश्च श्रीकामैः सादरं सदा ॥ ४५
 नाभिवाद्यास्तु विप्रेन्द्रैः क्षत्रियाद्याः कथञ्चन ।
 ज्ञानकर्मगुणोपेता यद्यप्येते बह्व्युताः ॥ ४६
 ब्राह्मणः सर्ववर्णानां स्वस्ति कुर्यादिति श्रुतिः ॥

सवर्णैः सवर्णानां कार्त्तिकैर्वाभिवादनम् ॥ ४०
 गुरुः सन्निहितातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
 पतिरेव गुरुः स्त्रीणां सर्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥ ४८
 विद्या कर्म वयो बन्धुवित्तं भवति पञ्चमम् ।
 नान्यस्यानानि पञ्चाङ्गः पूर्वं पूर्वं गुरुत्तरात् ॥ ४८
 पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूवासि बलवन्ति च ।
 अथ स्युः सोऽत्र मार्गः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ ५०
 पन्था देवो ब्राह्मणाय स्त्रियै राज्ञे अथ दुषि ।
 उवाच भारभुजाय रोगिणे दुर्बलाय च ॥ ५१
 भिक्षामाहृत्य शिष्टानां गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ।
 निवेद्य गुरवेऽस्त्रीयाहाग्यतस्तदनुज्ञया ॥ ५२
 भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो हिजोत्तमः ।
 भवन्मथन्तु राजन्यो वैश्यास्तु भवदुत्तरम् ॥ ५३
 मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।
 भिक्षितं भिक्षां प्रथमं वा चैनं न विमानयेत् ॥ ५४
 सजातीयगृहेभ्येव सार्ववर्णिकमेव वा ।
 भक्ष्यं चरणं युक्तं पतितादिषु वञ्चितम् ॥ ५५
 वेदयघ्रेरहीनानां प्रथस्तानां स्वकर्मासु ।
 ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्ष्यं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ ५६
 गुरोः कुले न भिक्षितं न ज्ञातिकुल-बन्धुषु ।
 प्रसाधे तन्यगृहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥ ५७
 सुवं वा विषं दैतं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
 निवर्त्य प्रयतो वाचं दिशस्वनयलोकयन् ॥ ५८
 समाहृत्य तु तद्भैक्ष्यं पचेदन्नमयायवा ।
 भुञ्जीत प्रयतो नित्यं वाग्यतोऽनन्यमानसः ॥ ५९
 भक्ष्येण वर्त्तयेन्नित्यमेकान्नाही भवेद्व्रती ।
 भक्ष्येण वृत्तिगो वृत्तिरुपवाससमा कृता ॥ ६०
 पूजयेद्दशनं नित्यमद्याश्चैतदकुल्ययन् ।
 हृष्टा हृष्टेत् प्रसीदेच्च ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥ ६१
 अनारोममनायुष्यमख्यज्ज्ञातिभोजनम् ।
 अपुण्यं लोकाविहिष्टं तज्जात् तत् परिवर्जयेत् ॥ ६२
 प्राक्षुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्याभिसुख एव वा ।
 नाद्यादुदक्षुखो नित्यं विधिरेष समातनः ॥ ६३
 प्रक्षाल्य पाणिपादौ च भुञ्जानो हिरपस्थयेत् ।
 शुचौ देशे समासीनो भुङ्क्ता च हिरपस्थयेत् ॥ ६४
 इति श्रीकौर्मोऽपरिभाषी हादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

भुङ्क्ता पीत्वा च सुप्ता च स्नात्वा रथ्यापरुषेण ।
 शोष्ठौ विलीमकौ स्रष्टा वासो विपरिधाय च ॥ १
 रेतो-मूत्र-पूरीषाणामुत्तर्गोऽयुक्तभाषणैः ।
 छौविलाध्ययनारम्भे कास-श्वाशगमे तथा ॥ २
 चक्षरं वा श्मशानं वा समान्नन्य हिजोत्तमः ।
 सन्धयोत्तमयोस्तददाचान्तोऽप्याचमेत् पुनः ॥ ३
 पण्डाल-स्नेच्छसम्भाषि स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभाषणैः ।
 उच्छिष्टं पुरुषं स्रष्टा भोज्यश्चापि तथाविधम् ॥ ४
 आचानेदशुपाति वा लोहितस्य तथैव च ।
 भोजने सन्धयोः स्नात्वा त्यागे मूत्र-पूरीषयोः ॥ ५
 आचान्तोऽप्याचमेत् सुप्ता सकृत् सकृदभ्यान्यतः ।
 अनेर्गवामयालये स्रष्टा प्रयतमेव च ॥ ६
 स्त्रीणामद्यात्मनः स्वर्गं नीलौ वा परिधाय च ।
 उपस्थेष्मलज्जाद्वैटणं वा भुवमेव वा ॥ ७
 कैशानाद्यात्मनः स्वर्गं वासोऽन्नालितस्य च ।
 अनुष्णाभिरप्तेनाभिर्विशुद्धाद्विषं वाग्यतः ॥ ८
 शौचेऽपः सर्वदाचानेदासीनः प्रागुदक्षुखः ॥ ९
 शिरः प्रातृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छ-शिखोऽपि वा ।
 अङ्गुला पादयोः शीघ्रमाचान्तोऽप्यशुभिर्मेवेत् ॥ १०
 सोपानलो जलस्यो वा गोशीघौ वाचमेदुघः ।
 न चैव वर्षधाराभिर्हस्तोच्छिष्टे तथा कुक्षः ॥ ११
 निकृष्टस्तार्पितजलेर्विना सूत्रेण वा पुनः ।
 न पादुकासनस्यो वा वह्निर्जानुकरोऽपि वा ॥ १२
 जल्पन् न हसन् प्रेक्षन् शयानः प्राह एव च ।
 नावीक्षितस्य फेनाद्यैरुपेताभिरथापि वा ॥ १३
 शूद्राशुचिकरोऽमुक्तैर्न चोच्छिष्टैस्तथैव च ।
 न चैवाङ्गुलिभिः शब्दं न कुर्यान्नान्यमानसः ॥ १४
 न वर्णरसदुष्टाभिर्न चैवाप्रचुरोदकीः ।
 न पाणिभूमिताभिर्वा न वह्निष्कच एव वा ॥ १५
 हृन्नाभिः पूजते विप्रः कण्ठ्याभिः क्षत्रियः शूचिः ।
 प्राशिताभिस्तथा वैश्याः स्त्री-शूद्रौ स्वर्गतोऽश्वासः ॥ १६
 अङ्गुष्ठमूलदेखायां तीर्थं ब्राह्म्यमिहोच्यते ।
 अन्तराङ्गुष्ठादग्निन्योः पितृतीर्थमनुत्तमम् ॥ १७

कनिष्ठान्मृततः पश्चात् प्राज्ञापत्यं प्रपद्यते ।
अङ्गुष्ठमे स्मृतं देवं तद्देवाय प्रकीर्तितम् ॥ १७
मूले वा देवमाद्यं स्यादभेद्यं मध्यतः स्मृतम् ।
तदेव सीमिकं तीर्थमेवं शाला न मुञ्चति ॥ १८
ब्राह्मेणैव तु तीर्थेन हिजो नित्यमुपस्थयेत् ।
काथिन वाद्य देवेन न तु पत्रेण वै हिजाः ॥ १९
त्रिराचामेदपः पूर्वं ब्राह्मणः प्रयतस्ततः ।
संस्तप्ताङ्गुष्ठमूलेन मुखं वै समुपस्थयेत् ॥ २०
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु स्थयेन्नेत्रद्वयं ततः ।
तत्क्षिण्यङ्गुष्ठयोगेन स्थयेन्नासापुटद्वयम् ॥ २१
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन श्रवणे समुपस्थयेत् ।
सर्वाङ्गुलीभिर्बाहू च हृदयन्तु तलेन वा ।
नाभिः शिरसि सर्वाभिरङ्गुष्ठेनाद्य वा द्वयम् ॥ २२
त्रिः प्राञ्जीवाद्यदशस्तु समीतास्तेन देवताः ।
ब्रह्मा विष्णुर्महेशश्च भवन्तीत्यनुशुशुभ ॥ २३
गङ्गा च यमुना चैव प्रीयते परिमार्जनात् ।
संस्पृष्टबोलीचनयोः प्रीयते अग्नि-भास्करो ॥ २४
नासत्यदसौ प्रीयते स्पृष्टे नासापुटद्वये ।
नोत्रयोः स्पृष्टयोस्तद्वत् प्रीयते चानिखानयो ॥ २५
संस्पृष्टे हृदये वास्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।
मूर्ध्नि संस्पर्शनादेव प्रीतः स पुरुषो भवेत् ॥ २६
नोच्छिष्टं कुर्वते मुष्ट्या विप्रुषोऽङ्गं न दन्ति वाः ।
दन्तवदन्तलम्बेषु जिह्वास्पर्शं शुचिर्भवेत् ॥ २७
स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ च आचामद्यतः परान् ।
भूमिस्तैः समा श्रेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥ २८
मपुष्पकं च सोमे च ताम्रमूलस्य च भक्षणे ।
फले मूले चैतद्दृष्टे न दोषं प्राह वै मनुः ॥ २९
प्रधुरान्नोदपागेषु दद्युच्छिष्टो भवेहिजः ।
भूमौ निक्षिप्य तद्भूयमाचम्याभ्युचयेत् ततः ॥ ३०
तैजसं वा समादाय दद्युच्छिष्टो भवेहिजः ।
भूमौ निक्षिप्य तद्भूयमाचम्याभ्युचयेत् तु तत् ॥ ३१
वद्वद्वयं समादाय भवेदुच्छिष्टपणान्वितः ।
अग्निघातैव तद्भूयमाचान्तः शुचितानिवात् ।
वस्त्रादिषु विकल्पः स्यान्न स्पृष्टा चैवमेव हि ॥ ३२
अरथ्येऽनुदके राज्ञो चौर-व्याघ्राकुले अग्निः ।
कुला मृतं पुरीषं वा द्रव्यहस्ती न दूषति ॥ ३३

निधाय दक्षिणे कर्णे ब्रह्मसूत्रमुदङ्मुखः ।
 यद्भि कुर्वाच्छ्रुत्वात्वं रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥ ३४
 यन्तर्दाय मर्हौ काष्ठैः पत्रैर्लोष्टैश्च येन वा ।
 प्रातृत्य च धिरः कुर्वादिष्णूयस्य विसर्ज्जणम् ॥ ३५
 द्वाया-कूप-नदी-गोष्ठ-पैथ्यान्तः-पथि-भक्षसः ।
 यन्नौ चैव स्नानाने च विष्णुत्वे न समाचरेत् ॥ ३६
 न गोपथे न हृष्टे वा महावृक्षे न प्रादरी ।
 न तिष्ठन् वा न निर्व्वासा न च पर्व्वतमस्तके ॥ ३७
 न जीर्णदेवायतने न बलीके कदाचन ।
 न समस्त्रेषु गर्त्तेषु न गच्छन् वा समाचरेत् ॥ ३८
 तुषाङ्गारकपालेषु राजमार्गे तथैव च ।
 न क्षेत्रे न बिले वापि न तीर्थे न चतुष्पथे ॥ ३९
 नदीनदसमीपे वा गोष्ठरे न पराशुचौ ।
 न सोपानत्पादुको वा न च्छत्री नान्तरिक्षके ॥ ४०
 न पैवामिमुखं स्त्रीणां गुरु-ब्राह्मणयोर्गवाम् ।
 न देवदेवालययोरपामपि कदाचन ॥ ४१
 न ज्योतींषि न वोक्षन् वा न वाय्वमिमुखोऽथवा ।
 प्रत्यादित्यं प्रथमत्वं प्रतिशोभं तथैव च ॥ ४२
 ग्राह्यस्य सृत्तिकां कूलाक्षेपगम्भापकर्षणम् ।
 कुर्वाद्दन्तितः शौचं विशुद्धैरुदतोदकैः ॥ ४३
 नाहरेर्मृत्तिकां विप्रः पांशुलान्न च कर्हमात् ।
 न मार्गान्गोष्ठराक्षेणच्छौचोच्छृष्टां तद्वच ॥ ४४
 न देवायतनात् कूपाहामादन्तर्ज्जलात् तथा ।
 उपस्यसेत् ततो नित्यं पूर्व्वोक्तेन विधानतः ॥ ४५
 इति श्रीकौर्म महामुद्राणे उपरिभागे
 ब्रह्मविद्यायामाचमनादिकर्मयोगो
 नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

एवं दण्डादिभिर्मुक्तः शौचाचारसमन्वितः ।
 पाह्नतोऽध्ययनं कुर्याद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥ १
 नित्यमुद्यतपाणिः स्यात् सन्धाचारसमन्वितः ।
 आस्थतामिति चोक्तः सन्धासीताभिमुखं गुरोः ॥ २
 प्रतिश्रवण-सन्धाषि श्रवानी न समाचरेत् ।

नाघीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन् न पराङ्मुखः ॥ ३ ॥
 नीचं ग्रन्थासनञ्चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
 गुरोश्च वत्सर्विप्रस्य न यद्येष्टासनो भवेत् ॥ ४ ॥
 मोहादरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।
 न चैवास्यानुकुर्वीत गति-भाषित-चेष्टितम् ॥ ५ ॥
 गुरोर्यत्र प्रतीवादो निन्दा चापि प्रवर्तते ।
 कर्णौ तत्र पिघातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ ६ ॥
 दूरस्थो नाक्षयेदेनं न क्रडो नान्तिके स्त्रियाः ।
 न चैवास्थोत्तरं ब्रूयात् स्थिते नाघीत सन्निधौ ॥ ७ ॥
 उदकुम्भं कुशान् पुष्पं समिधोऽस्याहरेत् सदा ।
 मूर्त्तयेनं लेपनं नित्यमङ्गानां वा समाचरेत् ॥ ८ ॥
 नास्य निष्ठास्य-ग्रयनं पादुकोपानहावपि ।
 आक्रमेदासनं छावामासन्दौ वा कदाचन ॥ ९ ॥
 साधयेदन्तकाष्ठादीन् कृत्यश्वास्त्रे निवेदयेत् ।
 अनापृच्छ न गन्तव्यं भवेत् प्रियहिते रतः ॥ १० ॥
 न पादौ सारथेदस्य सन्निधाने कदाचन ।
 लुब्धितं हसितञ्चैव कण्ठप्रावरणं तथा ।
 वर्जयेत् सन्निधौ नित्यमद्यास्फोटतमं वचः ॥ ११ ॥
 यथाकालमघीयीत यावन्न विमना गुरुः ।
 आसीताथ गुरोरुक्ते फलके वा समाहितः ॥ १२ ॥
 आसने ग्रयने याने शैव तिष्ठेत् कदाचन ।
 घावन्तमनुधावेत् तं गच्छन्तञ्चानुगच्छति ॥ १३ ॥
 गोऽङ्घ्रिद्व-यान-प्रासाद-प्रस्तरेषु कटेषु च ।
 आसीत गुरुणा साहं शिलाफलक-नीषु च ॥ १४ ॥
 जितेन्द्रियः स्यात् सततं वक्ष्यान्मोघनः शुचिः ।
 प्रयुञ्जीत सदा वाचं मधुरां हितभाषिणीम् ॥ १५ ॥
 गन्धं माख्यं रसं भव्यं शुक्तं प्राणिविहिंसनम् ।
 अश्वङ्गश्वाङ्गनोपानच्छूत्रधारणमेव च ॥ १६ ॥
 कामं लोभं भयं निद्रां गीत-वादित्र-नर्तनम् ।
 द्यूतं जनपरीवादं स्त्रीप्रेक्षाजग्नं तथा ।
 परोपघातं प्रैशुन्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ १७ ॥
 उदकुम्भं समनसो गोशङ्खभृत्तिकां कुशान् ।
 आहरेदुवावदर्शानि भैलश्वाहरहसरेत् ॥ १८ ॥
 कृतञ्च लवणं सन्धं वल्गुं पथ्युषितञ्च यत् ।
 अलव्यदर्शी सततं भवेन्नीतादिनिस्सहः ॥ १९ ॥
 नादित्यं वै समीक्षेत न चरेदन्तभावनम् ।

एकान्तमशुचि-स्त्रीभिः शूद्रान्त्यैरभिभाषणम् ॥ २० ॥
 गुरुप्रियाथं सन्धं हि प्रयुञ्जीत न कामतः ।
 मलापकर्षणं स्नानं नाचरेद्दे कथञ्चन ॥ २१ ॥
 न कुर्व्यान्मानसं विप्रो गुरोस्स्वागि कदाचन ।
 मोहादा दहिवा लोभात् त्यक्तैर्न पतितो भवेत् ॥ २२ ॥
 लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव च ।
 पादहीत यतो ज्ञानं न तं दुष्टेत् कदाचन ॥ २३ ॥
 गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमज्ञानतः ।
 उत्पद्यप्रतिपन्नस्य मनुस्व्यागं समव्रवीत् ॥ २४ ॥
 गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्भक्तिमाचरेत् ।
 न चातिदृष्टो गुरुणा स्नानं गुरुनभिवादयेत् ॥ २५ ॥
 विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिसु ।
 प्रतिषिधत्सु चाधर्म्मं हितञ्चोपदिशत्स्वपि ॥ २६ ॥
 श्रेयस्तु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।
 गुरुपुत्रेषु दारेषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥ २७ ॥
 बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यश्चकर्मणि ।
 अध्यापयन् गुरुसतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २८ ॥
 उत्सादनं वै गात्राणां स्नापनोच्छिष्टमोजने ।
 न कुर्व्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोः शौचमेव च ॥ २९ ॥
 गुरुवत् परिपूज्याश्च सर्वर्णां गुरुर्योषितः ।
 चसवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादयैः ॥ ३० ॥
 अश्वक्षन् स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।
 गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥ ३१ ॥
 गुरुपत्नी तु युवती नाभिवाद्येह पादयोः ।
 कुर्वीत वन्दनं भूमावसावहमिति ब्रुवन् ॥ ३२ ॥
 विप्रस्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् ।
 गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुष्मरन् ॥ ३३ ॥
 मातृवत्स मातृलानी श्वभूखाद्य पित्रवत्स ।
 सम्पूज्या गुरुपत्नी च समास्ता गुरुभार्यया ॥ ३४ ॥
 मातृभार्य्योपसंश्रान्ता सर्वर्णादन्यहन्यपि ।
 विप्रस्य तूपसंश्रान्ता चाति-सम्पन्नविश्रितः ॥ ३५ ॥
 पितुर्मेगिन्यां मातृस्य व्यावस्थान्च स्वसर्थेपि ।
 मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गुरोवसी ॥ ३६ ॥
 एवमाचारसम्पन्नमात्मवन्तमदात्मिकम् ।
 वेदमध्यापयेद्वर्णं पुराणाङ्गानि नित्यशः ॥ ३७ ॥
 संवत्सरोपिते ग्राम्ये गुरुर्ज्ञानमनिर्हिण्यन् ।

हरते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य वसतो गुरुः ॥ ३८
 आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्गान्धो धार्मिकः शुचिः ।
 सूक्तार्थदोऽरुहः साधुः स्वाध्यायाद्ग्रन्थमृतः ॥ ३९
 कृतञ्च तच्चाहोही मेधावी तूपकृन्तरः ।
 प्राप्तः प्रियोऽथ विधिवत् षडध्याप्या हिजातयः ॥ ४०
 एतेषु ब्रह्मणो दानमन्यत्र च यद्योदितान् ।
 आचम्य संयतो नित्यमधीयीत शुद्धकुम्भः ॥ ४१
 उपसंस्तुत तत्पादौ वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ।
 अधीय्व मो इति ब्रूयादिरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ ४२
 अनुकूलं समासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ।
 प्राणावाप्तैस्त्रिभिः पूतस्तत षोडशमर्हति ॥ ४३
 ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादन्ते च विधिवहिजाः ।
 कुर्यादध्ययनं नित्यं ब्रह्माक्षलिकरस्थितः ॥ ४४
 सर्वप्रामेव भूतानां वेदसत्तुः सनातनम् ।
 अधीयीताप्ययं नित्यं ब्राह्मण्यादीयतेऽन्यथा ॥ ४५
 ओऽधीयीत ऋचो नित्यं क्षीराह्वया स देवताः ।
 प्रीणाति तर्पयन्त्येनं कामैस्त्रिभिः सदैव हि ॥ ४६
 यजुष्यधीते नित्यं दध्ना प्रीणाति देवताः ।
 सामान्यधीते प्रीणाति वृताह्वतिभिरन्वहम् ॥ ४७
 अथर्वान्त्रिभिः नित्यं मध्वा प्रीणाति देवताः ।
 वेदाङ्गानि पुराणानि मांसेषु तर्पयेत् सुरान् ॥ ४८
 अयां समीपे नियतो नित्यकं विधिमाश्रितः ।
 गायत्रीमप्यधीयीत गलारण्यं समाहितः ॥ ४९
 सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दद्यावरात् ।
 गायत्रीं वै जपेन्नित्यं जपयज्ञः प्रकीर्तितः ॥ ५०
 गायत्रीश्चैव वेदांस्तु तुलयाऽतोऽन्यत् प्रभुः ।
 एकतस्तुरो वेदान् गायत्रीञ्च तथैकतः ॥ ५१
 षोडशमादितः कृत्वा व्याहृतीस्तदनन्तरम् ।
 ततोऽधीयीत सावित्रीमेकाग्रः अक्षयान्वितः ॥ ५२
 पुराकल्पे समुत्पन्ना भूर्भुवःस्त्रिः सनातनाः ।
 महाव्याहृतयस्त्रिभिः सर्वशुभनिवर्हणाः ॥ ५३
 प्रधानं पुरुषः कालो विष्णुर्ब्रह्मा महेश्वरः ।
 सर्वं रजस्तमस्त्रिभिः क्रमादगाहृतयः स्मृताः ॥ ५४
 षोडशस्तत् परंब्रह्म सावित्री स्यात् तद्वचनम् ।
 एष मन्त्रो महायोगः सारासार उदाहृतः ॥ ५५
 योऽधीतेऽन्यहन्त्येतां गायत्रीं वेदमातरम् ।

विश्वादायं ब्रह्मचारी स याति परमां गतिम् ॥ ५६
 गायत्री वेदजननी गायत्री लोकपावनी ।
 उद्धारं वक्ष्यते तस्याः शृणुष्व मुनिपुङ्गवाः ॥ ५७
 दक्षिणायाः पञ्च रेखाः पश्चिमाग्राहसंख्याः ।
 लिखिद्रेखाः प्रयत्नेन हात्रिंशत् कोष्ठकं भवेत् ॥ ५८
 गायत्रीं लिखित् तेषु हात्रिंशदर्थरूपिणीम् ।
 पूरयेत् प्रतिसोमेन वामावर्त्तनं चोच्चरेत् ॥ ५९
 र्वस्य प्रसेजनः वतु रेधो चोसारयो द्विवि ।
 णिमद्वरो चोर्गो त्वयं हि दादोम् पश्चिमतः ॥ ६०
 एवंक्रमेण चोदय प्रजपेत् पञ्चमोचिनीम् ।
 हिजानां ब्रह्मनिष्ठानां ब्रह्मण्यपदरूपिणीम् ।
 न गायत्र्याः परं जप्यमेतद्विज्ञाय मुच्यते ॥ ६१
 श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां हिजोत्तमाः ।
 आषाढ्यां प्रौष्ठपद्यां वा वेदोपकरणं स्मृतम् ॥ ६२
 उत्कृष्टं ग्रामनगरं मासान् विप्रोऽपञ्चमान् ।
 अधीयीत शुचौ देशे ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ६३
 पुण्ये तु च्छन्दसां कुर्याद्विद्वत्सत्कर्म हिजाः ।
 माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वार्द्धे प्रथमेऽहनि ॥ ६४
 छन्दांस्यूर्ध्वमतोऽभ्यस्येच्छुक्लपक्षेषु वै हिजाः ।
 वेदाङ्गानि पुराणानि कृष्णपक्षेषु मानवः ॥ ६५
 इमान् नित्यमनध्यावानधीवानो विवर्जयेत् ।
 अध्यापनं प्रतुर्वर्णो ज्ञानध्यावान् विवर्जयेत् ॥ ६६
 कर्णश्रवेऽनिलो रात्रौ दिवापांशुसमुद्भवे ।
 विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोत्सोनाञ्च संप्रवे ।
 आकाशिकमनध्यायमेतेष्वहं प्रजापतिः (क) ॥ ६७
 निर्धाति भूमिचक्षणे ज्योतिष्माञ्चोपसर्जने ।
 एतानाकाशिकान् विद्यादन्ध्यावान्तावपि ॥ ६८
 प्रादुक्तेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्रिने ।
 सज्योतिः स्यादन्ध्यायमनृतौ चाश्रदर्थने ॥ ६९
 नित्यानध्याय एव स्याद्दामेषु नगरेषु च ।
 धर्मेनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च नित्यशः ॥ ७०
 शन्तः शवगते ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।

(क) इतः परं—

यतानभ्युदितान् नित्यमुदग्रे दुष्कृताग्निषु ।

तदा विद्यादन्ध्यायमनृतौ चाश्रदर्थने ॥

श्रीकोशमधिकः पश्चिन् पुस्तके उल्लिखिते ।